

1986

12

ЁШЛИК

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ ОРГАНИ

(60)

ДЕКАБРЬ

1986

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:
Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

ТОШКЕНТ
«Ёш гвардия» нашриёти

МУНДАРИЖА

НАСР

Дилбар САИДОВА. Ҳордиқ. Қисса	4
Абдусайд КҶЧИМОВ. Уғил. Ҳикоя	31
Уктам ҲАКИМАЛИ. Изтироб. Ҳикоя	61

НАЗМ

Матназар АБДУЛҲАКИМОВ	3
Эркин ВОҲИДОВ	25
Баҳром РУЗИМУҲАММАД	36

ҚАЛДИРҒОЧ

Салим АШУРОВ. Шеърлар	23
Дилшод ШАМСИЕВ. Шеърлар	60

САРГУЗАШТ. ФАНТАСТИКА

Ҳожиақбар ШАЙХОВ. Кўз. Қисса	48
--	----

ҚУТЛАЙМИЗ!

Турсуной СОДИҚОВА. Муҳаббат — дилларнинг- топишуви	29
---	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Алексей ЧЕРНИЧЕНКО. Савдогар Сиддиқовнинг саргузаштлари	37
Иристой ҚУЧҚОРТОВ. Тиллар оламига саёҳат	65
Дмитрий ВАСИЛЬЕВ. Сибирь руник ёзувининг уч ёдгорлиги	67
Илҳом ОРИПОВ. Аёлнинг аломатлигию эрнинг валломатлиги	68

МУҲАББАТНОМА

Сергей ЕСЕНИН. Шеърлар	47
----------------------------------	----

УСТОЗЛАРИМИЗ

Эгамберди ИМОМОВ. Гўзалликка интилиб	
--	--

АДАБИЙ ТАНҚИД

Фулом АКРАМОВ. Янгича сифат — янгича руҳ	74
--	----

АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР МИНБАРИ 76

ЕЛПИҒИЧ

Фаизулла ҚИЛИЧЕВ. Эшболта «ташанг»	77
Абдураззоқ ОБРЎЕВ. Пайровлар	78

ТОМОШАБОҒ

«Ешлик» («Молодость») ежемесячный литературно-художественный общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Ҳ. СОЛИҲОВ

Техник редактор: М. АҲМЕДОВ

Корректор: Н. ТОЖИЕВА

Адресимиз: 700000, Тошкент — П, Ленин кўчаси, 41.

Телефонлар:

Бош редактор — 32-26-01

Бош редактор ўринбосари — 32-26-06

Масъул секретарь — 33-76-44

Проза бўлими — 32-56-41

Поэзия бўлими — 32-56-27

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди. Бир босма листгача бўлган асарлар

авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмаларинигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ешлик»дан олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 30.10.86 й.да туширилди.

Босишга 3.12.86 й.да рухсат берилди.

Р—14237. Қоғоз формати 84×108¹/₈

Қоғоз ҳажми 5,25 лист.

Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб листи 12,6. Тиражи 230522 нусха. Буюртма № 5002. Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент, 700029, Ленин кўчаси, 41.

© «Ешлик», № 12, 1986. «Еш гвардия» нашриёти.

Авалло, йўлланма қидиришинг, отпуска олишинг, қишлоққа боришинг ва уйингдагиларга денгиз бўйига кетаётганингни айтиб қўйишинг керак.

Сенинг эса кўз олдингдан мовий денгиз сира кетмайди, ҳадеб бағрига имлайверади. Эрталаб вақтли туриш ва ишга бориш мажбурияти бўйнингдан соқит бўлган ҳолда денгиз соҳилида ҳузур қилиб ётиш мумкинлиги фикри-хаёлингни банд этади. Ва қўлингдаги чемоданга меҳр билан қараб кўясан.

Шаҳардаги тараддуд бир ҳафтагача чўзилади. Ниҳоят, қўлингда чемодан ва йўлланма. Йўқ, аввал қишлоққа бориб келиш лозим.

Сенинг шўх-шодонлигинг ва қўлингдаги чемодан, табиийки, уйингдагиларни ажаблантиради.

— Нима гап? — дейди аянг жилмайиб.

— Қизиқ гап, — дейсан сен.

Аянг одатингни яхши билади: бир нимани сўраса ҳадеганда жавоб беравермайсан. Шу бос сен кийимларингни алмаштиргунча дастурхон ёзиб, чой дамлайди, оғиз очишингни бесабр кутади. Сен ҳузур қилиб чой ичасан-да, худди умри денгиз бўйида ўтган одамдай бепарво дейсан:

— Мен кетяпман...

— Қаёққа?

Аёл қалбининг жозиб нурланишлари

Бундан икки йил олдин «Ёшлик»да Дилбарнинг «Еру осмон ўртасида» деган қиссасини ўқиганимда адабиётимизга истеъдодли бир адиба кириб келаётганига ишонган эдим. Унинг кейинги эълон қилинган қисса ва ҳикоялари менинг бу ишончимни оқлади.

Дилбар Саидованинг ўз мавзуи, ўз кўзи билан кўриб, чизадиган манзаралари, аниқ ва билиб тасвирлайдиган кишилари бор.

Аёл ёзувчилар аёллар тўғрисида ёзганларида, албатта, ўз паллаларига тошни кўпроқ кўядилар. Аёллар ҳамиша эркаклардан устунроқ, донороқ ва инсофлироқ қилиб тасвирланади. Лекин Дилбар аёл ёзувчиларга «қўндоқда теккан касал»ни тан олмайди. Қўлига қалам олдим — ҳаётни соф ҳолда кўришга, қисса персонажлари аёлми, эркакми — тарози палласига тошни адолат билан қўйишга ҳаракат қилади.

Ёш, лекин истеъдодли адибамизнинг «Дераза ортидаги оппоқ дунё», «Овоз» асарлари ўқувчиларни ўйлатадиган жуда чиройли ва ихчам қиссалардир. Шу йилининг бошида «Шарқ юлдузи» журналида босилган «Овоз» қиссаси адабиёт мухлислари томонидан илиқ кутиб олинди. Ёш адибанинг қиссадан қиссага, ҳикоядан ҳикояга тиниб-тиниқиб, пишиб, етилиб ўтаётгани кўриниб турипти. «Ёшлик»нинг ушбу сониде эълон қилинаётган «Ҳордиқ» қиссаси ҳам аввалгиларидан бир-икки қадам олдинга силжиганидан далолат беради.

Адибамизнинг деярли ҳамма қиссалари аёллар олаmidан баҳс юритади. Бунга ажабланмаслик керак. Дунёнинг тенг ярими бўлмиш аёллар ҳамма вақт ижод аҳли яратган жами асарларни ҳаракатга келтирувчи «абадий двигателъ» вазифасини ўтаб келган. Жаҳонда қанчаки бадий асар бўлса, бариде аёл марказий персонажлардан бири бўлган ва уларнинг аксарияти ижобий образ сифатида тасвирланган.

Адабиёт оламига эндигина кириб келган Дилбар ҳам бу аънанадан мустасно эмас.

Унинг янги «Ҳордиқ» қиссаси нима тўғрисида? Буни журналхон ўқиб, билади. Мен фақат шуни айтишим мумкинки, ёш адиба ўз мавзуига содиқ қолиб, аёл қалбининг нурланишларини тасвирлайди. Унда оламни идрок қилиш, инсоннинг ўз ўзини англаши, ҳаёт ва воқеаларни ўз кўзи, ўз қалби билан кўриши, одам боласига фақат бир мартагина яшаш ҳуқуқи берилган шу ёруғ оламни қадрлаши кераклиги ўзига хос бўёқларда ифодалаб берилади.

Қисса софлик, эътиқод ҳамда вафодорлик тўғрисида баҳс юритади. Муаллиф асар қаҳрамонини рассом қилиб тасвирлайди. Рассом дунёдаги ранглари, турли қиёфаларни бошқаларга қараганда тиниқ идрок этади.

Асар қаҳрамонининг рассом бўлиши муаллифга жуда қўл келган. Дилбар атроф муҳитга шу рассом кўзи билан қарайди. Унинг тасавури билан фикр юритади.

Хуллас, Дилбар Саидова яна бир жажжи қисса яратди. Сиз, ҳурматли журналхон, унинг бу асарини ҳам қизиқиб ўқийсиз, деган умиддаман.

Саид АҲМАД,
Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси

— Денгиз бўйига...
— Вой ўлмасам. Йўқ, бормайсан, — унинг товуши журъатсизгина чиқади. — Нима қиласан у ёқда?
Нега у ҳамон сенга ёш бола деб қарайди, а?
— Ая, ахир мен кап-катта одамман-ку...
— Шунинг учун ҳам сенга лозиммас — узоқ жойга ёлғиз кетиш...

— Асабингизни бузманг, ая. Охири, барибир, «хўп» дейсиз-ку!

— Ҳеч мени ўйламайсан-да, болам. Ҳали она бўларсан, ўшанда биларсан, лекин унда кеч бўлади... — Аянг энди йиғлашга тушади. Кейинги пайтларда у кўз ёши билан сени энгишга одатланган. Сен эса бу гал чекинишни истамайсан. Жиллақурса, бир марта майлингга эрк бергинг келади.

— Ая, қўйинг, йиғламанг, барибир, мен бораман... — дейсан ўрнингдан туриб. Аянг йиғлайди.

У аэропортда ҳам йиғлайди. Сенинг кўзинг ҳам энди жиққа ёшга тўлади. Кўнглингнинг бузилганини сездирмаслик учунми, ҳадеб теваракка аланглайсан. Баногоҳ Қодирга кўзинг тушади. У сени кузатиб турган экан. Қизиқ, қаёқдан эшита қолибди, а? Беозоргина жилмаяди у.

Сендан узоқлашган ва ҳатто хабар ҳам олмай қўйган, сени унутган, зор қақшаб йўқлаган пайтларингда келмаган сирдошинг, дўстинг. Уни кўришинг билан ёнингда аянг турганлигини ҳам унутиб юборасан; унга ошиқасан. Қодир сўрашиш учун қўл чўзади, юрагинг тўлиб турганини пайқабми, совуққина сўрашади-да, йиғи-сиғингнинг олдини олади. Сенинг эса биргина унга айтишнинг мумкин бўлган ва ёлғиз угина тушунадиган дардларинг беҳад кўп!

— Чакирганимда нега келмадингиз, нега хабар олмадингиз, нега, нега? — Гарчи ўртада тўсиқ бўлса-да, унга талпинасан ва унинг елкасига бошингни қўйиб йиғлаб юборасан.

— Сенга халақит бергим, турмушингга аралашгим келмади, кечир... Бўлди, бас, йиғлама... — У сени сенсираяпти, ҳеч қачон сенсирамаган. Сенсираяпти — сенсираши негадир сенга хуш ёқяпти...

— Мен, мен...

— Қўй, гапирма, ҳаммасини биладан. Денгизга кетаётганингни эшитиб хурсанд бўлдим. Ҳаммасини унут, яхшими? Ҳеч вақони ўйлама. Суратлар чиз, денгизнинг суратини чиз. Айтгандай, сенга китоб опкелдим, зўр! Ўқийсан, ўша ёқда!

— Мен...

— Қолганини келганингдан кейин гаплашамиз. Вақт бўлди, кечикасан, самолёт сени кутиб турмайди, учади-кетади... Агар, керак бўлиб қолсам, телеграмма жўнат, бораман. Хайр.

Ҳадемай иллюминатордан тикилиб, аянгни, қариндошларингни ва Қодирни кўрасан, улар кичрая-кичрая ахийри қора нуқтага айланишади, сўнг ҳеч нарсани илғаёлмай қоласан. Тамом. Охир-оқибат, сени ипсиз боғлаб турувчи шаҳардан узилиб чиқдинг! Инон-ихтиёр энди қўлингда!..

Ҳа, ҳа, энди мен ҳур қушман. Шаҳарда ўзимни эркин ҳис этишимга монелик қилувчи нарсалар бор эди, улардан қутулдим, энди улар олисда қолди...

Эртанги куним, ҳар қалай осойишта кечади. Ухла-саммикин? Қани энди уйқу келса. Нимадир қилиш керак. Қодир тутқазган китобни варақлайман. Ўқишга ҳам иштиёқ йўқ. Қаламда битилган ҳошиядаги ёзувга кўзим тушади: «Сен керагидан ортиқ ақллисан...» Қодирнинг дастхати! Унинг одати шунақа — хаёлига бирон фикр келса, дуч келган жойга ёзиб қўяди.

Қодир бу гапларни қачон ёзган, кимга атаб. Кимга?

Ўзигами? Менгами? Йўқ, мен ношудман.

«Сен керагидан ортиқ ақллисан...»

«Ўта ақллик бахтсизликдир» — Қодир шундай демоқчими?

* * *

«Бундоқ ақлингни ишлат, танангга ўйлаб кўр...» — Шерзод фикрини ўтказмоқчи бўлса гапини шундай бошларди...

Демак, ақлсизлик ҳам бахтсизлик экан-да...

Шерзод аҳмоқ эмас — буни мен Тошкентга, кўн кўронни келтириш учун бирга борганимизда пайқабганман. У сумкамни кўтариб олган, машинага чиқсам ҳам, тушсам ҳам эшигини очиб турган, тирсагимдан беозоргина тутган...

Кечқурун тамадди қилгач, ёруғ ва гавжум кўчада сайр қилганмиз.

— Болагимда жуда кўп озор чекканман, — деган у. Ота-онасининг турмуши бузилгач, бири эрга тегиб, бири уйланиб кетипти, у эса холасининг қўлида катта бўлипти.

— Ўшанда, ҳаммадан ўткир бўлишим керак, онамнинг хатосини такрорламайман, уй-жойим ҳам зўр бўлади, деб ният қилганман, — деди у. — Сиз-чи, сиз нималарни орзу қилгансиз?

— Мен, мен фақат яхши суратлар чизишни ўйлаганман, холос...

— Турмушингизни-чи, сира ўйламаганмисиз?

— Йўқ. Негадир ҳеч...

— Йигитлардан танишларингиз... бормиди?

— Ҳа, кўп бўлган, — дейман ўйлаб ўтирмай.

— Кўп?.. Қизиқ-ку? — Унинг овози бўғилади.

— Санаб берайми? — Ҳеч нарсани сезмагандай давом этаман.

— Қайси маънода таниш?..

— Сизни нима қизиқтиради ўзи? — Мен ёмонман, қизишиб кетсам, ақлимни йўқотиб қўяман.

— Мен... Мендан хафа бўлманг, — дейди у бирдан паст келиб. — Мен, хотиним чиройли бўлмаса-да, ақлли, ор-номусли бўлишини истайман.

Кўзимга у чорасиз ва ҳаддан ташқари заиф кўриниб кетади.

— Хотин танлашда сиз хато қилдингиз! — Шартта шундай дейман ва кўзларимда шашқатор ёш, йўлка бўйлаб югуриб кетаман.

— Тўхтанг, Малика, тўхтанг, мендан бекорга хафа бўляйсиз, — деганча Шерзод ортимдан чопади.

Биз меҳмонхонанинг турли қаватларидан жой олган эдик. Хонага кираману эшикни қулфлаб оламан. Эшик тақиллайди — Шерзод; тақиллатаверади, тақиллатаверади, бари бир очмайман.

Бирласдан сўнг телефон жиринглайди, гарчи узлуксиз у қақшаса-да, трубкани кўтармайман. Эрталабгача шу ҳол: гоҳо эшик тақиллайди, гоҳо телефон жиринглайди. Мен эса Қодирга сим қоқаман.

— Мен қароримдан қайтай деб турибман! Ҳеч қачон эрга тегмайман, Қодир, — дейман ва шу заҳоти, у қандай маслаҳат берса, шу йўлни тутаман, деб ўйлайман.

Қодир ҳўрсинади.

— Билмадим, Малика, — дейди, — мени сиз ҳамма нарсани билади, деб ўйлайсиз шекилли. Унчалик эмас.

Мен ҳам эл қатори... — Сўнг қизишиб кетади: — Бировларни ноумид қилиш ҳам номардлик, билсангиз!

Бир кун аввал — Шерзод билан Тошкентга келган заҳотим унинг олдига кирган эдим. Ушанда:

— Мен эрга тегяпман, Қодир, — дедим.

— Кимга?

— Кимга бўларди — бир йигитга-да...

— Қанақа йигит экан у?

— Сочи силлиқ таралган, галстук таққан, туфлисиям ялтираб турадиган бир йигит-да!

— У ҳақда билганингиз атиги шуми?

— Ҳа, шуниси маъқул, — дедим мен, — қанча кўп билсам, айнишим шунча осонлашади. Яхшиси...

— Наҳот, яқин кишиларингиз орасида кўнглингизга ёқадиغان бирон йигит бўлмаса?

— Нима қилай, излаб тополмадим. Қайлиғим ҳам сизга келган, пастда кутиб турибди. Сизларни таништиришим?

— Кераги йўқ. Яшайдиган — сиз...

— Иккаланг дўст бўлсанглар, деган ниятим бор эди.

— Кейин. Ҳозир вақт йўқ, — дейди у хушламайгина.

Қодир билан сўнги сўзлашувимиз шу бўлди. Нега ўшанда у кўнглидаги гапни менга айтмади? Нега: «Малика, қайт бу йўлдан», демади? Бунинг ўрнига балдоқсиз бир гапни айтди: «Бировларни ноумид қилиш — номардлик...» Кимни ноумид қилиш? Кимни? Ушанда ўзини назарда тутганмикин у?!

Мен Қодир айтган йўриққа юрдим — ўзимдан бошқа ҳеч кимга номардлик қилмадим.

Ҳамон китобнинг ўша саҳифасига кўз тикиб ўтирибман: «Сен керагидан ортиқ ақллисан...»

— Қадрли пассажирлар! Бир неча минутдан сўнг самолётимиз Симферополь аэропортига қўнади...

Учиш давомида жажжи идишларда бизга егулик берган, сувлар тутган қўғирчоқдай стюардесса қизнинг таниш овозидан ўзимга келаман. Қизиқ, боягина ўзим боғланиб турган шаҳардан, таниш-нотаниш кишилардан ва уларнинг «ортиш кучи»дан узилиб чиқдим, деб ўйлаган эдим. Бундай бўлмас экан. Улар доим сен билан, сенинг хатти-ҳаракатларинг, сенинг қувончларинг, ғаму кулфатларинг, ҳаттоки кўз қарашларинг, кулгуларинг, гапу сўзларингга, хаёлингга яшар ва сени таъқиб этаркан.

* * *

Мана, ниҳоят, денгизга ҳам яқинлашдик. Тунги салқин бада юзимга келиб урилади, сочларимни тўзғитиб тартқилайди. Дуррачамни олиб бошимга ўрайман, ўзимдан-ўзи жилмайгим келади.

Бирор соат ўтгач, атрофи панжара билан ўралган, тун кўйнида эртақлардаги афсонавий саройлар каби туюлувчи оппоқ, баланд иморат ёнида такси мени қолдириб кетади. Қоровул чол уйқули кўзларини ишқалаб чемоданни қўлимдан олади-да, ичкарига бошлайди.

Ёруғ хонада ўтирган аёл мендан тегишли нарсаларни сўрайди, рўпарасидаги дафтарга қайд этади.

— Узларинг тарафдан келган бир аёл билан жойлаштирайми? — деб сўрайди у.

Бош ирғайман.

— Юринг, хонангизни кўрсатай.

Қизил гиламли узун, нимқоронғи йўлакнинг адоғидаги эшик ёнида тўхтаимиз. Узоқ тақиллатишдан сўнг

эшик очилади ва бошини оқ рўмол билан танғиб олган ўрта яшар аёл кўринади.

— Кечиринг, сизга ҳамхона опкелдим.

Аёл бир нима деган бўлади ва бориб ўрнига чўзилади.

— Синглим, ҳой синглим, турмайсизми? Туринг...

Эрталабки уйқу шундай ширинки, кўз очиш оғирдан-оғир. Кун ёйилиб кетганини сезсам-да, қимир этгим келмайди. Яқингинада денгиз шовиллаётир, бу аниқ эшитилиб турибди. Қизиқ, бу дам олиш уйи бўлса, нега энди бунча эрта уйғотишяпти — тинчимни бузишяпти. Ҳамхонам у ёқдан-бу ёққа шип-шип юради, ҳар-ҳар замонда: «Туринг, синглим», деб кўяди. Тавба, шу ерда ҳам одамни ўз ҳолига қўйишмайди-я. У радио қулоғини буради, шекилли, эрталабки гимнастика машғулоти: «Туринг, ўтиринг, нафас олинг, чуқурроқ, бир-икки, уч-тўрт...»

Мен кўзимни жичча очиб атрофга аланглайман. Ҳамхонам костюм-шим кийиб олган. Ойна ёнида туриб сочини турмакляпти. Тезгина бошдан-оёқ кўз югуртираман: тўладан келган, сочлари ҳаддан ташқари тим қора, юз тузилиши чиройли, лекин бир оз сўлғин, ёши қирқлар атрофида бўлса керак... Омадим росаям юришган экан-да, дея ижирғанаман, қаерга бормай, бошимда тергайдиган бир одамим бор-да, ишқилиб...

У тепамга келади, уйғоқлигимни, киприкларим пирпираётганини пайқайди, кулимсирайди:

— Тура қолинг, бир айланиб келайлик... Эрталаб денгизни кўрмапсиз — дунёга келмапсиз!

Денгиз!.. Ахир, мен шуни деб келдим-ку! Урнимдан тураман, аёл менга ўйчан нигоҳ ташлайди.

— Танишайлик...

Муқаддас опа билан ҳамшаҳар эканмиз. Бундан қувонди. Мен эса, «ҳамшаҳар бўлса нима қипти? Мумкин қадар узоқроқ туриш керак. Шу ерда ҳам ошна-оғайнигарчиликка вақт сарфлашга тоқатим йўқ! Ҳозир денгиз бўйини бирга айланиб келаман, кейин — тамом», деб ўйладим. Унга тахминан мана бундай дейман: «Хайр, опажон, бошқа-бошқа одамлармиз — ақл ўргатаман деб овора бўлманг...»

Мен — олдинда, Муқаддас опа — орқада, денгиз сари йўл оламиз. Бирдан кенг, мовий ва нотинч денгиз қаршимизда пайдо бўлади.

Бу кенглик, мовийлик ва нотинчлик юрагимга ғулғула солади — менинг барча қувончларим, майда-чуйда ташвишларим бир лаҳзадаёқ гўё унинг бағрига сингиб кетади.

Соф ҳавони тўймай симираман: чарчаб ярим йўлда қолиб кетган Муқаддас опа етиб келади. Ранги оқаринқираган, ҳафсала билан турмакланган сочи ҳурпайган, тез-тез нафас олади. Кейинги пайтларда ўзимдан ёши каттароқ одамларни кўрсам ғалати ҳолатга тушадиган бўлипман: қачон бўлмасин мен ҳам қарийман, сочларим ҳурпайиб, юзимни ажин босади, қадамни эҳтиётлаб босадиган ва ўзимни ҳамма жойда донишмандона тутадиган бўламан... Йўқ, йўқ, истамайман қаришни!

Мен бу ёқимсиз хаёллардан қутулиш учун денгизга тикиламан, намхуш шабада юзимни сийпалайди, сочимни тўзғитади.

— Анави одам ҳам ўзимиз томондан, шекилли, — дейди Муқаддас опа, «Хўш, нима бўпти», энсам қотади. Лекин Муқаддас опанинг гапи таъсирида ўша ёққа қарайман. Оқ кепкали, новча, салобатли эркак бизга яқинлашиб кела бошлайди. Муқаддас опа сочларини

текислаб қўяди. «Қариялардаям гап кўп экан». Яхши бўлди-да, ҳадеб менга илакишавермайди.

У билан бош ирғаб сўрашамиз.

— Бу томонларда ҳаво салқин-а, эҳ-ҳе, бизда!.. — дейди эркак юришдан тўхтаб.

— Қаердансиз? — Сўрайди Муқаддас опа.

— Сирдарёдан. Плашимни олмаган эканман, тунда учиб келиб, роса совқотдим. Об-ҳавога мослашиш керак энди.

— Мен-ку тез кўникдим, лекин зерикаётгандим.

Бахтимга, мана, синглим кеп қолдилар...

«Қария»ларнинг гапи энди кўр оладиганга ўхшайди.

— Мен бу ёқларга ҳар йили келаман. Тўғри, одам аввал бошда пича зерикади. Кейин илгари сира кўрмаган-билмаган одамлар билан минг таниш-билишдек қадрдонлашиб кетади. Қанчадан-қанча дўсту оғайни орттиради.

— Ялтадаги бозордан асал олмоқчийдим. Нимада борса қулай — автобусдами ёки катердами?

— Мен ҳам сиз билан боришим мумкин, катерга ўтирсак ярим соатга қолмай Ялтага етказилади. Истансиз, шу бугун...

Улар жуда иноқлашиб кетишди. Нонушта пайтида ҳам бир столда ўтираемиз.

Узун бўйли, озгин ва унинг тенг ярмидан келувчи бақалоқ икки киши ёнимиздан ўтиб кетаётиб, табассум билан салом беришади.

— Айтмадимми, танишлар кўпайиб боряпти, булар ҳам «земляк»лар! — дейди иштаҳа билан овқатланишга тушган сирдарёлик — Шокир ака.

Нонуштадан сўнг юртдош «акалари»миз ҳам ўзларини танитишди: новчасининг исми — Тўхтабой, паканасиники эса Холмамат экан.

Шокир ака билан Муқаддас опа бозорга кетишади. Мен ётоққа кириб, бисотимдаги ягона китобни оламан-да, соҳилга бораман. Ҳаво исиган, денгиз ва осмоннинг ранги бир тусдалиги ва иккаласи ҳам бепоёнлиги учунми улар ўртасида гўё ҳеч қандай чегара йўқ, қўшилишиб кетгандек туюлар, узоқ-яқиндан кема-ларнинг ўкириги эшитилиб турарди.

Холироқ жойга бориб сувга тушдим. Кечинмаларимни денгизга улоқтириб ташламоқчи эдим, йўқ, денгиз бир мавжланди, гўё бош чайқади, гўё менинг илтижомни рад этди: «Ҳар бир ишнинг йўриги бор, тинчлан, қувват йиғ, оз қолди, азоблардан қутулиш учун ҳам жисман, ҳам маънан кучли бўлишинг, ўзингни тайёрлаб боришинг керак», дегандай бўлди гўё.

Оғирлашиб бораётганим ўзимга аён, ташқаридан қараганда билинмасди ҳам. Чунки доим кенг атлас кўйлак кийиб юрардим.

Соябонлик беланчакка ўтириб оламан-да, «Сўнгги муҳлат»ни ўқишга тутинаман. Мовий денгиз ҳам, сувдан яйраётган одамлар ҳам, уларнинг шовқин-сурони ҳам мендан тобора узоқлашиб кетишади, улар ўрнини оппоқ туман эгаллайди, бир оздан сўнг ўзимни ҳам унутаман.

«Сўнгги муҳлат»...

Кампир бутунлай қолдан тойган, умри битган, ўлим қисиб келяпти. Улимдан қочмайди у, уни хотиржамлик билан, яратганга шукрона айтиб кутиб оляпти. Лекин ўлолмайди, узоқ-яқиндан ўғил-қизлари келишган, бошида ўтиришибди, фақат суюкли кичик қизидан — Танядан дарак йўқ...

Ўғил-қизларнинг ҳаммаси серташвиш, серғурбат. Улар кампирнинг ўлимини кутишяпти, тезроқ бир ёқли бўлсаю тезроқ уйларига тарқалишса... Кампир эса

кенжатоғи — Таньчорага интиқ... Интизорлик ўлимга бас келади...

— Мунча китобга тикилмасангиз, кўзниям аяш керак, — дейди кимдир. Китобдан кўз узаман, қарасам — Холмамат ака. Куйдирган калладей тиржайиб турибди, этим жунжикиб кетади. У келиб ёнимга ўтиради. Нарироқ суриламан. Асли менга бу ерда ҳеч кимнинг кераги йўқ эди, манави одам бўлса ўтирди-олди... Кераги йўқ, ахир, тушунсаларинг-чи, мен чарчаганман!

— Ҳордиққа келгандан кейин, дам олиш керак-да.

— Дам оляпман, — дейман энсам қотганини яширмай. «Сизга нима? Боринг, йўлингиздан қолманг», — дейишим керак эди асли.

— Дам олишнинг гаштлуроқ деймизми-ей, фойдали-уроқ деймизми-ей, йўлларини ўргатайми?!

— Ҳўш, қанақа экан ўша «йўл»? — Унга тик боқаман. Бир зум у эсанкираб қолади.

— Мен билан бирга юрсангиз... — дейди ниҳоят.

— Давом этинг, — тишларим ғижирлаб кетади.

— Одессаю Ялтани кўрсатаман, чиройли кийимлар олиб бераман...

— Ундан кейин-чи?

— Шу...

— Шу холосми?

— Шартим шуки — фақат мен билан... Жудаям рашик ёмон!

Унинг йилтираган кўзларига, чўтир башарасига қараб туриб қаттиқ кулиб юбораман. Мен билган баъзи бир одамларнинг башаралари, кийинишлари, юриш-туришлари, касбу корлари бошқа-бошқа бўлса-да, ич-ичлари бир-бирларига қанчалар ўхшаш-а! Кутилмаган қаҳ-қаҳамдан қотиб қолган Холмамат ака, баланд бўй, кўркам қоматли, катта мартабали Носир Собирович, қанча лою тупроқни босиб ўтса ҳамки мойланган туфлисига гард юкмайдиган эрим Шерзод — нақадар ўхшаш бўлишмаса-я? Улар гапларини минг либосга ўраб айтишса-да, фикру ўйлари бир хил: ҳамиша ҳамма нарсадан фойда келиб туриши керак, ҳамма нарса уларга хизмат қилиши керак, уларга, ҳа, фақат уларга ҳузур-ҳаловат бағишлаши керак. Кимнингдир кўнгли, кимнингдир дард-ғами улар учун сариқ чақа. Йўлларидеги жангиди нарсаларни босиб-янчиб ўтиб кетаверишди...

Мен жиддийлашаман.

— Пулдан борми?

— Энди, бу ёғидан ташвишланманг, ййин-кулгидан ортиб ҳам қолади, — дейди у сал ўзига келиб.

— Ойлик қанча?

— Нимайди?

— Қайда ишлайсиз?

— Колхозда бухгалтерман...

— Ғазнани ўмариб, денгиз бўйига маишат қилгани келганмиз, денг?!

У дағдаға қилди:

— Пул меники, қайдан топганим билан ишингиз бўлмасин!

— Узингиз қари... қари бўлсангиз ҳам аблаҳ экансиз-ку! Мен сизни автобусда кўрсам ёшингизни хурмат қилиб жой берган бўлардим, лекин сиз... аблаҳдан ҳам баттар экансиз-ку.

У ўрнидан туриб кетади.

— Ҳали сен учун мен қари бўп қолдимми? Совунимга кир ювмасан, ҳали сендайларнинг ўнтасини ўйнатадиган қувват бор белда.

— Нега сенсирайсиз, нима ҳақингиз бор?

— Номусли бўлсанг бу ёқларда ёлғиз... еб юрибсан-

ми? Фаришта қилиб кўрсатмоқчилар ўзларини! Падари-га минг лаънат сендақаларнинг!

Чидаб туролмайман. Урнимдан тураман-да, қўлимда-ги китоб билан унинг башарасига тушираман!

— Йўқол, юмдаламасимдан олдин. Йўқол, қари эшшак!

Қараса, бу кетишда обрў топмайди. Лекин миқ этмай жуфтакни ростлашга ҳам тоқати йўқ. Ғўлдирайди, минғирлайди, сўнг уни ўчади. Кетади!

Алам ва нафрат билан унинг кетидан тикилиб қоларканман, негадир отам тенги кишига бекор шарттакилик қилдим-да, дея ўйлайман.

Титрай бошлайман. Совқатаётгандайман. Дам олишга келганимдан буён унутаёзганим — қорнимни чангаллаб ўриндиққа ўтириб қолдим. Мен билан бирга яна бир ҳилқат яшаётганди. У ҳақда ҳеч кимга айтмагандим, Эсим ҳам ҳатто эслашни истамасдим. Ҳатто Шерзод ҳам ҳеч нарса билмасди. Уни йўқотиш учун қилган ҳаракатларим зое кетди — дорилар ичдим, хотинлардан эшитган бало-баттарларни қилдим, бўлмади. Энди у туғилади, шекилли.

Шерзоднинг фарзанди, йўқ, йўқ, мен боламнинг исми ёнида унинг исми ёзилишини сираям истамайман. Унда Шерзодни эслатадиган ном-нишон бўлмаслиги керак. Қани энди у Қодирга ўхшаса! Айтишади-ку, онаси кимники қаттиқ ўйласа, боласиям ўшанга ўхшаб туғилади, деб...

Лекин... қанча яшасам — шунча ҳаёт эканман, мен учун Шерзод мавжуд, уни ўйламайин десам ҳам, номи устига қора чизиқ тортган бўлсам ҳам, бари бир, у бор... Сабаби, умр йўлларида ҳар қадамда йўлиқувчи Носир Собировичга ўхшаганлар, табиийки, уни ёдга солиб туради. Дарвоқе, Носир Собирович...

* * *

...Бу одам билан биринчи марта институтимиз битирувчилари диплом ишлари асосида тайёрланган кўргазмада танишганман. Бунгача ҳам унинг асарларини кўрган, номини эшитган эдим. У рассомлар ташкилотининг раҳбарларидан бири эди. Уша кунини у давлат имтиҳон комиссияси раиси москвалик машҳур рассом Борис Ивановга ҳамроҳ бўлиб келган эди. Эсимда, улар картинам қаршисида узоқ туриб қолишди. Асарим онамга бағишланган эди. Чаккасига пахта қистирилган аям — ҳозиргина даладан қайтиб келган — ҳорғин, ўйга толиб ўтирибди. Орқа тарафда оппоқ пахтазор. У томошабинга қараб турган бўлса-да, фарзандларини ҳам ҳаёлдан қочирмаслиги, ҳар бирини туганмас меҳр билан ардоқлаши юз-кўзларида ифода этилган, тўғрироғи, ифода этишга интилган эдим.

Москвалик рассом Носир Собировичга нимадир деди. Мени чақиришди. Юрагим гупиллаб уларга яқинлашдим.

— Онангизни чизганга ўхшайсиз, — деди Борис Иванов, суратга ишора қилиб, — кўзларингиз жуда ўхшаркан. Бу қизни тарбиялаш керак, — у Носир Собировичга юзланди. — Умуман, ёшларни сира кўздан қочирмаслик зарур. Яқин орада ўзбек тасвирий санъати билимдон, дунёқараши кенг ва бақувват рассомлар ҳисобига бойишига ишоняпман.

Мен суюниб кетдим. Эртаси кунини курсбошимиз, Носир Собирович сизни суриштирдилар, йўқлаптилар,

деди. Бордим. Кенг хонанинг тўрида ўтирган Носир Собирович чаптастик билан ўрнидан турди-да, сўрашгани қўлларини узатганча истиқболимга юрди.

— Э-э, келинг, қани, марҳабо, марҳабо...

Ҳол-аҳвол сўрашиш баҳонасида у анчагача қўлимни қўйвормади. Юшмоқ стулга ўтириш баҳонасида қўлимни тортиб олдим. Ўзи ҳам ёнгинамдаги стулга ўтириб олди.

— Бахтингиз бор экан. Борис Ивановнинг назарига тушиш ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Сизни шахсан менга тайинлади. Хотираси ўткир одам, ўн йилдан кейин ҳам келиб қолса, албатта, суриштиради. Так что, энди бир умр Борис Иванов олдида иккимиз ҳам жавоб берамиз. Сиз суратлар чизасиз, биз сизни илҳомлантириб тураемиз, келишдикми, — у шундай дея қўққисдан қўлини тиззамга қўйди. Мен ток ургандай сакраб ўрнимдан турдим. У гўё ҳеч нарса бўлмагандай ўша овозда: — Утиринг, гапим тугамади, — деди. — Хўш, институтдан сўнг нима қилмоқчисиз?

— Йўлланмам Навойига берилган, — бўшашиброқ жавоб қайтардим.

— Йўқ, сиз Тошкентда яшашингиз керак. Буюклардан бири: «Шоирлар қишлоқда туғилиб, пойтахтда ўлади», — деб айтган экан. Пойтахт — пойтахт-да.

— Йўлланма нима бўлади?

— Бу ёғини менга қўяверинг. Аввало Ленинград бадий академиясига сиртдан ўқишга киришингиз керак. Шундан сўнг сиз учун устахона, турар-жой муаммоси ҳал бўлади-қўяди. Фақат вақти-вақти билан бизни меҳмонга чақириб турсангиз бўлгани... Шу билан қарабсизки, оз муддатда дунёдаги энг бадавлат, энг зўр рассомлар қаторидан жой оласиз, вассалом... — У қиҳқиҳлаб кулади. Кулиб бош қимирлатганда чаккасидан тепага — бошининг тақир жойига қарата таралган бир тутамгина сочи пастга тушиб кетаверади. У эса икки қўллаб тинмай толаларни ўрни-ўрнига жойлаштиришдан эринмайди...

Бу ердан чиқиб кетарканман, юрагим жуда ғаш эди. Терлаб турган қўли, чаккасидаги бир тутам сочлари — ҳаммаси ёқимсиз эди. Лекин Ленинград академияси, пойтахтдаги уй-жой, устахона, машҳур рассомлар қаторидан ўрин олиш — буларга томон йўл шу одам орқали ўтишини бир лаҳзадаёқ тушунгандим.

* * *

Муқаддас опа ниҳоятда маданиятли аёл экан. Кайфиятимга қарайди — гаплашишга тобим борлигини пайқаса гаплашади, бўлмаса мен билан иши ҳам йўқ. Куч-ғайрат, ҳайрат унда тўлиб-тошиб ётибди. Тоғнинг энг баланд чўққисига уюштирилган ҳеч қайси экскурсиядан, биронта музейдан, турли учрашувлар, концертлардан қолмайди. Чарчадим, демайди. Шокир аканинг туриш-турмушини, кийиниши, гап-сўзларини, илтифотларини тинмай гапиради. «Уни мендан анча ёш деб ўйлагандим. Тенгдош эканмиз. Бизнинг шаҳарда институтни битирган экан...» Кечкурунлари денгиз бўйида уларнинг кулгиларини, ўзаро гапларини эшитаман. Фикру хаёли, дунёқарашлари, қизиқишлари мос келиб қолибди-да, деб уларга ҳавасим ҳам келади. Муқаддас опа баъзи-баъзида ўтган ҳаётидан гапириб ҳам қолади. Бир тўда болани аросатда қолдириб ўлиб кетган эрини кўп эслайди.

Денгиз унинг юрагини ғалаёнга келтираётганини, нимадир юз беришини истаётганини, уни тезлаштирмакчи бўлаётганини сезаман. Қаҳри қаттиқ эрининг феъл-атвори уни бир умр эзган.

— Ҳеч жойга ёлғиз боргани қўймасди. Бирга кино-пинога бориш хаёлига ҳам келмасди. Бировникига онда-сонда заруратданми бирга боришга тўғри келиб қолса жанжалдан, маломатдан жоним бўғзимга тиқиларди. Кўчада бегона кишидек ўн қадам орқада юрардим. Сочим узун, бунинг устига ёш эмасманми, одамларнинг кўзи тушади-да. Ростми-ёлғонданми биронтаси бирон нарса деса шундоқ ўша ердаёқ машмаша бошларди-да.

— Янги кийимни уйда ўзи кийгизиб кўрарди. Бир ювилгандан сўнггина кўчада кийишга рухсат берарди. Бўлар-бўлмасга рашк қилаверарди. Ҳаммасидан кечгим, қаёқларгадир қочиб чиқиб кетгим келарди. Биламан, аёлнинг бахти она эканлигида, болалари борлигида. Лекин болалар ҳам ўз йўлига экан. Уйлаб қарасам, умримни фақат шуларни деб ўтказибман. Эримдан неча марта ажралмоқчи, одамга ўхшаб яшамоқчи бўлганман. Болалар отасиз қолмасин, деган андиша ҳамиша бу йўлдан қайтарган. Ундан кейин одамлар нима дейди, ахир?! Эрим ўлди-кетди, болалар катта бўлиб қолишди. Ҳаммасининг ўзига яраша ташвиши бор. Тўрт бола туғиб ўстириб ҳам — доимо ёлғиз яшаганман...

Ҳар тун унинг сўзларини тингларканман, аёлларнинг ҳаммасида ҳам қандайдир умумий ўхшашлик бўларканда, деган фикр кўнглимдан кечади. Унинг ўтиб кетган қарийб йигирма йиллик ҳаётига, менинг ҳам ўтган атиги бир йиллик турмушим нақадар монанд эканлигидан ажабланиман...

* * *

Институтни битирган йилим икки ойлар чамаси қишлоқда турдим.

— Энди сени эрга беришимиз керак, — чемоданни кўтариб уйга кириб боришим билан салом-алиқдан кейинги аямнинг айтган биринчи гаплари шу бўлди...

Мақтабда мен билан бир синфда ўқиган йигирма икки қизнинг ҳаммаси эрга тегибди, биттадан, иккитадан болали бўлишга ҳам улгуришибди. Биргина мен қолибман. Кимга дуч келсам фақат шу гап — «энди сени эрга беришимиз керак»... Гўёки бу қишлоқ одамлари учун бошқа ташвиш йўқ — дунёнинг қай бурчида сув тошиб, ярим шаҳар одам ҳалок бўлди, қай бир мамлакатда ҳукумат тўнтариши юз берди, жанубий Африкалик қора танли гражданин очлик эълон қилиб — жони бугун-эрта узиладиган аҳволда, қайдадир кимнингдир юраги кимгадир операция билан кўчирилди. Чингиз Айтматов ажойиб роман ёзиб журналда чоп эттирди, Светлана Савицкая иккинчи марта космосга учиб қайтди... Турган-битгани ҳайратдан иборат-ку бу дунё. Қишлоқдошларим бошида эса фақат бир ташвиш — мени тезроқ эрга бериб — қутулиш... Учраган одам менга ачиниб қарайди, кўнглимни кўтаради: — Қўявер, ҳали шундоғам бахтинг очилиб кетадики, ҳамма анграйганча ёқа ушлаб қолади...

Саккиз ўғил-қизни йигирмага етмаёқ эрга бериб, уйлантириб, эл орасида ҳамиша тили узун бўлиб юрган аям билан дадам — менга қолганда оғир бир дардга чалингандай бирданига мунғайиб қолишди. Қишлоқда неча кун яшаган бўлсам, шунча кун саксонни қоралаб қулоғи оғирлашиб, кўзлари ўтмаслашиб қолган дадам менинг шу орада куймаланиб юрганимни сезишлари биланоқ бир хил гапни такрорлайдилар:

— Осмонга қара, манови булутларни кўряпсанми,

қизим? — Мен осмонга қарайман, дарҳақиқат худди шу дамда шарқдан ғарбга, ё ғарбдан шарққа қараб булут тўдаси кўчаётган бўлади, худди олдиндан кимдир буюриб қўйгандай. Дадам доно сўзларини яна давом эттирадилар. — Одамзоднинг умри ҳам худди шу булутнинг ўтиб кетишидай бир гап. Айниқса, ёшлик ўтади-кетади — сезмай қоласан. Кўряпсанми, ҳозир булут бор, бирпасдан сўнг ундан асар ҳам қолмайди. Умри яшаб қолишга улгуриш керак...

— Нима, мен яшамаяпманми? — Нечанчи марта худди шунга ўхшаш гапни гапирман мен ҳам.

— Йўқ, сен кунингни ўтказяпсан, холос. Аянг билан биз қаридик, бугун бормиз, эртага йўқ... Опа-акаларингнинг ҳам ҳаёти, турмуши ўзлари билан. Бир кун келиб бизга ўхшаб қариб қоласан — ўшанда чақирсанг овозинг етиб югуриб келадиган ўғил-қизларинг бўлади, тобинг қочиб ётиб қолсанг бир пиёла чой тутадиган, оёқдан қолиб юролмай қолсанг суяб кўтарадиган, кўзинг кўрмай қолса етаклаб юрадиган меҳрибонларинг бўлиши керак. Қоғоз, қалам, китоб — жонсиз нарсалар. Одамга одам керак, қизим...

Нима қилай, ёшим йигирма учга етган бўлса-да, ўзимга керакли одамни мен тополмадим. Керакли одам... Уша ўн беш-йигирма кунда мен ўзимга таниш йигитлар билан кўп марталаб хаёлан суҳбатлашдим, ҳар бирини эр қиёфасида қўйиб кўришга ҳаракат қилдим. Эр бўлгандан кейин кун-тунларинг бирга, ёнма-ён кечади. Хотин бўлганидан кейин эгнига оладиган ҳамма кийимларини терлаб-пишиб ювишинг, текислаб дазмол босишинг, бир жойга бормоқчи бўлсанг — сўраб боришинг, кечиксанг жавобини беришинг керак... Унга яна бола туғиб беришинг керак... Вой, турган-битгани ташвиш-ку... Осмонда кўчиб юрадиган булутларга осон — ҳозир бор, бирпасдан сўнг йўқ... Сен эса яшашинг керак — ташвишларни елканга ортмоқлаб... Йўқ, сен чидай олмайсан-да, кимнидир яна бахтсиз қилиб қўясан... Яхши кўрмаганидан кейин оқибати нима ҳам бўларди? Қоғоз, қалам, бўёқ бор, шу минг рангда товланувчи олам бор экан сен улاردан сираям воз кечолмайсан... Сен куз ва баҳорнинг ёмғирлари остида хаёл суриб бошинг оққан томонларга изгиб кетишни хуш кўрасан, кўкдан сонсиз капалақдай учиб келаётган қор парчаларига юзингни тутиб ҳузур қилишни ёқтирасан, ариқча лабида ва ёки дарё бўйида сувга соатлаб тикилиб ўтиришдан зерикмайсан, кимнингдир қиёфаси, юз тузилиши назарингга тушиб қолса дарҳол суратини чиза бошлайсан-у, олам ва одамни унутиб қўя қоласан...

Эр эса — жонсиз нарса эмас, тирик одам — ўз дунёқараши, табиати, қизиқиши, инжиқликлари, дўсту ёрларига эга тирик жон...

Йўқ, эр сенинг талабларингга жавоб бера олмайди... Сен эса эринг талабларига чидаш беролмайсан... Йўқ, сен уйли-жойли йигирма икки нафар синфдош дугоналаринг, опаларинг, акаларингнинг хотинлари, тўққиз бола туғиб катта қилган онангга, хулласи калом, дунёдаги кўпдан-кўп аёлларга сираям ўхшамайсан...

Сен бутунлай бошқача одамсан. Сенга эр бўладиган одам ҳам ҳеч қайси эркакка ўхшамайдиган, бутунлай бошқача одам бўлиши керак...

Уйлайсан, уйлайсан, ўйингнинг охири кўринмайди — сенга лойиқ йигит танишларинг битилган рўйхатда йўқ экан. Айтгандай, сенга эр бўлиши мумкин бўлган таниш йигитлар рўйхатига Қодирни киритмагансан. У — дўстинг. Кейин эсламайин дейсан-у — эслайсан — унинг бўйи сеникидан паст. Қодир бор-йўғи сенинг содиқ дўстинг...

Қишлоқдошларинг бошида эса фақат бир ташвиш:

«Қанийди, энди сенинг ҳам тўйингни кўрсак...»

Бора-бора бу гап сенга таъсир ҳам қилмай қўяди. Уларга қўшилиб сен ҳам лоқайдлик билан минғирлаб қўясан. «Тўғри, эрга тегсам яхши бўларди», лекин хаёлингга бошқа фикр-ўйлар чарх уради.

...Пахтазор дала. Қоқ туш пайти. Осмонда кўчиб бораётган булутлар... Уларга тикилиб хаёлга ботган чол, уларга лоқайд кўз ташлаган қиз...

...Ариқча, жимир-жимир оқаётган сув бетида офтоб шуъласи ярқирайди...

...Кўшиқ. Қишлоқ уйлари, ҳовлилари, кўчалари узра кўшиқ янграпти. Оҳанг гўё борлиқни ўз измига бўйсундирган. Борлиқ тирик жонга айланган — оҳангни тинглапти...

* * *

Қизиқ, ўша пайтлар Қодирни бўлажак эр сифатида сира тасаввур қилмаганман. Бу ҳақда ўйламаганман ҳам. Бир гал мен уни қаттиқ хафа қилиб қўйгандим.

Ёз, қуёшли кун эди. Морозний дўконининг фонтан ёнидаги яшил павильонда Қодир билан алланарсалар ҳақида қизгин тортишиб ўтирардик. Бир кампир бизнинг олдимишга келиб тўхтади: «Морозний олиб бер, ўғлим», — деди Қодирга. Афтидан, кампирнинг хаёли жойида эмасди. Қодир узоқ ўйланмай бориб морозний келтирди-да, бошқа — бўш столга қўйиб келди.

Йўқ, кампир тезгина кетмади. Ён томондаги стулга бемалол ўтириб олиб қўлини дуога очди: «Илоё шу иккала ёшнинг бахтини берсин, меҳр-муҳаббатлари боқий бўлсин, беш ўғил, беш қиз кўришсин, узоқ умр кўриб, мурод-мақсадларига етишсин, омин!» — Қодир ҳам кампирнинг сўзини давом эттирди: «Илоё айтганингиз келсин, онажон»... Қодир бу гапни жиддий айтди ва ё ҳазил қилибми? — Мен унга тикилиб қолдим ва хоҳлаб кулиб юбордим. Мени Қодир билан тенглаштирган, келин-қуёв қилиб қўйган, беш қиз ва беш ўғил, жами ўн фарзанд тилаган кампирдан ва унга қўшилган Қодирдан кулардим. Мен ўринсиз енгилтак кулгимни сира тўхтатолмасдим. Мен бефаҳмларча, бераҳмларча кулардим.

Аллақачон бориб морознийни паққос тушираётган кампир биз томонга ҳайрон бўлиб қараб-қараб қўярди. Қодир менинг ҳолатимни кўриб гапини йўқотиб қўйди, маъюслиб қолди.

У мен билан автобус бекатигача борди. Автобус юриб кетгунча кутиб турди. Оғзидан ортиқча гап чиқмади. Машина кўзгалганда одатича бир қўлини кўтариб хайрлашган бўлди. Тамом. Мен шунда «тамом» дея ўйладим. Бир кун ўтди, икки кун ўтди, уч кун ўтди; ўртинчи кунни уни кўрмай, гаплашмай ўтказиш қийин бўлди. Редакцияга бордим.

— Мендан хафамисиз? — дедим. Индамади.

— Хафа бўлганингизни менга билдирманг. Мени кўрдингиз келмаса ҳам «кет» деманг, майлими? — дедим. Тагин индамади. Мен унинг кўнглини кўтармоқчи, энг яхши сўзларни айтмоқчи бўлдим.

— Менинг бу дунёда дўстим ҳам, дугонам ҳам йўқлигини биласиз-ку, Қодир, нега мендан хафа бўласиз? — дедим. Унинг чехраси сал очилгандай бўлди.

— Бўлмаса, келишиб олайлик, Малика, — деди. — Одамларнинг камчилигидан, заифлигидан кулиш керак бўлса ҳам ҳеч қачон кулманг, хўпми? Эки менга буни билдирманг...

Мен ўшанда уч кун у билан кўришмаганимда дунё кўзимга тор кўриниб, излаб бориб кўришгандим. Мен саботсиз, субутсиз, иродасиз эканман. Чунки бир пайт

уни ўн кун кўрмаганимда ҳам бемалол яшайвергандим, изламадим, кўришиш хаёлимга ҳам келмаганди. Фақат бошим тўқ этиб деворга бориб урилгандагина дўстим ёдимга келди, уни изладим, топиб дардларимни айтиб йиғлаб-сиқтадим. Ушандаям «аҳволинг қалай, мен сенга бирга бор керак бўлдимми, сени ҳеч ким хафа қилмадимми?» деб сўрамадим. Фақат ўзим ҳақимда, «у» ҳақида куйиб-ёниб, йиғлаб-сиқтаб сўзлаб бердим. Қодир ҳаммасини тоқат билан эшитди, кўчаларда ёғаётган ёмғирлар, қорлар остида соатлаб мен билан бирга пёмда юрди, фикру ўйимни чалғитиш учун тасвирий санъат дунёсидаги ажойиб-ғаройиб воқеа-ҳодисалардан ҳикоя қилиб берди... Мен унинг сўзларини тўймай тинглардим ва ўз-ўзимдан ҳайрон қолардим — мен ўн кунни уни кўрмай, гаплашмай қандай ўтказдим?..

Уша ўн кун... Ўн кун ичида менинг бошимдан жуда кўп гап кечганди. Аслида бунга Қодирнинг ўзи сабабчи бўлганди. У институтни биздан икки йил олдин битирганди, ёшлар журналининг санъат бўлимида ишларди.

— Бизнинг журнал билан ҳамкорлик қилмайсизми? — деб қолди у бир куни. — Ҳам шоир-ёзувчилар ижоди билан яқиндан танишасиз, ҳам гуноҳар ишлайсиз... — Мана, шеърлар, Алишер Ботировни эшитган бўлсангиз керак. Ўзингизнинг юртдошингиз. Ёш бўлсам анча танилиб қолди. Яхшилаб ўқинг-да, иллюстрациялар чизиб келинг...

Мен шеърларни ўқиб чиқдим. Яна ўқидим. Шеърлар жуда яхши эди, жуда! Қайта-қайта ўқидим — бош кўтармай бир ўтиришимда иллюстрацияларни ҳам чизиб ташладим. Алишер Ботировни кўргим, танишгим келди.

— Иллюстрацияларни келиб кўринг, — дея Қодир унга кўнғироқ қилиб чақирди.

У худди мен тасаввур қилганимдек серзавқ, серилтифот йигит экан. Қўлида машина калитини ўйнатганча кириб келди. Эгнида — қора чарм плаш, кўзлари одамга ўткир боқади, аниқ, кескир гапиради. Чизган суратларим унга ёқди. Кетаётиб:

— Мен энди Сиздан қарздорман. Кетсангиз — истаган жойингизга обориб қўйишим мумкин, вақтим бор, — деб қолди.

Менинг енгил машинага ўтириб аллақайларга кетгим келиб қолди. Бир хилда ўтаётган кунлардан зерика бошлагандим. Алишер эса мен учун шеърларини ўқийвериш ёд бўлиб кетганиданми, гўёки эски кадрдонимдек эди.

Хонадан чиқиб кетаётиб худди ёш боладек Қодирнинг юзига қарадим. У қоғозларидан бош кўтармай «хайр» деди.

— Қани буюринг, қайга борамиз, — деди Алишер моторни юргизаркан менга қиё нигоҳ ташлаб. Табассум қилса кўзлари шўх чақнаб кетаркан.

— Бош оққан тарафга, — дедим мен юрагимнинг туб-тубида аллақандай сирли қувонч туйиб.

— Биласизми, ҳозир қайга борамиз, — деди у менга маъноли қараб. — Ҳам бир оз ҳордиқ олиш мумкин, ҳам баҳслашиб, тортишиб тўполон қилиш мумкин бўлган жойга борамиз. Хумсонда ёш ижодкорлар кенгаши бўлаётганидан хабарингиз борми?

— Ҳа. Мениям чақиришувди. Лекин вақтимни қизғаниб бормовдим.

— Энди борасизми?..

— Ҳа...

— Кетдик бўлмаса...

Сентябрь. Ҳаво илиқ, мусаффо, ёқимли... Қоронғи тушиб қолган. Баланд-баланд дарахтлар оралаб кетган

торгина йўлакдан оппоқ бино томон юриб борамиз...
...Айвонда кўшиқ ҳукмрон. Кўшиқни бир қиз айтяпти, вақти-вақти билан унга яна бир эркак овози ҳам жўр бўлади. Йўқ, бундан кўшиқ оҳанги бузилмайди, қайтадан тўлишгандай бўлади. Оламда нозик аёл ва бир озгина дағал эркак овози...

«...Юзинг осмонга тушганда, ловиллаб офтоб куйгай...»

Биз секингина, оёқ учида кириб борамиз. Электр чироқ бузилиб қолган экан. Алишер пайпаслаб юриб қаёқдандир бир стул топиб келади. Иккаламиз жойлашиб оламиз. Кўшиқни берилиб тингларканман, вужудим бўйлаб тотли ҳис ўрмалайди, шу дамда бегуноҳ гўдакка айланганману бешигимни кимдир авайлабгина тебратаётгандек туюлади. Бошимдан ўтган барча яхши-ёмон воқеа-ҳодисалар, гап-сўзлар текис оҳангга қоришиб, аралашиб кетади. Яшаш, нафас олиш, ғурбат чекиш, қувониш, буларнинг ҳаммасини текис оҳанг узра эслаш нақадар яхши, деган гапни кўнглимдан кечираман...

Алишер қулоғимга шивирлайди:

— Нимқоронғулик, тўқ кўк тусли осмон, чоратрофингда тоғлар, ёнингда — чиройли қиз. Ҳаёт бунчалик гўзал бўлмаса. Бундай дамда фақат севги ҳақида ўйлагинг келади, фақат севишинг керак. Истармидингиз мен сизни қаттиқ севиб қолишимни?!

Мен ҳеч нарса деёлмайман. У мени севмоқчи. Севиш учун ҳам рухсат сўрашарканми? Қизиқ. Мен жавоб бермай қўяқоламан. Лекин унинг сўзлари менга нечундир хуш ёқади, у билан ёнма-ён ўтирганлигим, жуда яқинлигим хуш ёқади...

«Юзингни бир кўрай десам кўлингни пардалар қилдинг...»

— Куй-кўшиқлар ким томонидан, қачон яралган? — Қулоғим остида пичирлайди Алишер. — Бу саволга дунёда ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак. Лекин биласизми, афсона тарзида фараз қилиш мумкин: Одам Ато ва Момо Ҳаво бир-бирини таниган, бу танишувдан чексиз шод бўлган ва бир-бирисиз яшай олмаслигини ҳис этган дамда!

— Рассомлар келишяпти, — дейди кимдир...

— Ана, зерикмайдиган бўлдингиз, касбдошларингиз ҳам келиб қолишди, мендан розимисиз? — Алишернинг ҳамма гаплари менга завқ бағишларди.

— Салом дўстлар! — Машҳур рассом Владимир Раҳимовнинг овози кўшиқни босиб кетади. Кўшиқ тинади. Ҳамма безовталаниб қолди. Ўзи тиқилишиб ўтиргандик. Гугурт қақиб қоғозни алангалатиб туришди. Улар уч киши экан. Бир илож қилиб жойлашиб олишди. Яна гугурт қақилди, қоғоз тутатилди. Ўзлари билан ичкилик олиб келишибди. Стаканларга қуйиб чиқилди. Владимир Раҳимов сўз олди.

— Ижодкорлик учун ичайлик. Рассомлар ҳам, ёзувчилар ҳам — ижодкор. Бор бўлсин — ижод!

Стаканлар бир-бирига жиринглашиб урилди. Кимдир бир зумга қоғозни ёндиради. Стол усти очилган ва очилмаган шишалар билан тўла, егуликдан фақат нон. Ичиб бўлганлар, нонга қўл узатишга улгуришди. Яна кўшиқ. «Қаро кўзим...» Йўқ, кўшиқни Владимир Раҳимовнинг дўрилдоқ овози босиб кетади. Ғала-ғовур бошланади.

— Дўстлар, қўйинглар кўшиқни. Радиода ҳам ҳар кун эшитамиз-ку. Келинглар, ижод ҳақида гаплашайлик. Масалан, рассомлик ҳақида. Сизлар менга ҳамроҳ бўлиб келган Баҳриддин Султоновни билмайсизлар. Ёш. Эндигина 25 га тўлди. Лекин назаримда худдики ярим асрлик умр кўрган, ҳаёт синовларини ўтаб етук

бир санъаткор даражасига кўтарилгандек. Бунга унинг чизган картиналари гувоҳ...

Владимир Раҳимовни ҳеч ким эшитмаяпти. Бу гаплар айна дамда ҳеч кимга керак эмас. Лекин у гапираверди...

Одамлар барибир ўзлари билан ўзлари овора, ғовур-ғувур авжига чиққан.

— Эй, нега ахир жим ўтирмайсизлар? — Бақириб юборади Баҳриддин. Уртага жимлик чўқади. — Ахир, бу ерда санъат ҳақида гап боряпти. Владимир Раҳимовни ҳурмат қилмасаларинг ҳам санъатни ҳурмат қилинглар!

— Санъат ҳақида гап боряпти дейсанми, қанақа санъат? — дейди ёзувчилардан кимдир.

— Эй, нодонлар, сизлар санъатнинг фаҳмига борармидиларинг, — бўш келмайди Баҳриддин бунга жавобан.

— Ҳали, сенингча, бу ердагилар калтафаҳм эканда, — чинқиради кимдир, — биринг қўйиб, бирингни мақтайсан. Сени мақташяпти. Лауреатлик керак сенга. Менга эса кераги йўқ! Менинг ҳозир кўшиқ эшитгим келяпти.

— Бунчалик кўнглинг қора бўлмаса! Нега тушунмайсан?!

— Ташқарига чиқайлик, тушунтириб қўяман.

Улар ташқарига чиқиб овора бўлиб юришмайди. Шу ернинг ўзидаёқ масала ҳал бўлади-қолади. Ур-сур бошланиб кетади. Ким-кимни уряпти, кимни сўқяпти — билиб бўлмайди. Биргина биз — бир рассом ва шоиргина бу тўс-тўполонда бетарафмиз. Алишер менинг қўлимдан маҳкам ушлайди, амаллаб ташқарига чиқамиз. Машинага бориб ўтираемиз. Машина асфальт йўл бўйлаб ғизиллаб учиб кетади.

Йўл-йўлакай қотиб-қотиб кулаемиз.

— Нимани ўзи талашинди бу одамлар? — Ҳайрон бўлиб сўзлайди Алишер. — Калтак емаган фақат ўзимиз бўлдик, шекилли, шу даврада. Жон омон қолганига шукур-э. — У яна хохолаб кулади.

— Биласизми, нега жанжал чиқди, — дейман мен муҳим бир гапни айтмоқчидек. — Одамларнинг ҳаммаси ҳам ўзича худбин экан. Бири кўшиқ тинглагиси келса, бошқа бири ўзини ёки оғайнисини мақтагиси келади... Яна булар санъаткор эмиш... Ахир, санъат дегани табиатни, инсонни юксак даражада фаҳмлаб, тушуниб етиш ва акс эттириш эмасми?..

— Яхши гап — инсонни тушуниш... — У жимиб қолади. Бир оздан сўнг қоронғи йўлдан кўз узмай шеър ўқийди.

Ушандан кейин мен унинг суратини чиза бошладим. Унинг қиёфасини ёрқинлаштираётган ҳар бир чизиқ гўёки мени унга яқинлаштираётгандек эди, ҳар бир чизиқни гўё қўлларим билан эмас, юрагим билан чизаётгандек эдим. Унинг баланд овозда шеър айтаётган лаҳзалари, унинг ўйга толган кезлари, унинг ёзаётган дамлари...

У жуда батартиб йигит кўринади. Ҳамма ҳаракатлари учун рухсат сўрайди...

— Мен энди сигарет чексам майлими?

— Қўлимни тушириб ўтирсам бўлаверадими?

— Сув ичиш мумкинми?

У билан биринчи учрашганимизда ҳам:

— Истайсизми, сизни қаттиқ севиб қолишимни? — деб сўрагани.

— Сизни яқин қочиб кетайми? — деганди машинасига ўтираётганимда.

У ҳозир ҳам:

— Энди мен кетаверсам бўладими? — дея сўради.

Мен шу зум кулиб юбораман.

— Мунчаям мўмин-қобил бола бўлмасангиз. Ҳамма нарсага рухсат сўрайсиз-а? — дейман.

— Бу қилигим сизга ёқмайдим? — дейди у.

— Яна рухсат сўраяпсиз, — дейман мен шўх жилмайиб.

— Сиздан рухсат сўрамаслик керак экан-да, — яна сўрайди.

Мен кулавераман.

— Худди боғча ёшидаги болалардайсиз...

У жиддийлашади.

— Демак, сиз рухсат сўрашларини истамайсиз, демак, сиз билан тўғридан-тўғри муносабатда бўлиш керак. Мен энди сиздан рухсат сўрамайман...

Ҳаммаси кўз очиб юмганчалик вақтда содир бўлди. Мен кўлимда мойбўёқ билан унинг гапира-гапира ўтирган жойидан яқинлашиб келганини билмай ҳам олибман.

Ўгирилишимни биламан — юзим иссиқ нафасга урилди. Кучли қўллар мени даст кўтариб олишди. Мен кучсиз бир вужудга айланиб қолгандим. Типирчилардим, нималардир деб чинқирардим — лекин ҳеч нарса қилолмасдим. Менинг нафасим қайтиб кетгандек бўлди, овозларим бўғилиб кетди. У гўё ҳеч нарса эшитмасди, ҳеч нарсага парво ҳам қилмасди. Кучим борича лабини қаттиқ тишлаб олдим.

— Вой, вой, — у мени қўйворди. Лабидан тирқираб қон оқарди. Бармоқлари қон бўлди.

Қон мени эсанкиратиб қўйди. Ўзимни, бояги ҳолатимни, унга бўлган аччиғимни ҳам унутдим. Югуриб бориб латани совуқ сувга ҳўллаб келдим. Лабига тутиб турди.

— Оғрияптими? — дедим худди ўзимнинг лабим қонталаш бўлгандек.

— Оғригани ҳам гўрга, — деди у бегоналарга қарагандек менга кўз ташлаб, — уйдаги хотинга нима дейман?

Унинг юрагим билан чизилаётган қиёфаси чизиқлари таранг тортилиб чирс-чирс узилиб кетаётгандек бўлди. Унинг хотини бор экан, болалари ҳам бўлса керак. Мен эса...

Бирдан маъюсланиб қолдим. У тўзиб кетган сочларини таради, костюм-шимини текислаган бўлди. Эшик олдига борди.

— Хайр, — деди.

Мен бош қимирлатдим.

— Эртага келайми?

Мен «йўқ» дегандек ишора қилдим.

— Индингами?

Мен яна «йўқ» деб бош тебратдим.

— Қачон келайин?

— Ҳеч қачон, — дедим...

* * *

Бу ҳаммаси бор-йўғи ўн кунда содир бўлди.

— Севиб қолдингизми, — деганди Қодир кўзларимга синовчан тикилиб. Мен индамадим. Нигоҳимни олиб қочдим.

— Ҳаммаси тушунарли... — деганди у. Катта дард-аламни юракдан ўтказиб, юракдан ҳис қилиш ҳам ҳар кимга насиб қилмайди. Санъат асари фақат юракнинг, чинакам туйғунинг маҳсули бўлиши керак. Ижод билан, меҳнат, машаққат билан бу дарддан устун келишга ҳаракат қилинг...

Ҳар гал Қодир мени тушунарди, босиқлик билан юпатарди, кўнглимда яшашга, ижодга қайтадан янада кучлироқ ҳавас уйғотарди...

У ҳамиша керагидан ортиқ ақлли эди...

* * *

Менинг денгиз бўйидаги ҳаётим ярмига етиб қолай деди. Одатдагидек, Муқаддас опа Шокир ака билан кемада Ялтага кетишди. Мен сувга бир шўнғиб чиқдим-да, хилват жойни топиб, халатга ўраниб чўзилдим. Юзимни қуёшга тутиб кўзларимни юмиб олдим.

Ҳаёт яхши! Бошинг устида мовий осмон бўлса, пойинг остида денгиз тўлқинлашиб турса, баданинг шўртаъм сув, илиқ ҳаво оғушида лаззатланса...

Ҳаёт яхши! Сен ёш бўлсанг, кимнидир армон билан ёдласанг, ўйларингнинг ниҳояси ҳали олдинда, олдинда эканлигини билсанг, эртани, индинни, келар кунларнинг ҳаммасини орзиқиб, ошиқиб кутсанг.

— Қуёшда ухлаб қолиш мумкин эмас! Эшитяпсизми мени? — Мен кўлимни соябон қилиб кўзларимни очаман. Сочлари тилларанг, қизғиш баданли, узун бўйли йигит. Қўлида кичкина, лекин қалин китоб.

— Шу ерда мен ҳам чўзилсам, майлими?

— Ихтиёрингиз. Дунё кенг, ҳаммага ҳам етиб ортади, — дейман мен.

— Ёлғизликни ёқтирадиган қизга ўхшайсиз, — дейди у чўзиларкан. У кўзойнагини тақади-да, китоб ўқишга тушади.

Менинг хаёлларим бўлиниб қолди. Ўрнимдан туриб денгизга ўзимни отдим. Қайтганимда ҳалиги йигит ҳамон китобга тикилиб ётарди. Ёки ухлаб қолганмиди?

— Ҳой, эшитяпсизми, бу ерда ухлаб қолиб бўлмайди, — дедим унга. У кулиб юборди. Мен ҳам кулдим.

— Дарҳақиқат, раҳмат сизга, ухлаб қолай дебман, — деди у. — Кўрдингизми, ёлғизлик нақадар ҳалокатли нарса. Социологлар «литературка»да бекорга бонг уришмаяпти, ахир... Ҳайронман, — яна сўзини давом этди у. — Мен-ку энди қари бўйдоқман. Шундай аёл — сиз нега ёлғизсиз?

— Нега ёлғиз бўларканман, хаёлларим — ул мард суюклигим ҳақдаги хаёлларим-чи? — Гапни ҳазилга буриб юбордим мен.

— Хаёл-хаёл-да, яхши. Лекин ҳаётни, югурик умрни хаёл билан ўтказиб юбормаслик керак-да... Айниқса, сиздай чиройли аёллар.

— Қўйинг, мен чиройли эмасман.

— Чиройлилик деганда сиз нимани тушунасиз, билмайман-ку, мен мутаносибликни чирой деб тушунаман. Сизда, қоматингиз, қиёфангизда ана шу — мен тасаввур этадиган мутаносиблик бор. Буни мен бир қарашда пайқаб олгандим.

— Қачон? — деб кулиб юбораман. Қизиқ, кундан-кун шишиб бораётган одамда қанақа мутаносиблик бўлиши мумкин? Ҳар қалай, атлас кўйлак яхши-да...

— Кеча танца майдонида... Атлас кўйлақда эдингиз. Ўзбек аёлларини мен фақат кино ва журнал саҳифаларида кўргандим. Энди мана гаплашиш ҳам насиб этди. Мен Белорусияданман. Исмим Сергей.

— Журналист ёки шоир бўлсангиз керак...

— Зийрак экансиз. Топдингиз.

— Менинг исмим — Малика... Рассомман.

— Малика, истайсизми, шеър ўқиб бераман?

У белорус тилида шеър ўқиди. Сўнг маъносини тушунтирди. Сенинг кўйлагинг мовий, сенинг кўзларинг мовий, биз сен билан ҳар гал мовий денгиз бўйида учрашамиз. Учрашамиз-у, хайрлашамиз. Айт-чи, мовий бахтга қачон эришамиз?

— Шеър шу кунларда ёзилганга ўхшайди?..

— Ҳа, икки-уч кун ичда...

— Ким у, мовий севгига мушарраф бўлган қиз?

— О, тарихи узун...

— Айтгингиз келмаётган бўлса, айтманг...

— Малика, майлими, ўринсиз бир савол берсам?
— Майли...
— «У» қайда?
— Узоқларда...
— Тушунарли. Демак, кино ёки танцага таклиф этса бўларкан.

— Мовий кўйлак, мовий кўзли қиз-чи?..
— У ҳам қайдадир ўша атрофларда юрган бўлар...
— У билан мени таништирасиз?..
— Кўрамиз!
Кечки салқин, шабадали ҳаво. Денгиз бўйи ва танца майдони...

Бошни айлантириб маст қилувчи, юракни ўртагуччи музика... Уртада музика билан ҳамоҳанг қайнаб тошаётган нурли фаввора, сарик, кўк, яшил — рангли рақси... Бу ҳаёт яхши, қувончи, ғами, муҳаббати, эйтирблари билан яхши... Мен шу дамда Сергей ҳақида ўйлаб қоламан. Менинг бўйдоқ дўстимнинг тақдири қизиқ.

Қизларга маъқул тушадиган хислату фазилатларга эга йигит. Баланд бўй-баст, мардона қиёфа, ўргатилган ва ё ўрганилган эмас, табиий ички маданият... Лекин эрли, фарзандли аёлни беш йилдан буён севаркан. Аёл билан ҳар йили бир марта кўришаркан...

Наталья...
— Унинг исмини яхши кўрганмисан, ўзиними? — Уни дастлаб кўрганимда Сергейга шу саволни бердим. Ёши ўттизлар атрофида, нозик қадди-қомати, оқиш сочлари, юзи, майин овози, рафторидаги аллақандай салобат, назокат, аёлнинг маърифатли оилада туғилиб ўсганлиги, бадавлат хонадоннинг танти бекаси эканлигидан далолат беради. Ёнида элликларга бориб қолган, қиёфасидан қатъият, мардлик ёғилиб турган эркак.

— Эри. Генерал, — деди Сергей.
— Наталья! — Исми жисмига монанд аёл...
— Ўзим ҳам билмайман — унинг нимаси ёқади менга? Кўп ўйлайман. — Сергей айни дамда, менинг ёнимда эди-ю, хаёли бошқа ёқларда кезарди. Мен қандайдир ноқулай аҳволда қолдим. У гўёки мени ҳам унутди. Атрофда ғала-ғовур, музика янграр, одамлар берилиб рақсга тушишарди. Мен ё рақс тушишим, ё бу ердан кетишим керак.

Наталья бизни кўриб қолди. Эрининг қўлтиғидан ушлаб яқинлашиб келди.

— Сергей гўзал ҳамроҳинг билан бизни таништиринг ҳам келмайди-я? — деди аллақандай ноз билан мени зимдан кузатаркан. Балки шу топда рашки, ғаши ҳам келгандир? Ҳеч бир аёл ўзини севган эркакнинг бир лаҳза бўлсин ўзга аёл билан фикру хаёли банд бўлишини сира-сира истамайди.

— Николай Фёдорович, қара, бизнинг бўйдоқ дўстимиз ҳам ниҳоят аёлларга қизиқадиган бўлибди. Биз эса сезмай қолибмиз-а... — Натальянинг овозида оналарча эркалаш оҳанги бор эди. Балки улар, эр-хотин, Сергейни ўз ўғилларидек кўришга одатланишгандир. — Дарвоқе, танишинглар, менинг дўстим — Малика, — Сергей менинг қўлимдан тутди. — Ўзбекистонлик.

— О, ўзбек қизлари жуда истарали, кўркам бўлишарди, — деди Николай Фёдорович мулоим табассум билан.

— Оҳ, эркаклар, эркаклар, аёл наздида нақадар заифсизлар...

— Натальяюшка, шунгаям дарров рашкин келдимми? Ахир, биласан-ку ўзбекларга меҳрим бўлакча. Уруш йиллари биз Самарқандда яшаганмиз. Бир бурда нонни бўлишиб еганмиз. Кўчаларда мевали дарахлар кўп бўларди. Шундоқ қўл чўзиб олиб еяверардик. Ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Энг аввал тут пишарди. Тўйиб-

тўйиб, қоринни шишириб тут ердик, кейин тутни қиш учун майиз қилишарди. Табиати ҳам, одамлари ҳам серсаховат, баракали юрт... Очликни сезмаганмиз.

— Сергей ҳам билади, ким билан дўст тутинишни, — деди ҳамон қувлик билан Наталья.

— Малика, Сизни кўриб болалагим ёдимга тушиб кетди, — Николай Фёдорович ҳарбий хизматчи бўлишига қарамай ажаб бир серҳаяжон киши экан. — Қандоқ вақтлар ўтиб кетибди-я. Ёз кечалари томда ётардик. Самарқанднинг осмонидай осмонни ҳеч жойда кўрмаганман. Серюлдуз, сеҳрли, сенга айтмаганман, Наталья, юлдузларга тикилиб оймнинг эртаklarини тинглаб уйқуга кетганимизни билмай қолардик. Қизиқ, уруш пайтлари эди, ҳамма ёқда етишмовчилик эди, лекин хаёлимда мен ўша дамларда бахтиёр эдим. Ёдимдан тамоман кўтарилиб кетибди. Наталья, мен сенга айтмаган ҳам эканман — ўша пайтлар бир қизчани қаттиқ яхши кўриб қолгандим. Менинг ёшим 14 да бўлса, уники 12—13 ларда эди. Сочи ҳамиша майда қилиб ўрилган, бошида дўппи, қаққон қизча эди. У гўёки қадам кўйиб юрмасди, қушдай учарди... Исми нима эди — «С» ҳарфи билан бошланарди...

Мен «С» ҳарфи билан бошланувчи исмларни айта кетдим.

— Санобар, Салима, Собира, Сурайё...
— Ҳа, ҳа, Сурайё эди... Туғилган кунимда менга дўппи тикиб, совға қилувди... Москвага қайта кўчиб кетаётганимизда хайрлашаётиб икковимиз ҳам йиғлаганмиз — ҳеч кимдан уялмай, тортинмай йиғлаганмиз. Оналаримиз эса кўзларидан ёш чиққунча кулишган. Улар бизни тушунишмаган.

Николай Фёдорович бир зум тин олди... Кўзлари ёшландими, буни сездиришни истамай, зўрлик билан ўз-ўзини енгилга ҳаракат қиляпти.

— О, севги, севги, биз ҳаммамиз ҳам қачондир унинг тўрига илинганмиз... — Натальянинг овозида ноз-финок, ҳам муғомбирлик, ҳам самимият бор эди. Бу гапнинг тагида ёлғиз ўзи тушунган, ёлғиз ўзи ечолмай, йўлини тополмай, қийноқда қолган армон яширин эканлигини англаб, унга тикилиб қолдим...

Наталья билан Сергей беармон рақсга тушишди. Биз эса Николай Фёдорович билан Самарқанд ҳақидаги хотираларни узоқ гаплашиб ўтирдик.

Аллапайтда хонага қайтганимда, навбатчи хотин калитни қўлимга тутқазди.

— Ҳамроҳингиз жунаб кетди, — деди у.
— Ие, қизиқ-ку, хайрлашмай? — Ҳайрон қолдим мен.

Стул устида бир бет қоғозга хат ёзиб қолдирибди: «Маликажон!

Кетяпман. Ҳозир чиқиб кетишим керак. Самолётга билет топилиб қолар. Қарама-қарши ўй-хаёллардан миям тарс ёрилиб кетяпти. Тезроқ Самарқандга — уйимга, болаларим олдига етиб боришим керак. Уйим, болаларимни кўрсам яна эски ҳолимга қайтсам керак. Ҳозир эса, ҳозир эса... Ақлу ҳушим бошимдан учиб кетишига сал қоляпти.

Ҳали Самарқандга қайтсангиз ҳовли-жойимни кўрасиз, эримдан катта давлат қолган. Ҳамма нарсам бор, бу нарсалар менинг бола-чақаларимдан ҳам ортиб қолиб кетади. Лекин булар одамга бахт бағишламас экан. Мен ҳар лаҳза, ҳар соатда кимнидир ўйлаш, кимнидир исташ бахти нималигини билдим. Мен бу ердаги кунларимда бахтиёр эдим. Бошимдан кечираётган хис-туйғу гўё тубсиз денгиз... Фарқ бўлиб кетишим ҳеч гапмас. Ёши ўтиб бораётган серфарзанд аёл ва тубсиз денгиз... Кулгили гап, шундай эмасми. Кулгилигина эмас, аянчли гап ҳам.

Хайр, сингилгинам. Уз фикру ўйларим, ўз ташвишу қувончларим билан бўлиб, сиздан бирон бор ҳол-аҳвол сўрамабман. Сиз ақлу хушли, фаросатли қизсиз. Шунинг ўзи бахт, шунинг ўзи сизга бахт келтиради. Хайр... Самарқандда учрашгунча...

Муқаддас опангиз».

Мен Муқаддас опанинг ҳаёти ҳақида ўйлаб қоламан. Одамзод бир умр кутиб, умид қилиб, армон билан яшаркан — кўнглига яқин одамни, кўнглига мос оҳангни, кўнгли тилаган нарсани... Баъзида эса истайди-ю, ахтармайди, бунга балки шароити етишмас, балки қандайдир кўзга кўринмас сабаблар тўсқинлик қилар, балки бунга феъл-атвори сабабчидир. Унинг ҳаёти ҳам шундай ўтган. Ҳеч ким ва ҳеч нарсани истамай, кутмай, ахтармай яшаган. Шунчаки кун кечирган. У билади, энди ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди. Ўзгариш юз бермаслиги керак. Ҳаёт бизнинг истагимизга бўйсунмайдиган, ўз шафқатсиз қонунига эга — ҳамма нарсанинг вақти-соати бор...

Бутун бир хонада ёлғизман. Ёлғизликда ўтган кунларинг хотирасидан қочиб қутула олмас экансан. Хотиралар ёприлиб бостириб келавераркан...

Ушанда институтни битириб, қишлоқда бир оз яшаган пайтимда аям билан дадам олдимга қатъий шарт қўйишди...

— Йигирма беш ёшинггача кўнглингга қараймиз — кимни маъқул топсанг, майли ихтиёр ўзингда. Лекин йигирма бешдан ўтсанг — рози-ризалингга қараб ўтирмаймиз. Ўзимиз топиб, ўзимиз эрга бериб юборамиз...

Ушанда ҳам барибир «эр топмай» икки йилни ўтказиб юборганман. Енимда ҳаммиша Қодир бор эди, биз ҳаммиша учрашиб, фикрлашиб, дардлашиб турардик. Унинг кучли эканлигини билардим, иродали, соф қалбли эканлигини билардим, мени қадрлашини, барча инжиқликларимга тоб-тоқат қилишини билардим.

«Сен керагидан ортиқ ақллисан...»

Барибир, Тошкентдаги ҳаётим ҳам осонгина ўз изига тушиб кета қолмади. Мен чизган расмлар Ленинград академиясининг қабул конкурсидан ўтмади.

— Нима ҳам дердик, қизгина, — деди Носир Собирович креслосида беғам айланганча, — бирон ойдан сўнг келинг бўлмаса, устахона масаласини ҳал қилиб берармиз...

Мен эски шаҳарнинг бузиладиган ҳовлиларидан биридаги бир даҳлизсиз уйда ижарада яшай бошладим. Йўталсанг йиқилиб кетгудек бўлиб турган уй учун ойига 20 сўм тўлаш керак. У ёқ-бу ёғини сувоқ қилиб эпақага келтириш учун Қодир анча унади. Ҳовли эгалари чолу кампир. Кампир тетиккина — ҳеч нарсани кўздан қочирмайди, ҳеч гапни эшитмай қолмайди.

— Бу йигит ким? — деб сўради Қодирга ишора қилиб.

— Дўстим, — дедим.

— Эркак билан аёлдан ҳеч қачон дўст чиқмайди. Ё эр-хотин бўлади, ё ўйнаш бўлади... — «Дўстим» деган гапга у шу билан нуқта қўйганди. Биз эр-хотин эмасмиз, келин-куёв эмасмиз, демак, кампирнинг назарида биз...

Кампирга менинг кийинишим ҳам ёқмади.

— Шу тор юбкани кийиш зарилми — орқаю олдни таранг қилиб, эркаклар кўзини ўйнатиб.

— Нега энди кўзнинг устига кўк суртасизлар? Шуну суртмаса эр олмайдимми?

— Ҳовлини супуриб-сидириб қўйса бўлмасмикин-а? Бу замоннинг ёшларида ўзи инсоф қолмади-я, — ҳали

хўроз қичқирмай туриб дераза тагида шанғиллайди кампир...

Йўқ, мен бунақа муомала, бунақа муносабатга чидаш беролмасдим. Мен бунақа шароитда давлатнинг ишини бажараманми, ижод қиламанми, тирикчилик ўтказаманми? Йўқ...

Мен яна Носир Собировичнинг ҳузурига бордим.

— Нега, бир ойдан кейин келинг, десам келмадингиз? Ярим йилни ўтказиб келибсиз. Мен сизни ўйлаб бутун бошли бир устахонани ҳеч кимга бермай сақлаб юрибман. Мана — адреси, мана — калит. Уша ерда яшашингиз мумкин.

Мен қувончдан ҳовлиқиб кетаман.

— Қачонгача яшашим мумкин?

— Мен — бўшатиб дегунимча... — Тиржаяди у. — Ҳозирча бемалол яшайверинг, ижод қилинг. Фақат бизни меҳмонга қақиринг ёдингиздан чиқмасин, бўптими?

Мен унинг охириги гапларига унчалик ҳам эътибор қилмадим. Ўзимнинг ҳеч ким ҳалақит бермайдиган, хоҳлаганимча ишлашим, хоҳлаганимча хаёл суришим мумкин бўлган гўшам борлиги мен учун бахту саодатнинг юксак чўққиси эди. Қолган бошқа гаплар ўша дамда менинг фикру ўйимга сиғмасди.

Дунёнинг бор қувонч-ташвиши фақат ижоддан иборат ҳаётни бошдан кечириётгандим. Шаҳар кўчалари, хиёбонлари учун шиор ва плакатлар тайёрлаб берувчи устахонадаги ишимни ярим кундаёқ бажариб қўярдим-да, уйимга шошилардим. Катта, саккиз қаватли бинонинг томида жойлашган кенг саҳнли майдон менинг уй-жойим, яшаш, ишлаш учун ҳамма қулайликлар бор. Аслида, бу устахона тасвирий санъат даргоҳларида ўқувчи талабаларнинг практика даврида ишлашига мўлжаллаб сақланаркан. Мен расомларнинг Москвада бўладиган кўргазмаси учун бир неча расмлар тайёрладим. Уларни Қодирга кўрсатдим. Ёқмади.

— Қаҳрамонларингизнинг кимлигини билиб бўлмайди? — деди у. — Уларни сибирлик деса ҳам, Кавказ ёки Болтиқбўйидан деса ҳам кишида ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Яхшиси, сиз билганингизни чизинг! Ҳар бир одамнинг туғилиб ўсган макони бор, ўз қиёфаси, ўз феъл-атвори бор. Шу йўқолса, санъатнинг ўзиям йўқ...

Мен ўз ҳисобимдан отпуска олдим у кишига кетдим. Қишлоқда ҳам ҳеч иш қилолмаётгандим. Лекин бундаги сокин ҳаёт оғушида мен кунларни кеч қилардим. Лекин бир кундаги тонг ва шом оралиғида мен инсон ҳаёти ва ўлими, қувончию ғами оралиғидаги масофа ҳам нақадар яқин ва нақадар узоқ эканлигини ҳис қилдим. Инсон умрининг бу сарҳадсиз коинотда нақадар қадрли ва худди шу даражада нақадар қадрсиз эканлигига гувоҳ бўлдим.

Қўшимиз Карим аканинг хонадонидан ҳар йили фарзанд туғиларди. Ҳар йили қиз... Яна фарзанд кутилаётганди... Агар, ўғил бўлса — Карим ака элга тўй беришни қайта-қайта таъкидлаверарди.

Тонгда туғилган чақалоқ — ўғил экан... Карим ака ҳамманинг эшигию деразасини тақиллатиб кечкурун уйига зиёфатга қақирди...

«Ўғил туғилди» — мен ана шундай суратни чизиш учун ўзимни тайёрлай бошлагандим...

Лекин кечкурун чақалоқ тўйга келган қишлоқдошлар мотамнинг устидан чиқишди. Қувончи ичига сиғмай ҳамма билан ичаверган Карим аканинг трактори зовурга ағдарилиб кетиб, фожиа юз берди.

«Йигит қаза қилди» — ана шундай номланувчи сурат ҳам менинг тасаввуримни банд эта бошлаганди.

Бу воқеа менга қаттиқ таъсир қилди.

Дунёдаги барча ҳаракат ва ҳодисалар, воқеалар бир-

бирига мутаносиб ва боғлиқ эканлиги ҳақида ўйланиб қолдим. Инсон умри — қанча вақт яшайди — қисқами-узоқми худди тонгу шом оралиғидаги вақтдек эканлиги, кўнглинги сиққан, қалбингни, фикру ўйингни банд этган барча орзу-ниятларинг, ишинг, юмушларингни ана шу даврда бажаришга улгуриб қолишинг керак, деган хулосага келдим.

Менга ажратилган умрнинг дамлари — тонгларим, шомларим ўтиб бораётгани... Тонг ва шом оралиғи биз учун яшаш, тер тўкиб ижод қилиш, қувониш, азобланиш, севиш ва ёмон кўриш учун берилган. Буларнинг ҳаммасига улгуриб яшаш керак, шошилиш керак...

Мен бирданига ана шу ҳақда ўйлаб қолдим. Худди биров қуваётгандек бўлиб Тошкентга, устaxonамга қайтдим. Менинг бармоқларим ғалаёнга келган юрак тўқинларини ифодалашга ошиқарди. Лекин мен билган ишларимни охирига етказа олмай қолдим. Узим қишлоғимиз аҳлини бир жойга тўплаб, куйлатиб, қувнатадиган тўйлардан бирининг бош қаҳрамонига айландим. Воқеалар тезлашишига Носир Собировичнинг бир тун устaxonам эшигини тақиллатиб «меҳмон» бўлиб келиши сабаб бўлди. Мен эсанкираб қолдим. Худди шу кунларда мен йиғлаб борганда йўл кўрсатадиган, маслаҳат-далда берадиган Қодир командировкада эди. Уша тун менинг ҳаётимда бурилиш ясаганди...

Ярим оқшом эшик тақиллади. Аввалига кўриқиб кетдим. Миқ этмай эшик олдига бориб қулоқ тутдим. Бурнимга ўткир арақ ҳиди келиб урилди. Эшик тақиллайверди.

— Ким у, — дедим ниҳоят.

— Мен, эшикни очинг, меҳмонни шунча куттирар эканлар-да, — деди ташқаридаги овоз. Мен «меҳмон»ни танидим. Носир Собирович.

— Нега ярим тунда келасиз. Уят эмасми, — инсофга чақирмоқчи бўлдим уни мен.

— Меҳмон — меҳмон-да, қачон хоҳласа шунда келавради. Ўзингиз чақирини билмасангиз...

Бу одамга нисбатан энди менда ҳурмат қолмади.

— Тезгина жўнаб қолинг ўйингизга, — дедим мен жаҳлимни босиб ололмай. — Бўлмаса, ҳозироқ милицияни чақириб қаматиб юбораман...

Эртаси куни у мени одам қўйиб чақиртирди.

— Мен меҳмонга боргандим. Бошқа ниятим йўқ эди, — деди у яна. — Лекин сиз яхшиликни билмайдиган одам экансиз. Ёшим мана эликдан ошиб қолибдики, ҳали бирон бор милицияга ишим тушмаганди. Она сути оғзидан кетмаган бир қизча шу гапни айтиб ўтирса!

Мен индамадим. «Сиз ундай дедингиз, мен бундай дедим», — деб майдалашган билан фойдаси йўқлиги аниқ.

— Гап бундай, — деди у. — Уч кун ичида ўзингизга бошпана топинг. Сиз ҳали ҳозирча союз аъзоси эмассиз, ҳали ҳозирча бир ишни қойиллатиб қўйганингиз ҳам йўқ. Устaxonа сиздан кўра, санъат йўлида кўпроқ хизмати сингган одамларга жудаям зарур бўлиб қолди.

— Ахир мен ҳам энди ишлаб бошляпман-ку, ҳали союз аъзоси бўларман, ахир, — овозим ҳаддан ташқари паст чиқарди.

— Эҳ-ҳе, союз аъзоси бўлишингизга ҳали гап кўп. Ҳали қанча машаққатлар турибди олдингизда...

— Шунинг учун, атайлаб машаққат тортиш учун ижарада яшашим керакми?

— Билмадим, қаерда яшаш сизнинг ўз ихтиёрингизда... Сизга ўхшаган нозиктаъб қизлар ота-оналарининг ёнида яшаганлари маъқул. Балки қишлоққа қайтарсиз — табиат қўйнида ижод қилиш ҳузур-ҳаловат-ку...

«Шоирлар қишлоқда туғилиб, пойтахтда ўлади», — йўқ пойтахтда ўлиш менга насиб қилмаган экан...

У гапирганча қолаверди. Мен чиқдим-кетдим. Ижарада яшай олмайман. Буни чўнтагим ҳам кўтармайди. Бунинг устига ижарагирларнинг инжиқликларига тоқат қилиб юрадиган одам эмасман. Кечқурунги поезддаёқ қишлоққа жўнадим.

Уйга боришим билан менга бир йигитни рўбарў қилишди: галстукли, бошида шляпаси бор, оёғидаги туфлиси ялтирайди. Опам билан касалхонада ишлайдиган ҳамшира аёлнинг укаси экан. У ҳақдаги маълумотларнинг ҳаммаси мендай одамга қулай ва ўнғай туюлди. Самарқандда яшаркан. Институтда дарс беракан, аспирантурада сиртдан ўқиркан. Кооператив уйи бор, ошхонаси ҳам, ётоқхонаси ҳам, меҳмонхонаси ҳам алоҳида-алоҳида мебель билан жиҳозланган экан. Тайёр — эркак, тайёр уй-жой, яна нима керак. «Кўп ҳам ўйланаверма энди», — дейишди у ҳақда гапирганлар бир овоздан. «Бўпти, ўйламаганим бўлсин», — дедим мен унинг ялтираб турган туфлисини биринчи галда кўз олдимга келтириб... Барча сарсон-саргардончиликлардан шу йўл билан қутулмоқчи бўлдим.

Тўй куни яқинлашган сари юрагим аллақандай безовта эди. Менга далда берадиган, бўлажак турмушимизга ишонч билан қарашга ундайдиган, маслаҳатгўй бир дўст тополай қийналардим. Қодир узоқда. Унга телефон қилардим. Жойидан сира тополмасдим. Унинг ўрнига кимлардир трубкани кўтарар — «Йўқ, билмай-миз», — деган қуруқ жавобни беришарди. «Наҳотки, мени сира эсламайди, наҳотки мен билан гаплашишни истамайди. Наҳотки мени соғинмайди?» — дея ўйлаганим ўйлаган эди. Хунобим ошиб кетарди. Мен у билан ҳар куни истаган пайтимда кўришиш, гаплашиш, қувончу шодлигимни, дарду ғамларимни у билан баҳам кўришга қаттиқ ўрганиб қолган эканман. Мен чўкаётган одамдай талвасага тушардим. Тўйни кутяпман. Келади! Лоақал бир оғиз мадор бўладиган гап айтади, биламан! Йўқ, у тўйга келмади.

Тўйим бўляпти. Келинлик сарупосига ўралганман. Кенг саҳнли ресторан. Келганлар учун катта шодиёна. Ёнгинамда куёв. Нега куёв дейишаркин? Охирги бўғини нега «ёв»... Мен ўз тўйимда зўрга ўтирибман. Қани энди буларнинг ҳаммаси бир туш бўлса, қани энди қанотим бўлса-ю, ҳеч кимга билдирмай учиб чиқиб кетсам... Негадир вақт секин ўтяпти, тўй-тантана тугашига икки-уч соат қолди. Мен келинлардек бошимни эгиб ўтиришим керак. Лекин бошимни эгдимми — бас, кўзларимга филтиллаб ёш қуйилиб келади, йиғи бир келса, ўзимни тўхтата олмаслигим, ўкириб йиғлаб юборишим, кечани бузиб қўйишим мумкин. Ундан кўра бошимни кўтариб ўтирганим маъқул. Кейин ким биландир гаплашишим керак.

Унг тарафда ўтирган Мавжуда мен билан иши ҳам йўқ, собиқ мактабдош дугонасини учратиб қолганидан хурсанд, дунёни ҳам унутиб юборган. Келиннинг бошини тикка тутиб тўғрига қараб ўтириши одобдан эмас. Нима қилиш керак — фақат чап томонга — куёвга нималардир деб гапириб ўтиришдан ўзга илож йўқ. Шу топда ёнимда Қодир ўтирган бўлсайди... Мен зериккиш нималигини билмаган бўлардим... Гапираверардим, гапираверардим. Беихтиёр шу фикр хаёлимга келади. Лекин у йўқ. Урнида куёв ўтирибди...

Шу лаҳзадан бошлаб ҳаётимдаги икки яқин ва узоқ одамни бир-бирига қиёслаш, бирини бирининг ўрнига қўйиб кўришдек машаққатли иш фикру ўйимни банд этиб олди. Мендан узоқлашиб кетган йигит албатта ҳар гал кўз ўнгимда юксалиб бораверар, яқинимдаги йигитнинг эса бутун туриш-турмушида ҳеч бир камчилиги бўлмаса-да, менга ёт хислатлари ҳаддан ташқари кўп эди. Нега шундай? Буни ўзим ҳам тушуниб етолмайман.

Лекин энди ортга қайтиш йўқ. Тўй турмушининг бошланиши эди.

Кўчада шунчаки танишиб суҳбатлашиш, бир-бирингга бамаъни қараб-қараб қўйиб баҳойингни ошириш, тўй кечаси табрикловчилар — ваъз-насиҳатларини таъзим бажо этиб тинглаш — хуллас тўйнинг эртанги кунигача бўлган барча салом-аликлар, ўтириб-туришлар, савдосиноатлар бир тараф экан-у, ҳақиқий турмуш кунлари бошқа тараф экан.

Мен уни аста-секин тушунишга аввал бор кучим билан ҳаракат қилиб кўрдим. Унинг баъзи феъл-атворларидан ибрат олмоқчи ҳам бўлдим. Унинг кунлари аниқ вақтлар билан белгиланган.

Эрта тонгда уйғонади — эринмай бадан тарбия билан шуғулланади, эринмай муздай совуқ сувда чўмилади, ҳафсала билан соқол қиртишлайди, костюм-шимини эринмай чўткалайди, туфлисини ярақлатиб мойлайди... Маълум вақтда чиқиб кетади. Маълум вақтда қайтади. Овқат ҳам ўша пайтда тайёр бўлиши керак. Кўп гапирмайди. Афтидан у вақтдан қанча тежаб фойдаланса, гапни ҳам шунчалик тежайди.

— Овқат мазали бўлибди, — бу гап ҳам унинг кун бўйи айтадиган саноқли гапларидан бири.

Тамом. Иш столига бориб ўтиради-да, — дунёни унутади. Уқийди. Ёзади — ўқийди — ёзади.

Кечкурун чойга чақираман. Қўлини ювиб индамай келиб ўтиради. Чой ичаётиб газетадан кўз узмайди...

Кейин яна иш столи... Китоблар, ёзувлар...

Гап — йўқ, сўз — йўқ...

— Эрта тонгдан буён бошим оғрийди. Шу қадар оғрияптики, бунга чидаш қийин бўлиб кетаяпти, — дедим бир кун у билан ҳасратлашмоқчи бўлиб.

— Бош оғриси дўхтурга бориш керак-да. Менга гапиргандан нима фойда? — деди у. «Қорин очса нон ейиш керак!» дегандай жўн оҳангда.

— Айтман-да, — дедим мен. — Нима гапниям фойда-бефойдаси борми? Сизга гапиргандан кўра тошга гапирсан бўлмайди? Келиб-келиб сизга дардимни ёрибманми? Сиз билан ёстиқдош бўлибманми-я, мен бадбахт, — мен ўкириб йиғлаб юбораман.

У менинг нега йиғлаётганимни тушунмади. Ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. Бировни тушуниш, дарддош, ғамдош бўлишдан ҳам фойда келмаслигини жуда яхши билади.

— Хўш, мен нима дедим — бор-йўғи бош оғриси дўхтурга бориш керак, дедим, холос. Ёмон гап гапирганим йўқ-ку... Шунгаям, ота гўри — қозихонами? Бир қизиқсан-да!

У бефойда гапни эшитишни хоҳламайди, бефойда гапирмайди, бефойда ҳеч ким билан бориш-келиш қилмайди. У ана шунақа одам...

— Бир бундоқ қариндош-уруғларникига меҳмонга борайлик. Бу қанақа турмуш — биз ҳеч кимникига бормаймиз, ҳеч ким бизникига келмайди, — дейман мен яна бир кун дилим хуфтон бўлиб. Дўстларим Тошкентда қолишган. Бу шаҳарда кўнглимга яқин одам тополмай қийналиб юргандим.

— Қариндош-уруғдан нима фойда? Гап кўп — кўмир оз, — дейди у китобдан бош кўтармай...

— Сизга фақат қора кўмир бўлса-бўлди... — Тавба, кейинги пайтларда шу қадар сержаҳл бўлиб бораётгандимки, бунга туриб-туриб ҳайрон қолардим. Лекин шундай бўлишим жуда зарур деган қатъий фикр миямга ўрнашиб олганди.

— Ҳар бир гапдан гап қидирасан-а, — дейди Шерзод таъби хира бўлиб. Китобни нари суриб қўяди. Сигарет чеккани айвонга чиқиб кетади.

— Хоҳласанг, эртага бир жойга меҳмонга бора-

миз, — дейди у қайтиб кираркан, юмшоқ оҳангда. Мен индамайман. У билан бир жойга борганда, — нима ўзгарарди дея ўйлайман дарров. — Билсанми қаерга? Ректоримизникига — неварасининг туғилган кун эканлигини телефонда кимгадир айтаётганини эшитиб қолдим. Борсак — жуда хурсанд бўлиб кетади-да...

— Неварасими — ўзимиз? — Эсанм қотиб сўрайман...

— Икковиям...

— Хўш, бундан нима фойда?

— Ие! Қизиқмисан, ахир у менинг илмий раҳбарим — биз учун жудаям керакли одам...

— Менга эса керакли одам эмас, — дейман мен лоқайдлик билан...

Баъзан ўйланиб қоламан — эр-хотин деганнинг ҳаммаси ҳам шундай ҳаёт кечирармикан? Болалар туғилса балки ўзгарар, феъли очилиб кетар...

Пионерлар уйининг ёш расомлар тўғарагига раҳбарлик қиламан, — мен учун ҳаётдаги энг катта қувонч шу. Болалар билан ҳаётим осон кечади. Завқланаман, қувонаман. Ижодга эса ҳафсала қилмай қўйганман. Илҳом келмаса ижод машаққатга айланаркан. Худди тақир ерга кетмон ургандек, ҳаддан зиёд қийин меҳнат бўларкан. Ярим йил ичида аранг иккита расмини чизиб битирдим. Лекин учур область кўргазмасида ҳеч кимнинг диққатини жалб этмади. Газетадаги мақола-ларда ҳатто тилга ҳам олинмади.

Юрагимнинг бир тарафи гўёки бўшлиқ — ҳувиллаб ётган жардек.

Билмадим, Шерзод мендаги ҳолатни сезармиди йўқми? Балки унда ўзгалар ҳолатини сезиш қобилиятининг ўзи йўқдир. Бунинг учун тигиз вақти ва физкультура билан шуғулланавериб, муздай сувда чўмилавериб, метинга айлантириб юборган асабларини беҳудага сарфлашдан қизганарди.

Уни фақат овқатнинг тотли ё тотли эмаслиги, уй шифтлари, уй жиҳозларининг чанг босган-босмаганлиги қизиқтиради, холос.

Яқинида юрган хотинининг кайфияти, қизиқиши, ташвишу ғами — қандай? Иши ҳам йўқ...

Лекин унда муғомбирлик ҳам бор экан.

— Мана пул, — дейди. — Ўзингга керакли кийим-ларни оларсан...

Қизиқ, мен аёл эканлигимни катта-катта пулларни кўлимда ушлаб кўргач, магазинларни кезиб чиройли кийим-бошларни бирин-кетин сотиб ола бошлагач сездим. Кийиминг қиммат ва чиройли бўлса аёллар сенга ҳавас билан қарашаркан, эркаклар ҳам ёнингдан лоқайд ўтиб кетишмасакан. Қишлоқдагиларнинг, қариндошларининг кўнгиллари тўқ бўлиб, сен ҳақингда бўлар-бўлмасга ғам-андух чекишмаскан.

Юрагимнинг бир тарафидаги ҳувиллаган бўшлиқни Шерзод балки сезар, балки ана шу йўл билан тўлдирмоқчи бўлармиди... Балки қурби фақат шунга етишмай ўзича ҳис этармиди... Лекин шивалаб ёмғир ё қор ёки бошлайдими, юрагим қизишиб кетади. Аввалги дамларимга қайтгим, бошим оққан томонга қараб тентираб кетгим келади.

Китобу дафтарга тикилган Шерзодга яқинлашиб, ялинаман:

— Юринг, кетдик, бундоқ биз ҳам бир сайр қилиб келайлик...

— Ие, қизиқмисан, шундоқ қоронғи тун, шундоқ ёгингарчиликда-я, кўчада ҳозир саёқ итлардан бўлак ҳеч зот юрадимиз, ўзи...

Мен нега энди доимо унинг йўриғича яшашим керак, — алам билан ўйлайман. Бунақада ўз-ўзимни йўқотиб қўйишим ҳеч гапмас-ку? Нега энди хоҳиш-истакларимни чеклаб яшашим керак экан? Мен ҳозир

чикиб кетишим керак. Бир айланиб келмасам, — тарс ёрилиб кетишим ҳеч гапмас. Мен индамай бораман-да, плашимни олиб бош яланг қоронғи кўчага чикиб кетаман.

Кўчада ҳеч ким йўқ, шивалаб ёмғир ёғаяпти... Юрагим бирдан орқага тортади, — ҳақиқатан бундай пайтларда фақат оч итларгина изғиши мумкин. Одамлар иссиқ, ёруғ уйларда, юмшоқ креслода ястаниб ўтирганча мазза қилиб телевизор томоша қилишяпти, чойхўрлик қилиб ўтган-кетгандан суҳбат қуришяпти. Ҳозир уйга қайтиб кирсам енгилган бўламан. Йўқ, энди ортга қайтмаслик керак.

Мен нам ҳаводан жунжикканча асфальт йўл ёқалаб кетдим. Нималарнидир эсламоқчи, ўйламоқчи, худди илгарилар бўлганидек ёмғирли тундан баҳра олмоқчи бўйдим. Йўқ, энди гўёки қайсар бир истак елкамга ўтириб олгандию мени ортга, иссиқ, ёруғ уйга қайтишга тинмай ундарди...

Қарама-қарши тарафдан юк машинаси менга яқинлашиб келаётиб сигнал бериб атайлаб кийимимга лой сачратиб ўтиб кетди.

Орқадан яна машина овози эшитилди, — яна сигнал берди — бояги юк машинаси.

— Қаёққа боряпсиз, келинг обориб қўяман, — деди бақириб машинани секинлаб ҳайдаркан шофёр...

Мен индамай, ўгирилмай, совуқданми, қўрқувданми дағ-дағ титраб кетиб борардим.

Машина ёнимда тўхтади. «Тамом — шармандалик. Ҳозир йўлимни тўсади, қўлларимни қайриб...»

— Қани, йўлингдан қолмай туёғингни шиқиллатиб қол-чи! — Бу — Шерзод. Машина вағиллаб юриб кетади.

Шерзод мени изма-из қўриқлаб келаётган экан.

— Юр, қайтамиз, энди! — дейди у меҳрибончилик билан. Мен индамай унга эргашаман.

— Мана, кўчаларни кезиб келдинг. Нималарни кўрдинг? Совуқ, қоронғи зулматда нима бор экан? — Гапира кетади у уйга киришимиз билан. — Ҳозир мен орқандан чиқмаганимда нима бўларди, — биласанми? Шерзоднинг хотини ярим тунда аллақандай безорилар қўлига тушиб қолибди, деган гапнинг ўзи қанақа бир уят гап эканлигини фаҳмлаб ета оласанми? Қўлга тушгандан кейинги гапни қўявер энди. Менга-ку барибир. Эркакман. Ахир ўзингга қийин-ку — ота-онангни, қишлоқ-дошларингни, келажагингни, аёллик шаънингни ўйласанг бўлмайди? Уйлашинг керак — энди ёш қизалоқ эмасан-ку, ахир...

Ҳа-а! Ана у нима учун мени қўриқлаб чиққан экан. Совуқ учунмас, ёмғир учунмас, қоронғилик учунмас!

Мен ошхонага ўтаман. У ҳам бориб ёзув столига ўтиради. Назаримда, у шу пайтнинг ўзида ҳамма нарсаи унутди. Унинг асаблари мустаҳкам, унинг ақли ўткир, у ҳеч қачон ўзини йўқотиб қўймайди, ҳеч қачон кўзлари ёшланмайди...

Балки шундай бўлиш маъқулдир. Шундай яшаш керакдир...

* * *

...Мен денгиз бўйидаман. Сарин шабада, жимир-жимир товланаётган тўлқинлар, танин яйратувчи қуёш тафти. Мен соҳилда қатор-қатор ётган одамлар орасидан Сергейни ахтараман. У кўринмайди. «Эртага Наталья Москвага жўнаб кетади. Кузатишга чиқаман», — деяётганди.

— Биласанми, Малика, — деди у сўнги марта кўришганимизда, — мен шу кунларда шундай хулосага келдим... Кўнгилнинг йўриғига қулоқ солавериш ҳам

бўлмагур иш экан. Биз бир-биримизни қаттиқ яхши кўрамиз. Лекин Наталья раҳмдил аёл — эрини аяйди, ўғлини ўйлайди. Қизиқ гап — худди шу раҳмдиллиги менга ёқади аслида. Балки эрини, ўғлини ўйламай, мен билан яшаб кетганида менга бунча азиз бўлмасди. Демак, биз ҳеч қачон бирга бўлолмаймиз. Мен туйғуларини жиловлай олмайдиган, истакларига қарши боролмайдиган кучсиз бир одам эканман, деб ўйла-япман. Ҳақиқий эркак, эркакгина эмас, умуман инсон — кучли бўлишга ҳаракат қилиб яшаши керак. Сен иссиқни хоҳлайсанми, — ўзингни совуққа ур, совуқни хоҳлайсанми, — иссиққа интил. Лермонтов айтган-ку:

«Мен яшаш истайман, истайман ғамни,
Муҳаббат ва бахтга ачиқма-аччиқ...»

Шундан сўнг мен Сергейни кўрмай қолдим. У ғойиб бўлди. Уз юртига жўнаб кетди, шекилли.

Кенг, мовий осмон, сарҳадсиз денгиз ва юзлаб одамлар... Мен негадир ўзимни якка сезаман, вужудимни тушкун бир кайфият эгаллайди. Қайда бўлмасин дунёқараши, фикру ўйи, суҳбати кўнгилга яқин одамни изларкансан.

Кўнгилга яқин одам, — ўзим бўлиб қолдим. Мен энди Муқаддас опа кўйига тушгандек эдим. Уз-ўзимга гапираётгандек эдим, ўз-ўзимга таскин-тасалли берардим, ўзимни қувватли ва қудратли бўлишга чорлардим.

Денгизга қара, — дедим ўзимга-ўзим, — гоҳ тўлқинли, гоҳ қаҳрли, гоҳида сокин ва тинч. Ҳаёт ҳам худди шундай ўзига яраша тўфони ва яна ўзига яраша жозибаси бор. Сен ундан сира қўрқма. Денгиз кучли ва мустаҳкам иродали кишиларни севади. Ҳаёт ҳам худди шундай. Тўфони ва жозибасини чинакам туймоқчи бўлсанг, ўзингни унинг бағрига от. Ғарқ бўламан-ку, деб қўрқувга тушарсан. Йўқ, ғарқ бўлмайсан. Ҳаёт ишқи шунчалар кучлики, сенда сени ямлаб ютишга тайёр турган денгизга қарши қудратли куч пайдо бўлади. Бу куч-қудрат ўзингники эканлигини шунда ҳис қиласан, бунгача бун ҳис этмаганлигиндан афсусланасан.

Сен ўтган бир йил давомида чекиниб яшадинг — ўз қарашларинг, ўз қизиқишларинг, ўз дўстларингни йўқотиб қўйгандек бўлдинг...

Балки, Қодирни кўриб турганингда, унга фикр-ўйларингни айтиб турганингда, бу қадар чекинмаган бўлардинг. Қодир эса ҳамини сендан қочиб юради. Атайлаб шундай қилаётганини билардинг. У жуда андишали одам. Эрли бир аёлнинг хаёллари бўлинишини истамасди.

Сен эса тобора чекинардинг.

Эгнингда қимматбаҳо пальто пайдо бўлди, бармоқларинг ва қулоқларингга илк марта бриллиант кўзли тақинчоқлар олдинг, этиклар, туфлилар, кўйлак ва костюмлар... Талабнинг, истакнинг охири бўлмаскан, токи — ўз-ўзингни инсофга чақирмасанг...

Қўлинг ногоҳда шкафнинг энг чеккасида яшириб қўйилган даста-даста пулга тегишиб кетганда, худдики, калтакесакка тегингандек бир сесканиб тушдинг. Эрингинг ойлиги ҳақида ўйладинг, неча сўм — 200 дир, 250 дир... Лекин бу пуллар...

Бир оздан сўнг ўз-ўзингни тинчитдинг, — «Боғ ҳовли оламин, сенга яхши бўлади, бориб суратингни чизиб юрaversан, ахир ижодкорга тоза ҳаво, гўзал, кенг табиат ҳам керак-ку!»... — деганди, эринг. Демак, боғ ҳовли учун пул йиғяпти. Бунинг нимаси ёмон?

Сен чекинаётгандинг...

Балки, Қодир билан учрашиб гаплашиб турганингда... Йўқ, гап Қодирда эмас. Гап сенинг ўзингда, — сенда исёнкор руҳ йўқ экан, сен дунёнинг фақат тозаланган,

мойланган, ялтироқ томонини афзал кўриб, кун кечирадиган бир кимса экансан. Сен чизган суратларда ҳам исёнкор руҳ етишмаскан, худдики мойланган ялтироқ туфлидек ялтироқ суратлар чизиб санъатга дахлдор одамман, деб юрган экансан... Шунинг учун кўргазмаларга қўйилган суратларинг қаршисида одамлар узоқ туриб қолмайди, шундоққина лоқайд нигоҳ ташлайди-ю, гўё ҳеч нарса кўрмагандек, ўтади-кетди...

Сенда мустаҳкам бир эътиқод йўқ экан, дунёқарашинг ҳам ғоятда тор, ҳалигача нотугал экан, атрофдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан қатъий ҳаётий нуқта-назаринг шаклланмаган экан...

Агар кунлардан бир кун Шерзодни бир пайтлар ўқитган муаллими келиб кетмаганида, Шерзод эса ўзининг эгри кирдикорлари учун қўлга тушишида сенинг хизматинг бор, деб гумонсирамаганида ҳаётинг ўшандай давом этиб кетаверган бўларди. Сен олти йилга қамалиб кетган Шерзодни кутган, умрингнинг сўнгиги чекиниб яшаган бўлармидинг. Худдики, Муқаддас опадек.

Шерзодни сўроқлаб ҳеч ким келмасди.

— Жўравозлик, таниш-билишчилик кўчада бўлиши керак. Ҳар хил одамларни уйга аралаштиришдан фойда йўқ, — дерди Шерзод.

Эшикни тақиллатиб келган Шерзоднинг ўқитувчиси гапирадиган гапларини даҳлизда тик турганча айтдию кетди.

— Келин, эрингизни сал тартибга чақириб қўйсангиз бўлмайдими? — деди у. — Биз мактабда болаларга тўғри таълимни берамиз. Аммо Шерзодга ўхшаганлар бўлса бизнинг меҳнатимизни пучга чиқаришяпти. Мактабда яхши ўқиш, ёмон ўқишнинг аҳамияти йўқ. Чўнтагида пули бўлса-бўлди, ўшанинг йўли очиқ деган ақида тагида эрингизга ўхшаганларнинг нопок кирдикорлари ётибди. Одамни даволайдиган эмас — ўлдирадиган шифокордан, техникани тузатадиган эмас, бузиб йўққа чиқарадиган инженердан кимга фойда, кимга зарар. Келин, энди кечирасиз, мен ўзини махсус учратиб, махсус гаплашиб олмоқчийдим, насиб қилмаган экан. Аммо лекин, гапларимни унга албатта етказиб қўйинг...

Шерзод келгач, мен унга ўқитувчисининг гапларини шундоғича сўзлаб бераман. У индамай эшитади. Ўқитувчи билан ҳамфикр эканлигимни билиб, тумшугини осилтириб олади...

Бу гаплардан кўп ўтмай пора олиб институтга киритиб қўювчи кимсалар фош бўлди. Улар орасида Шерзод ҳам бор экан...

— Ростингни айт, — деди Шерзод, — сен хабар берганмидинг...

— Йўқ, — дейман мен. — Аслида олдинроқ шундай қилишим керак эди. Мен ўқитувчингизнинг сўзларига ишонмагандим, сизлар жамият учун зарарли одамлар-сизлар, сизлар покиза дунёни булғаяпсизлар, — менинг виждоним оз бўлса-да исён кўтаради.

— Эй, қўй, китобий гапларингни. Сен жамият учун нима қилиб беряпсан? Қани айт-чи? Ўз-ўзингча, бекорчиликдан чизган уч-тўртта расминг билан мақтанмоқчимисан? Нима, улар одамнинг қорни:и тўйдирармиди, ё эгнингни бут қилармиди. Бу ишинг билан ўзингнинг қорнингни тўйдиролмайсан, билиб қўй...

— Товба, кўринишингиз туппа-тузук-ку, ичингизни қоп-қора қурум босган экан. Сизнинг шунчалигингизни билмаган эканман...

— Менинг уйимга келгач, тузук овқат еб рангинг очилди-ку, менинг пулимга келган кийим-бошларни кийиб, тақинчоқларни тақиб одам башара бўлдинг-ку, ношукур банда...

— Нарсаларни миннат қилманг, мен ҳозирнинг ўзида улардан воз кечишим мумкин...

— Энди билдим — сен сотқинлик қилгансан...

— Ё товба, тўғри гапни гапириш — сотқинликми?

— Сен балки хотин сифатида доимо хиёнат қилиб келгансан... Бир хиёнат қилган одам яна қилаберади, — у борган сари қизиша боради, менинг жонимни оғритмоқчи, асабларимни қақшатмоқчи бўлади. У бу гапларни ўйламай, аччиқ устида айтади. Мени барибир ўзини оқлайди, деб ишонади. Лекин мен ҳам унинг жонини қақшатадиган гапни атайлаб гапираман:

— Ҳа, мен сизга ҳамиша хиёнат қилиб яшаб келганман...

Унинг кўзларида олов сачрагандек бўлади...

— Тўрт томонинг қибла, кетавер, энди сен менга хотин эмассан, — дейди.

Тамом.

* * *

— Эрингиз хусусида бўлаётган гаплардан хабарингиз борми? — деди терговчи.

— Ҳа, — дедим мен.

— Қандай қилиб бу ишлар содир бўлди? Бу ишларда ўзингизнинг ҳам айбингиз борлигини тан оласизми?

Мен елка қисдим. Мен худди имтиҳон олаётган ўқитувчининг қаршисида тургандек эдим. Мен бу саволларга тайёр эмасдим.

— Ёшгина йигитнинг ҳаёти бузиляпти. Истеъдодли, тартибли йигит деб баҳо беришди институтда ҳам. Лекин қинғир ишларга аралашиб юрибди. Уни бу йўлдан ўз вақтида қайтаришингиз керак эди.

Мен терговчининг ўғитларини бош эгиб тинглайман-у, унга жавобан бир сўз демайман...

Мен ҳозир ўйлайман.

Шерзодга «Мен сизга ҳамиша хиёнат қилиб яшаганман», деб унинг назарида ўз кадр-қийматимни пасайтириб қўймадиммикин? Шу сабаб бу дунёда қанча вақт мен бор эканман — у бор экан — ҳамиша биргаликда кечган ҳаётимизни нафрат билан эсламайдими? Мен ҳар қалай ўша гапни ноўрин ва нотўғри гапирмадимми?

Ахир аслида мен «хиёнат» кўчасини ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаганман-ку...

Нега бир сўз билан ўз қадримни бу қадар пасайтириб қўйдим?

Лекин мен ҳамиша, муттасил Қодирни ёдлаб яшаганман-ку.

Ошхонада овқат тайёрлаётганимда ҳам, кийим дазмоллаётганимда ҳам, уй йиғиштираётганимда ҳам, сурат чизаётганимда ҳам, кўчаларда бекор ва бесамар кезиб юрганимда ҳам...

Хаёлимда ҳамиша мени назардан қочирмай, кунлар тарди, қайга бормайин, ким билан гаплашмайин, қандай иш билан шуғулланмайин — унинг қоп-қора ўйчан кўзларини қандайдир бир лаҳзада кўргандай бўлардим.

Бу бир қизиқ ҳолат эканлигини энди англаяпман...

Мен ҳамиша Қодирни кўрганман...

Қодирда ҳам худди шундай ҳолат юз берганмикин?

«Ўтган кунларингдан қўй, гапирма, мен ҳаммасини биламан», деди аэропортда. Демак, у ҳам доимо мени худдики кўриб тураётгандай яшаган, мен билан ҳамиша гаплашган, мен билан бирга кўчаларда хаёлга берилиб юрган, мен йиғлаган пайтларда юпатган, кулган дамларимда қувонган...

Демак биз, ҳар доим, ҳар лаҳзада бирга бўлганмиз.

Демак, мен ҳар доим, ҳар лаҳзада Шерзодга хиёнат қилганман...

Энди Шерзод менинг туғилажак ўғлимни ўз ўғли деб қабул қилмайди. Менинг болам наҳотки, отасиз, деган ном остида яшайди... Йўқ, йўқ... — Болачам қорнимни тўхтовсиз тепкилай бошлайди...

Энди мен денгиз бўйидаги ҳордиқ дамларим тугаганлигини сезаман. Энди мен қайтиш таҳликасига тушаман. Қайтиш осон — ҳаммаси бўлиб атиги беш-олти соатлар ичида қўлда чемодан билан Самарқанд аэропортида юрган бўламан.

* * *

Почта қутисида менга аталган хат ётган экан. Қодирнинг хати. «Қадрли Малика...

Бу хатни олганингда мен узоқларда — Ватанимиз чегараларида хизматда бўламан. Бу — икки ойлар чамаси давом этса керак...

Мен ҳозирча билмайман — менинг узоқдалигим ва ё яқиндалигим сенинг учун қандай аҳамиятга эга?

Ўтган дамларда мен сендан ғоятда узоқлашиб кетдим. Шу билан бирга шунча даражада яқин сезардим ўзимни. Ишон менга, бу менинг истагимдан ташқари бўлган бир ҳолат. Биз сен билан ҳаддан зиёд кўп бирга юрганмиз, ҳаддан зиёд кўп гаплашганмиз. Лекин доимо ўртамизда қандайдир бир девор бўлган, қандайдир гаплар гапирилмай қолиб кетаверган. Билмайман, бунга ким айбдор. Умуман, бу айб саналадимийўқми — буни ҳам билмайман. Лекин шундай хулосага келдим — инсон ўз шахсий бахти учун курашиши керак. Қолган гаплар — олдинда...

Кутиб ва умид қилиб яшамок ҳам қандай яхши... Менда ҳозирча фақат ана шу имконият бор...

Хайр...

* * *

Ҳордиқдан сўнг, икки ойлар чамаси вақт ўтган...

Бу ҳолат тушдан кейин ҳам давом этди, кечқурун эса оғриқ бошланади. «Бошланди! — Бу дамнинг юз беришини мен ҳали кутмагандим, лекин бошланишидан қўрқиб юргандим. Ҳозир бехосдан бошланди. Йўқ, бунгача бўлган муддат ҳам менинг бутун танамга, ақлу шууримга бундан кам қўрқув солмаганди. Аммо ҳозир танамга секин-асталик билан қўйилиб келаётган дард эса неча ойлاردан буён бошимдан кечган улкан ғам-ташвишлардан минг қарра кучлироқдай эди. Мен шу топда бу дарднинг яна ҳам кучлироқ келишини, ўз-ўзимни унутишни истардим, тишимни тишимга қўйиб овоз чиқармасликка уринардим. Лекин инграётганимни сезмай қолдим. Кўп ўтмай «Тез ёрдам» машинаси ҳам келиб келди...

* * *

Мен ётган аравагани филдиратиб кенг, ёруғ, оппоқ хонага олиб киришди. Бу ердаги қатор каравотларда аёллар ётишарди. Кўз қиримни ташлаб уларнинг баъзиларини танидим. Улар ҳам бошларини кўтариб мен томонга қарашди. Хаёлимда ҳар бирининг кўнглидан бир хилдаги фикр кечди: «Шўрликкина қутулибди-я»...

— Сув... — чанқоқлик билан тамшандим мен...

— Мана, совуқ чой, ичиб ол... — Аёлнинг бир қўлига таяниб бошимни кўтардим, иккинчи қўлидаги пиёлани авайлаб оғзимга тутди.

— Раҳмат холажон... — овозим зўрға чиқарди.

— Уғлингни кўрмадинг ҳам. — «Уғлинг»... «Менинг ўғлим»... Мен она бўлдим... Шу зум кўкрагим зилдай оғирлашиб ачишиб оғриётганини туйдим. «Қорниям оч қолгандир», — биринчи ўйлаган гапим шу бўлди. Бу гапни мен овоз чиқариб айтиб юборибман, шекилли, хола жавоб берди:

— Ҳали унга овқатнинг кераги йўқ. Ухлаши керак. Ахир у ҳам ёруғ жаҳонга чиқаман, деб озмунча қийналмадимми? Инсоннинг қисмати шу — она қорнидагина тинч ётади. Ташқарига чиқдими — иссиқдан исиб кетади, совуқдан совқотади, не-не дард-аламларни бошдан кечирмайди.

Чақалоқлар палатаси бизнинг палатага жудаям яқин жойда шекилли, маълум вақтда, эмизига келтиришдан олдин улар бараварига бақиривади.

Оппоқ халатли, оғзи-бурнига оқ доқа боғлаб олган ҳамширалар ҳар бирлари иккитадан чақалоқни бўйнидаги картон номери ва онасининг каравотидаги номерга қараб, тарқатиб чиқишади. Бир зумда ҳамма ёқ худди сув қуйгандек жим-жит бўлиб қолади. Тўлиб-тошиб турган иссиқкина сутнинг тафти чақалоқларни маст қилади, қоринчалари тўйиши билан уйқуга кетишади...

Мен боласини эмизганча, роҳат қилиб ўтирган аёлларга қарамаслик учун юзимни девор тарафга буриб оламан. Мен оналарнинг менадан «кўзи тегади», — деб хавфсирашини, қўрқинини истамайман. Гўёки мен ҳеч нарсани истамаяпман, ҳеч кимга ҳавас қилмаяпман. Лекин мен болачамни соғиндим — ўша биринчи кун унга фақат кўз қирим билан қарагандим. Уни қўлга олмаган, афт-башараси қанақа — яхшилаб ҳали таниб олмагандим. Қизиқ ҳолат — уни соғиниб кетяпман. Кўкракларим қақшаб оғрияпти, бу оғриқ вужудимни ўртаб юборяпти. Уч кун бўлди — ҳамма аёлларга чақалоқларини келтириб беришади. Мен эса икки қўлимни қайга қўйишни билмай шўппайиб қолавераман. Аёллар чақалоқлари билан ширин тилда гаплашишади, дераза ёққа олиб ўтиб, ташқарида бир кўришга илҳақ қариндош-уруғларига кўрсатишади. Менга эса чақалоқни ҳам беришмайди, ҳеч ким орқамдан сўроқлаб ҳам келмайди. Эрталаб ҳамширага умидвор тикилдим.

— Менга чақалоғимни қачон берасизлар? — дея сўрадим.

— Билмадим, духтур билади. Ҳали рухсат йўқ, — дея қуруққина жавоб берди.

Тўртинчи кун тонгда ҳам менга боламини беришади, деб умид қилдим. Йўқ... Ҳаммага келтиришди. Баъзиларга уйга кетиш муддатини ҳам маълум қилишди. Оналар болачалари билан ширин тилда гаплашишади, дераза ёнига олиб бориб қариндош-уруғларига кўрсатишади, юзларини силаб ўпиб-ўпиб олишади. Мен эса, мен эса юзимни деворга бурганча... Ҳўнграб йиғлаб юбордим. Қонда бўйича болалар эмизилаётган маҳалда тинчлик сақланиши керак — йўқ, мен ўзимни тўхта-толмадим, йиғладим, алам билан...

— Ҳой, йиғламанг, болаларни уйғотиб юборасиз...

— Қизиқ экан-ку бу хотин, ҳой жим бўлинг...

— Болалар қўрқади ҳам демайди-я, ёш болага ўхшаб бақиривини...

Улар мен ҳам одам эканлигимни, мен ҳам болагинами бағримга босиб эмизгим келаётганлигини тушунишни исташмайди... Мен эса тўлиб-тошиб келаётган йиғимни сира тўхтатолмайман... Бошим лўқиллаб оғрийди, кўз ёшларим қўйилиб келаверади — каравотим атрофида врач ва ҳамширалар йиғилишади. Улардан бири қон босимимни ўлчайди.

— Ошиб кетибди... Томирдан укол қилинглр,

кейин асабини тинчлантирадиганидан. Тинчлантириш керак.

— Менга қаранг, қизим, нимадан бунча безовталана-япсиз. Сиз ҳозир фақат дам олишингиз керак, асабийлашиш мумкин эмас. Нега йиғлаяпсиз?

— Болам... — мен гапиролмайман.

— Боламни нега беришмаяпти, деб хавотирлан-япти, — деди ёнидаги аёл.

— Беришади, болангиз соғ-саломат, фақат етти ойлик бўлгани учун жудаям кичкина, эмишга қуввати йўқ, шланг билан овқатлантиряпмиз, хавотирланманг.

— Бу нечанчи фарзандингиз?

— Биринчи...

— Кўкрагини кўрдиларингми?..

Аёл кўкрагимни ушлаб кўради. Мен вой-войлаб додлайман.

— Вой-бў, тошдай қотиб қолибди-ку, нега қарамай-сизлар, нега ўргатмайсизлар, нега бунчалар бепарвосизлар?.. Мастит бўлиб қолай дебди-ку... Шунчалар калтафаҳм, тошбағирмисизлар? — Аёл ўқувчи болалардек гуноҳқорона қиёфада тикка турган ҳамшира ва врачларни уриша кетди. — Дарров камфара спирти билан массаж қилинглар, вакуумга ўтқазиб сутини тортиб олинглар, кейин иссиқ дока билан ўранглар.

У ўрнидан турди, менга жилмайиб қаради.

— Болалар палатасига киритиб чақалоғини кўрсатинглар. Беш-олти кундан кейин эмизишга ҳам бериш мумкин бўлади, — дея қўшиб қўйди.

Нихоят мени болалар палатасига олиб ўтишди. Юрагим қувончдан ҳаприқарди. Очиб кўрсатишди — тинмай чинқириб оёқ-қўлини типирчилатаётган одамча... У мен бир пайлар учратганим — дароҳт тепасидаги инидан ерга йиқилиб тушган, ҳали патлари ҳам ўсиб улгурмаган, тинмай чирқиллаб ётган чумчуқчани эслатарди.

— Бош врачимиз жуда раҳмдил ва меҳрибон аёл бўлганликлари учун Сизга бор гапни айтмадилар. Биз ҳам шу пайтгача сал ўзингизга келишингизни кутиб индамай юрувдик. Кўриб турибсиз — болангиз чала туғилган, туғилган кундан буён аҳвол шу — чинқиргани-чинқирган...

— У ўлиб қолиши мумкинми? — Менинг врачга берган биринчи саволим шу бўлди. Мени ҳозир боламнинг — шу бир парчагина гўштининг фақат ўлиши ё қолиши қизиқтирарди. Фақат шу саволга тўғри, очик жавоб керак эди. Врач елка қисди.

— Биз албатта қўлимиздан келган чора-тадбирни кўряпмиз. Лекин ҳали — ҳозирча ҳеч нарса деб бўлмайди.

— Бу қачон маълум бўлади?

— Одатда — «хавфли» вазият 5 ёки 7 кун саналади. Бугун туғилганига беш кун бўлибди. Узгариш кам...

Мен қанчалик қувонч билан кириб келган бўлсам, худди шунчалик даражада бўшашиб изимга қайтаман. Яна икки кун бор...

Мен унинг йўқ бўлиб кетишини, ёруғ дунё юзини кўрмаслигини нақадар истаган эдим... Ношукрчилик қилган эканман. У мени ана шу ёмон истақларим учун жазолаяпти. «Фарзанд — ширин душманинг экан» — дердилар онам, ёқимсиз қилиғимизни кўриб, кўнгилларини оғритган дамларимизда...

Менинг кўзларим, қулоқларим, вужудим палатамиз эшиги қаршисидаги эшикка қадалган. Гўёки, у кеча-кундуз чинқирапти, гўёки у дарддан азоб чекаяпти, гўёки у шу кўйи ҳаётнинг нималигини билмай, мен унинг ҳидига тўймай, ҳали бир номга эга бўлмай — ўлиб қолади. Ўлиб қолса — мен нима қиламан, қандай яшаб юраман...

Мен келиб, ўринга ўзимни ташлайман-да, яна деворга юзимни буриб оламан. Естигим кўз ёшларимдан ҳўл бўлиб кетади. Аёллар энди мени аяйдиган бўлиб қолишган, овозларини ҳам баландлатмай, секин-секин пичирлаб гаплашишади. У — ҳозирча тирик — тинимсиз чинқираётган бўлса ҳам тирик, нафас оляпти... Ҳали яна бир кун бор. Соатлар имиллаб ўтяпти, куннинг тун бўлиши, туннинг тонгга айланиши бунчалар узоқ эканлигини билмаган эканман... Мен на ухлайман, на аёлларнинг суҳбатига қўшиламан, на бирон маънили ўй-хаёл қиламан. Гўё қотиб қолгандекман, гўё бундан кейинги бутун ҳаётим коридорнинг у бетидеги палатада тинимсиз чинқириб ётган боланинг тириклиги ва ё ўлимга боғлиқдек...

Мен ўзим таниган, билган одамлар билан хаёлан суҳбат қурдим, ўғлимни сақлаб қолиш учун мадад беришга чақирдим, хаёлан уларнинг ўзим билган гуноҳларини кечирдим, мендан агар хафачилик ўтган бўлса, кечирим сўрадим... Улар ҳам гўёки бирин-кетин бошим устига келиб тик туришди, рози-ризолигимни тоқат билан тинглашди, менга ҳамдард бўлишди ва ғойиб бўла беришди...

Вақт — бешафқат дейишади. У бизни қарилик сари элтади, кўз нуриимизни олади, чиройимизни ўчиради, вужудимизга титроқ солади. Йўқ, вақт — шафқатли экан. У қалб оғриқларини аста-секинлик билан даво-ларкан, сени ўз измига бўйсундириб, кетидан эргашти-риб кетавераркан. Кунлар ўтаверди — етти кун, ўн кун, ўн беш кун... Гўдагимни қўлимга берадиган бўлишди. Унга кўкрагимни тутдим. Гўё юрагимдан қўйилиб келаётган оппоқ сутни тўймай симираётган гўдакка боқарканман, хаёлимда мен бошқа одам бўлиб қайтадан туғилгандай сезардим ўзимни. Мен қўлимга қалам олиб чиза бошласам, албатта энг аввал онанинг суратини чизаман, гўдагини эмизаётган она...

Менинг ақлим, туйғуларим гўёки қотиб қолган эди, она бўлганимдан сўнг қайтадан жонланди, ёшариб, тўлишиб борарди.

Мен тинимсиз ўйлардим... Мен ҳаёт йўлимда қайдадир хатога йўл қўйдим. Қайда?

Борис Иванович «Ўзбек тасвирий санъати яқин келажакда бақувват, қадами мустаҳкам рассомлар билан янада бойийди», деган гапларини менинг асарим қаршисига туриб айтганди. Менинг ижодимга ишонч билдирганди. Мен қандай йўл туттишим керак эди?

Носир Собировичнинг пинжиги кириб олиб, вақти-вақти билан бу «ҳурматли зот»ни меҳмонга чақириб турсам балки ҳаётим силлиқчина давом этаверган бўлармиди? Ҳаёт завқидан тўлиб-тошиб расмлар чизардим, кўрғазмаларнинг энг тўридан жой олардим, союзга қабул қилинардим, чет элларга ижодий командировкаларга бориб келардим, қарабсизки бир неча мукофотлар лауреатиман, уйим ҳам, устaxonам ҳам, боғ ҳовлим ҳам бор... Ҳа, ҳа — шундай бўлиши турган гап эди. Бор-йўғи Носир Собировичнинг тепакал бошини силаб турсам, ундан гупиллаб таралиб турувчи ўткир атир ҳидига чидаш беролсам...

Йўқ, бундай иш менинг қўлимдан келмайди. Агар шундай қилсам ҳам мен катта хатога йўл қўйган бўлардим. Менинг бир ёмон одатим бор — расм чизишга киришишдан олдин қўлларимни совун билан яхшилаб юваман, мусаффо ўй-кечинмаларни юрагимдан ўтқазиб туяман, мен барибир ҳам бир қўлим билан Носир Собировичнинг бир тутамгина сочини силаб, иккинчиси билан расм чизолмаган бўлардим...

Бўлмаса, қай бир кампирнинг кўча дарвозасига яқин даҳлизсиз, йиқилиб кетай деб турган уйда печкага қора кўмир ёқиб яшашим керакмиди? Мен шунда ҳам

ижод қилолмаган бўлардим — ойлигим қанча? Бир бошга ҳамма нарса керак... Катта шаҳардаги ҳаёт. Еш бўлгандан кейин кийингинг ҳам келади. Йўқ, турмуш уқубатларига чидаш бераман, деб ўз-ўзимни йўқотиб қўйишим мумкин эди...

Шерзодга тегмаслигим керакмиди? Худди остондаги уёқдан-буёққа кўчиб юрган беғам булутлардек умримни ўтказиб юборишим керакмиди? Нафрат нималигини билмай, жоннинг оғриғи қандай бўлишини фаҳмламай, гўдак ҳидини туймай, қадрдон дўстни соғинч ва армон билан ёдлаш туйғусини юракдан ҳис этолмай...

Билмадим, онам мен туйган туйғуларни, дарду аламларни бошдан кечирганми-йўқми — лекин тўққиз фарзанд туғиб катта қилган онам баъзида «Пешонада ёзилгани шу экан-да» — деган гапни шунчаки айтиб ўқирдилар. Йўқ, энди ўйласам бу гапнинг замирида ёлғиз онамнинг ўзига маълум ва ёлғиз ўзига дахлдор бўлган қанчадан-қанча маъно-мазмун яширинган экан.

Менинг кўргуликларим ҳам пешонамда ёзилганидек бўлиб ўтди. Бошқача эмас, худди шундай бўлиши керак эди.

Лекин мен ҳали албатта жуда зўр расмлар чизаман. Негадир ҳар гал гўдагимнинг беғубор чеҳрасига тикиларканман, худди шундай ишончни юракдан ҳис қиламан.

Қуёшли бир тонгда гўдагимни бағримга босиб унга туймай тикилиб ўтирарканман, ҳамшира аёл мени бир йигит сўроқлаб келганини хабар беради.

Мен қотиб қоламан.

Ким, ким бўлиши мумкин? Қодирми?

— Болангизнинг отаси бўлса керак, — дейди ҳамшира. «Эрингиз» демайди. — «Болангизнинг отаси...» — Дераза остида кутиб турибди.

Мен ўғлимни кўтариб дераза ёнига бораман.

Қодир! Қўлини силкитганча жилмайиб турибди. Кўзларим қайноқ ёшга тўлиб боради. Ухлаб қолган ўғилчамнинг юзини унга қаратаман.

Гўдагимнинг чеҳраси қуёшланиб кетади...

Салим Ашуров

* * *
 Алпомиш, сен тулпор сурган ерлар қани?
 Сочларингнинг ўрмонида шерлар қани?
 Ёғийларинг олдида хор қилди у қиз,
 Қиличини ой чархлаган эрлар қани?

Йўл бўйида теракларнинг бўйи узун,
 Чимилдиққа кирар қизнинг ўйи узун.
 Қирқ кеча, қирқ кундуз энди май беради
 Боболари подшоҳ қизнинг тўйи узун.

Мард куёвнинг бошига тож кўндирайин,
 Келидини бир қарашга кўндирайин.
 Ё бўлмаса бахт уйининг тилло, тилло
 Зинасида пиёламни синдирайин.

Кеча осмон кўзларимда қат-қат эди,
 Ой ҳам куйиб пўст ташлаган бир жаҳд эди.
 Бу дунёда ошиқлари кўп экан-ей,
 Ситоралар ёнаётган тўйхат эди.

Карвон йўли сарой бормай қайрилади,
 Қиё боқса қиз — тулпорлар тайрилади.
 Фарғонанинг йўлларида мудрар сарбоз
 Бир жон энди эс-ҳушидан айрилади.

Йўлларини бўрон тўсиб чиққан келин,
 Қўлларидан илон ўсиб чиққан келин.
 Кўзларимдан рўмолингни йиртиб олиб
 Кетар бўлсанг тезроқ кетгин, узоқ кетгин.

Дарёларда ҳиллол минган ошиқлар ул,
 Тун ичига оқиб кирар, мисоли гул.
 Қайиғимга йўл кўрсатган олтин балиқ
 Тангаларинг тўкилса гар берайин пул.

Баданимга олов сочиб келган у ким?
 Шамол бўлиб тоғдан қочиб келган у ким?
 Юрагимнинг чўлларида адашган ул
 Карвонларга йўллар очиб келган у ким?

Алпомиш, сен тулпор сурган ерлар қани?
 Сочларингнинг ўрмонида шерлар қани?
 Ёғийларинг олдида хор қилди у қиз,
 Қиличини ой чархлаган эрлар қани?

* * *

Бир тошқин исмга айланди тунлар,
 Қуёшли кунларда қуриди дармон.
 Рухли хаёлимни о, чулғар бўлди
 Энди сочларидай қоп-қора армон.

Не-не туйғуларга талаш бу юрак,
 Бир малак чеҳранинг шайдоси бўлди.
 Оламча кўзлардан омон қолган ҳусн
 Девона журъатнинг Лайлоси бўлди.

Рухимнинг гуллаган чечакларига
 Кўрк бўлиб қўшилди бир пари сиймо.
 Қалбимни титаман, топаман ундан
 Бир хушбўй исмга қорилган дунё.

КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ

Юраги ёрилиб кетган лочиндек
Баландликдан ногоҳ қуладинг.

Мухлис эдим, ҳар бир ғалабанг
Менга эди мисоли тўйдек.
Сен музаффар кетдинг, биз эсак, аттанг,
Бизлар сени бой бериб қўйдик...

* * *

— Орол ўлаётир,
Сир ўлаётир,
Улаётир захардан тупроқ.
Шоир бунга қарши не қилаётир?
— Шоир дафтариди каттакон сўроқ.
У фақат қичқиради:
Бундоқ бўлмайти.
Алам билан ёш тўкар, бироқ
Унинг кўзёшидан Орол тўлмайди,
Фақатгина ер бўлар шўрроқ...

Юртим боласи

Ун саккиз минг олам севинч, ноласи,
Ҳайрати, умиди, алами билан
Сен дунёга келдинг, юртим боласи,
Ун саккизинчи миллион рақами билан.

Онанг Ўзбекистон сени ўради
Январь даласининг оқ йўрғагига.
Сенга алла айтди кекса самовот
Эгилиб заминнинг беланчагига.

Ҳозир кимдир сенга тикмоқда либос,
Ким сен яшар уйга илк ғишт қўймоқда.
Кичкина жонингга лекин қай ғаним
Юз минг мегатонли бомба қўймоқда.

Серташвиш асрда дунёга келдинг,
Она юртингга ҳеч бўлмаган осон.
Букун ҳам бир қўлда сени ардоқлаб,
Бир қўли бошингда ушлаган қалқон.

Мақсад манзилига йўл мушкул, олис,
Жаннат бўлганча йўқ бу азиз тупроқ.
Фалак тоқидаги юлдузлар қанча,
Кўксимизда умид юз карра кўпроқ.

Мен ҳам умид билан тонгда шеър битдим,
Сен — янги меҳмоннинг баҳонасида.

Ун беш ёшга кириб ўқирсан шояд
Икки мингинчи йил остонасида.

Ҳозир эса йиғла, қичқир, овозинг
Таралсин дунёнинг ҳар тўрт ёғига.
Мурғак вужуд билан бонг ур тил бўлиб
Боқий омонликнинг кўнғироғига.

Қалб шундай уммонки...

Қалб шундай уммонки, унинг бағрида
Даҳшатли долғалар силсиласи бор.
Қалб шундай заминки, оташ қаърида
Вулқонлар отгувчи зилзиласи бор.

У бир сайёрадир, Ердек шафақун,
У бир оламдирки, билмас ниҳоя.
Уни меҳваридан чиқармоқ учун
Атом жанги эмас, бир сўз кифоя.

Жаҳолат тўғрисида ривоят

«Р; ҳлар исёни»
достонидан»]

Алқиссаким,
Жуда қадим
Жаҳолатли замонда,
Бир донишманд,
 улуғ ҳаким
Ўтган экан жаҳонда.
У кун бўйи
Гиёҳ териб
Кезиб тоғу биёбон,
Одамларга шифо бериб
Яшар экан
Шодумон.
Унга

 минг бир мушкул дарднинг
Аён бўлиб давоси,
Бора-бора
Одамларнинг
Ортаверди ихлоси.
Табобатга
Қалбан,
 руҳан
Фидо қилиб ўзини,
Ҳатто бир кун
Наштар билан
Очмиш

 кўрнинг кўзини.
Ривож топмиш
Соҳиб ҳикмат,
Дониш,
 меҳнат мадакор.

Аммо
Қайда бўлса шуҳрат,
Ёнбошида
Ҳасад бор.
Дуохонлар,
парихонлар,
Уқувчилар чилёсин...
Хуллас,
Юртда бор нодонлар
Бошладилар игвосин.
Тинмай
Кечаю кундузи
Топиб Наби сўзидан
Дедилар:
«Дард берган
Узи!
Давоси ҳам
Узидан!
Бандасига бермак дору
Яратганга исёндин.
Демак,
Ҳаким иши макру
Унинг ўзи
Шайтондир».
Бу сўзларни
чин деб билди
Нодон,
жоҳил оломон.
Донишмандни сазо қилди,
Калтаклади
Беомон.
Чўғ темирда
Кўксин доғлаб,
Дорга осмоқ бўлдилар.
Сўнг бўйнига харсанг боғлаб
Сувга босмоқ бўлдилар.
Кейин
Сувни,
арқонни ҳам
Ҳайф билдилар
«шайтон»га.
«Ёқинг, — деди
Энг бош ҳакам, —
Олиб чиқиб майдонга!»
Кенг майдонга
Кўмиб устун,
Боғладилар ҳакимни.
Сўнг темирни ўтга қўйиб,
Доғладилар ҳакимни.
Буюрдилар:
«Ёқинг, шитоб
Азозилнинг ошнасин.
Керак бўлса
Кимга савоб,
Чўп келтириб ташласин».
Савоб учун
Биров ўтин,
Биров ташлар дона хас.
Ҳаким бошин баланд тутиб
Жоҳил элга қарамас.
Бир пайт
Гулхан сари бир чол
Аста кела бошлади.
Қучоғида
Бир боғ похол,
Ғарам узра ташлади.
Деди:
«Асли туғилгандан

Басир эдим мен ўзим.
Сен
жодунинг тиғи билан
Очиб қўйдинг
кўр кўзим.
Тангри билиб
Яратган кўр,
Даво қилдинг не учун?
Сўроқда мен —
манглайи шўр —
Нима дейман
Маҳшар кун?
Ҳақ йўлидан озган одам,
Кўзим очиб
не бердинг?
Мени бир йўл
У дунё
ҳам —
Бу дунёдан айирдинг.
Бу оламни
Тасаввурда кўрардим.
Дунёдаги бор одамни
Мушфиқ билиб юрардим.
Шафқат ила
Ким нону
ким
Чақа ташлаб кетарди.
Мен ҳам
шунга кўнган эдим,
Менга шу ҳам
етарди.
Қорним тўйса —
савдатим,
Йўқ туман хил тилаклар.
Ҳамсуҳбатим,
Ҳам улфатим
Жаҳожи ширин гўдаклар...
Уйлар эдим:
Дунёда бор
Мусаффолик,
содаллик
Кўзим очиб
Кўрдим илк бор
Бераҳмлик,
Сохталик.
Ўғрилигу фаҳшни кўриб
Жим юраркан одамлар,
Ўз дўстига
Кулиб туриб,
Тиғ ураркан одамлар.
Бир ёнда айш
Кўкка чирмаш.
Бир ёнда,
боқ,
оҳу воҳ...
Букун менинг
кўнглимда ғаш,
Имонимда —
иштибоҳ
Дердим:
Юртни бир бор кўрсам...
Кўрдим.
Орзум тўқ энди.
Йўлда ётган
кўрчалик ҳам
Эътиборим йўқ энди.
Бу дунёдан
Тўйдим охир,

Турсуной Содиқова

Муҳаббат — дилларнинг топишуви

Муҳаббат — тозариш. Муҳаббат — кўнгилларнинг гуллаши, минг бир туйғу булоқларининг кўз очиши. У бир кўйки, кўйлаб тўймайдилар, бир дардқи, бўзлаб чарчамайдилар.

Севги шундай навбахорки, у тикандин
гул қилур,
Тошга жону тил бағишлаб, зоғни ҳам
булбул қилур.

Муҳаббат мавзуси турфа шоирларда турфа ранг, турфа оҳангларда таранум этилади. Биров энг назик кечинмаларни ҳам титроқ сатрларга кўчира олади. Бировда бу мавзу жўшқин изҳор, монолог тарзида, бировда эса ниҳоятда тиниқ, реал, сокин суратларда намоён бўлади.

Шоир Эркин Воҳидовда бутунлай бўлакча. Унинг муҳаббат мавзусидаги шеърлари бармоқ вазида жуда кам, асосан, ғазал жанрида битилган. «Тирик сайёра-лар» тўпламидаги шеърларнинг умумий руҳини бир эсланг. Унда юксак гражданлик пафоси, ошқора танқидий хитоблар, шоир кўнглининг туб-тубидан нидодай янграган гуманистик туйғулар ғоятда реал ифодаланган. Муҳаббат мавзусидаги шеърларида бошқа манзара. Севги изтиробларини майда чигилларигача ёзиб кўрсатишдан ийманибми ё қуюқ романтик бўёқларни муҳаббат мавзусига ярашиқли деб билганиданми, шоир инсон руҳиятининг реал, заминий ифодасидан кўра хаёлий, кўтаринки тасвирга кўпроқ ўрин беради. Мумтоз шеърининг гўзал аъаналари шоир истеъдодининг имконлари билан қовушган ҳолда муҳаббат тавсифининг ажиб бир қасрини яратади. Ғазал шаклидаги бу қаср ошиқ кўнгил учун кўҳна бир макон. Бу қасрнинг девор ва пештоқларига турфа маънилари битилган, битилганда ҳам ўйноқи, кўз олғич, фусункор шаклларда битилган. Қасрнинг ҳар бурчидан ўркач-ўркач бўлиб жаранглаётган оҳанглар кайфиятингизни ҳалимлаштиради.

...Айт, бу сочинг толасиму, жон ипин
бир бандиму
Ёки сочинг толасига жон ипим
бойландиму?

Яна ўқийсиз, ўқийверасиз. Мисрлардаги сўз ва оҳанг ипларига аста боғланиб бораверасиз. Кекса ғазалнинг қадим оҳанглари руҳингизни қўйиб юбормайди. Сатрлардаги куй тўлқинида шоир кўнглининг туйғу жавахирлари гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қалқиб оқиб боради. Сиз уларни ҳар бор тутганингизда топилдиқ топган боладай қувона кетасиз. Бу оҳанг, бу маъно, бу шаклдан кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, қулоғингиз ҳам бараварига ором олади. Шоир муҳаббат мавзуси учун ғазални танлагани бежиз эмас. Ғазал сеvgи изҳорининг энг гўзал шаклидир. Ғарбда маъшўқа деразасининг тагида куй чалиб, қўшиқ кўйлаб изҳори дил қилиш расм бўлган. Ғазал эса ҳам созанда, ҳам хонандадир. Регистон, «Шашмақом», «Тановар» сингари умрбоқий, азиз кошонадир. Уни бор нафосати билан бошқа тилларга ағдара олмасак, на чора! Майли, шарқоналғича қолаверсин. Таржимага бўй бермайдиган, шарқона завқ-шавқ манбаи ғазал биз учун ўша Регистон, «Шашмақом», «Тановар»нинг биридир...

Алишер Навоийнинг шундай байти бор:

Ошиқ они билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу ҳам кўнглию ҳам кўзи пок.

Эркин Воҳидовнинг лирик қаҳрамони ўшандай покдомон. Табиатида юксак маънавият мавжуд. Кўнгил изҳорлари ҳам шарқона — пардали...

Унга Фарҳоддан фидолик, Мажнундан жунун мерос.
У ёрга тухфа қилмоққа имконларидан ортиқроқ
имконлар излайди. Бунинг устига ошиқ «унга (ёрга)
жону жаҳоним бой бериб, оламда бойдурман», дейди.
Муҳаббат заҳматларини давлат деб билади. У муҳабба-
ти эвазига маъшукдан муҳаббат таъмасини қилмайди,
коймайди. Ошиқ учун юракка ишқ тушганининг,
кимнидир ҳақиқий севиб қолишининг ўзи буюк бахт!
Унда энди битмас-туганмас бойлик — муҳаббат изтиро-
би бор!

Сайр этарман кўча-кўйда ёр хаёли

бирла шод,

Қилмагай ҳеч ким ёнида шунча тилло

бирла сайр.

Лирик қаҳрамон маъшукка бу дунёнинг бари
неъматни ва афзалликларини бахш этатуриб, қайтимиға
унинг мислсиз дилзорлигини қабул қиларкан, «касби
инкорлик сенга-ю, айбда икромлик менга», дея бош
эгиб туради. Кўнглига тахт қурган буюк ишқ ҳақи, бу
сазovorликиннинг сабабчиси бўлган ёрнинг ҳамма гу-
ноҳларидан кечади. Жисми-жонини куйдираётган му-
ҳаббат дардининг унинг учун асло малолни йўқ:

«Дард дебон ким айтмиш они,

дардларимга дори ишқ»,

дея бу ўтни кўксига янада маҳкамроқ босади. Навқирон
умрию навқирон тилакларини ёр йўлига тиккан, ҳажр
зарбидан минг бир бўлакка бўлиниб кетган ошиқни
дийдор илинжи қайта бутунлайди, дийдор илинжи уни
оловларнинг ичидан самандардай омон олиб чиқади.
Маҳбуба эса бевафо, мағрур ва белисанд. Ошиқ шунда
ҳам унинг тарафини олади. Маъшук феълидаги
қусурларни уни яратган табиатга тўнкайди:

Нечун ҳусну садоқатни эгиз туғмабди

бу олам,

Табиат қасдидир ёки бу ҳам битта

хатосидир.

Бу улуғ Навоидан қолган ўша «ҳам тилу ҳам кўнглию
ҳам кўзи пок» беминнат муҳаббатдир.

Бу ғазалларда романтика устун турса-да, тасвирда
сербўёқлилиқ, анъанавий рамкалар мавжуд бўлса-да,
уларни ўқиркансиз, руҳингизга нур, енгиллик та-
ралгандай туюлади. Шоирнинг поэтик мушоҳадаси
шарофати билан кўзларингиз оламини бутунлай янгица
кўра бошлайди...

«Кўзимни юмишим билан хаёлимда севиқли киши
гавдаланади» деган тушунчанинг дилбар поэтик сувра-
тини қаранг:

Кўз юмар бўлсам кўзим олдида пайдо

гул юзим,

Ғунча кўз очмоғи бор булбул кўзин

юммоғида.

Ғунчанинг кўз очиши, кўнгилда ишқнинг кўз очиши —
бор гап, аммо тонгнинг «кўз очиши» қандоқ бўлди экан!

Кўниб гул узра булбул ишқ китобини

варақлабдур,

Юмуқ тонг кўзлари ўтлиқ навосидан

чарақлабдур.

Бу «тонг отди» деган сўз. Шоир назарида тонг
ёришаётгани йўқ, ишқда куйган булбул навосининг
ўтларидан чор атрофга ёруғлик таралмоқда. Ошиқ роз
айтиб шеър битмоқчи, аммо ёр исмини тилига олиши
билан шу қадар ҳаяжон босадикки,

«Шеър ипи ногоҳ қаламнинг игнасида

қочадур».

Шоир дўстларимдан бири Эркин Воҳидовни «сўз
сеҳргари» дея атаган эди. Бу айни топиб айтилган. Турфа
рангли поэтик образлар, шеърини санъатларни заргаро-
на қўллашининг ўзи бир санъат. Аммо шоир сўзларини
шундай усталик билан ирғитиб ўйнайдикки, унинг қўлида
сўзлар гўё укпардай учади, турли-туман юмшоқ
шаклларда ҳаракатланади. Товланиб учаётган сўзлар
укпаридан нафис жаранглар тўкилиб туради. Мисралар
гўё қалам остидан эмас, сеҳрли бир дастгоҳдан
чиқаётгандай текис, қўйма. Бирон жойида на қўлнинг, на
чокнинг излари кўринади.

Шоир кичик-кичик деталлардан катта бадий умум-
лашмалар ясайди. «Узум» радиопрограммасида унинг энг
мукаммал асарларидан биридир. Муаллиф узум мисо-
лида ошиқни кўради:

Тарк этиб кўшкин, саватга қўйди бош,

излаб сени

Чарх уриб бозор ичида бўлди саргардон

узум.

Ғазал сўнгидаги гўзал бадийятни қаранг:

Эй дилором, сенга Эркин тутди майдек

шеърини,

Дил хумида неча йил қон бўлди бу

девон — узум.

Ёрнинг кўзларидаги оддий сурма ҳам гўзал романтик
хаёлотга етаклайди. Тоғу тошларда хокисор бўлиб, ёниб
кўмирга айланганда ёр кўзига етишган сурмадан
ошиқнинг ҳол сўрашини бир тингланг:

Уртанма, куйма ортиқ жисмим қаро экан деб,
Ишқ йўлида қаролик тақдирда бор, сурма.

Минг йил ётиб сенингдек ғам тоғининг тагида,
Сўнг майли бўлсам охир толега ёр, сурма.

Шоирнинг аруз вазнидаги шеърларида бир ният
муҳаббат таронаси бўлса, яна бир ният гўзал ғазал
қасрига саёҳатдир.

Бармоқ вазнида битилган «Тушлик танаффус» шеъри
шоирнинг муҳаббат ҳақидаги юксак эътиқоди акс этган,
ногоҳ очилган дил дафтари дир.

...Улар ёшлари бир жойга борганда, тушлик та-
наффуслар аро бир-бирларини танидилар. Емак столи
атрофидаги ярим соатлиқкина дийдор улар учун асрий
бахтиёрлик эди. Беш йилгина давом этган бу саодатли
кунларга улар эллик йил изтироб билан йўл босиб етган
эдилар. Шеър хомуш якунланади. Аммо бу асл
муҳаббат ҳақидаги юксак, ўтли бир қўшиқдир. Бу
шеърда мен севгининг шундай таърифини уқаман: гўзал
ҳуснининг ўзигина, гўзал изҳорининг ўзигина муҳаббат
эмас! Икки инсоннинг топишуви, йиғирма, ўттиз йиллик
рўзғор ҳам, ҳатто ували-жували бўлмоқнинг ўзи ҳам
ҳали муҳаббат эмас. Йўлларнинг эмас, дилларнинг
топишуви муҳаббатдир. Муҳаббат энг холис, энг
беминнат, энг тоза эътиқоддир. Кўнгили кўнгилидан сув
ичдимми, демак, шу — муҳаббат булоғи. Бир-бирига дуч
келган икки руҳият чаманларга айланиб кетса, ўша
муҳаббат!

Жами поклик, жами эзгулик муҳаббатнинг меваси
экан, «билинг, динсизлар осиймас, муҳаббатсизлар
осийдир», деган шоир тамоман ҳақдир.

ҲИКОЯ

ЎФИЛ

Абдусайд
Кўчимов

Расми Х. ЛУТФУЛЛАЕВ чизган.

— Пўшт! Нўхатполвонга йўл бўшатинглар! Пў-ўшт!!
Тележка ёнида уймалашиб, пахта ўлчатаётган болалар овоз келган томонга қарадилар. Қизларнинг бири «Вуй! Чопинглар, кўтаришворинглар!» деб юборди. Болалардан иккитаси шу томонга чопди. Уч оёқли тарозиди пахта тартаётган Нишонбой табелчи ҳам дафтарини чўнтагига буклаб солиб, ёрдамга интилди. Бел баравар ғўза шохлари учида пахта тўла катта этак гўё ўзи юриб келаётгандек эди. Шапкасини тескари кийиб олган Салим дароз «ўзиюрар хирмон»ни гир айланиб, дик-дик сакрарди:

— Қочинглар! Босиб кетади! Пўшт!..

Нишонбой табелчи илдамроқ бориб, «оёқли хирмон»ни елкасига даст кўтариб олди. Юк тагида букилиб келаётган Аваз қаддини ростлади: бўйи ғўзапоядан атиги бир қарич баланд! Шапалоқдай юзи бўғриққан, сочлари чанга беланган, пешонасидан реза-реза тер қуюларди. У ёрилган бармоқлари билан билагидаги қонталаш изларни авайлаб силади. Ич-ичига ботган ҳорғин кўзлар Нишонбой табелчига нохуш тикилди:

— Ўзим кўтарардим-ку, амаки...

— Тентак! — Нишонбой табелчи Салим дарозга ёмон ўқрайди. — Эчкига ўхшаб диконглагунча жўрангга қарашворсанг белинг синадими, хумпар!

Ҳафсаласи пир бўлган Салим тўнғиллади:

— Биров унга шунча кўтар дебдими...

— Фирт бемаъни бола экансан, — деди Нишонбой табелчи пахта тўла этакни тарозига илиб.

— Об-бо шоввоз-ей! Ўттиз килоданам кўп-ку, бунинг! — Ҳайратланди Нишонбой. — Қойил-э! Қандай орқаладинг?

Аваз гуноҳкорона жилмайиб, ер остидан болаларга қаради.

— Пахтани уватга қўйган-да, ўзи ариққа тушиб кўтарган, — чувиллади тўдадан кимдир. — Бу доим шунақа қилади.

— Газетга чиқмоқчи, газетга! — Ҳиринглади Салим дароз.

— Бунақа қилма иккинчи. Майиб бўп қоласан-ку, болам. — Авазни койиган бўлди Нишонбой табелчи. — Ол, ўттиз кило.

— Унча чиқмайди, — эътироз билдирди Аваз.

Нишонбой табелчи парво ҳам қилмай, этакни тележкадаги телпакли кишига узатмоқчи эди, Аваз шошилиб:

— Тўхтаб туринг, бўлиб тортамиз, — деди.

— Ўттиз кило дедимми, ўттиз-да, тагин нима керак сенга!

— Йўқ! — деди Аваз қатъий ва ортига ўгрилди. — Қодир, фартугингни бериб тур!

Аваз ўртоғининг этагини олиб, ерга тўшади.

Қодирнинг жаҳли чиқди.

— Гажирлик қилма, ўттиз кило деяпти-ку, Нишонбой ака!

— Бировнинг пахтаси керакмас менга!

Нишонбой табелчи аввалига ўнғайсизланди; кейин ишшайиб, истехзо билан:

— Отасига ўхшамайди бу. Қип-қизил ҳақиқатпа-раст, — деди.

Пахтани бир этакдан иккинчисига солаётган Аваз бошини илкис кўтариб, Нишонбой табелчига жаҳл билан қаради.

— Отамни қўшманг! У кишини сизлар алдагансизлар, сизлар!..

Нишонбой табелчининг кулиб турган кўзлари олайиб кетди. Авазга нимадир демоқчи бўлди-ю, томоғига бир нарса тиқилгандай аламини ичига ютди.

— Қоққан қоziқдай бақрайиб туришини қара буларнинг! Маймун ўйнатяпманми сенларга! Жўна далага ҳамманг!

Томошаталаб болалар секин тарқала бошладилар.

Аваз этакларни бирин-кетин тарозига илди.

— Ун уч! Ун икки. Ол, узат!

Аваз билан Қодир этакларни тележкага узатишди. Қовоғи осилиб кетган Нишонбой табелчи чўнқайиб ўтирганча, дафтарига бир нималарни ёзаркан, телпакли кишига ўшқирди:

— Пахтаси тозами ўзи, қара-чи. Агар битта хас бўлса-ям ҳаммасини ўчириб ташлайман!

Тележкадаги одам: энди кучинг шунга етдими, дегандай табелчига ижирғаниб қаради.

Аваз этагини олиб, пайкал оралаб кетди.

Нишонбой табелчининг ичига ўт тушгандай, нафаси бўғзига тиқилиб, оғир-оғир энтикди. Сўнгра ўрнидан турди-да, гўзаларни босиб-янчиб кунботар томон кетаверди. Шу топда унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулоғи остида фақат бир ҳайқириқ акс-садо берарди. «Сизлар алдагансизлар, сизлар!..»

«Мен алдаганмишман! Тирранча!»

Нишонбой табелчи теримчилар кўзидан анча узоқлашгач, уватга беҳол чўкди.

«...алдагансизлар! Сизлар!»

Нишонбой алам билан зах ерга бир мушт урди.

«Сен нимани билардинг, бола! Атайин қипманми мен? Ихтиёр ўзимда эканми? Замона — зўрники, катталарнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди у пайтлар...»

* * *

...Куз адоқлаб қолган, пахтазор шип-шийдам, план эса ҳали ярим белда.

Иккови ариқ ёқалаб боришаётганди. Бир «Газик» чангитиб келиб, уларнинг рўпарасида таққа тўхтади. Колхоз раиси машинадан ирғиб тушди.

— Минг қўйли бойдай керилиб юришини қаранг буларни! — деди у салом-алик ўрнига қўрслик билан. — Тўйдан бурун ноғора қоқишни биласанлар-а! Улча-ўлчага келганда, сурма ичган хўроздай даминг чиқмайди биттангням. Мен уч кундан кейин рапорт беришим керак, эшитяпсанми, рапорт! — Раис ҳаммасига — сел туфайли чигит қайта-қайта экилганини-ю, қанча майдондаги гўза саратонда қовжираб қолганига-ям, ҳар йил дори сепилавериб ернинг жонида жон қолмаганига-ям ёлғиз шу одам — бригадир Аҳмад мўйлов айбдордек, кўзларини чақчайтириб, қўлини унга пахса қилди. — Гўзапояни қўшиб топширгандаям планинг тўлмайди-ку, бу туришда, а?!

— Борини, битта қўймай оляпмиз, раис ака, — деди Аҳмад мўйлов эзилиб. — Лекин...

— Бор-йўғи билан ишим йўқ! Ердан топасанми, осмонданми — план керак менга, план!

Аҳмад мўйлов четга қаради. Бошлиқларга гап қайтариш одати йўқ эди унинг. Катталар нима деса «хўп» дерди-ю, кейин ёғочни ўз ичидаги қурт ейди, дегандай ич-этини еб юраверарди.

Раис икковининг тирсагидан олиб, машинадан нарироққа етаклади.

— Гап шу ерда — учовимизнинг ўртамизда қолсин, — деди у паст, лекин инкор этиб бўлмайдиган оҳангда. — Индин рапорт берасизлар.

Улар ялт этиб, бараварига раисга қарашди.

— Юракларинг ёрилмасин, — деди раис совуққонлик билан, — пунктдагиларга айтиб қўйганман. Ҳаммаси михдай бўлади.

Аҳмад «нима қилдик» дегандай унга — Нишонбойга термулди. Нишонбой кўзларини олиб қочди. «Бу фирромлик! Охири вой бўлади», демади. Деёлмади. Дегиси келмади. Дўст бўлатуриб душманнинг йўлини тутди. «Менга нима, — деди ичида, — жавобгар сенлар — биринг раис, биринг бригадир. Биз кичкина одам». Эҳ... ўша пайт ўзини четга тортмаганда, дилидагини яширмаганда, иккови оёқ тираб туриб олганда... Уйинг куйгур раис. Қилғиликни қилди-ю, имонини сотди. Бўйнига олмади. Тондинг-а, номард! Хамирдан қил суғургандай осонгина қутилиб кетаман, деб ўйлагансан-да. Аҳмоқ оёғидан илинар, муғомбир — товонидан.

Нишонбой табелчи ўтирган жойида узалиб, м кўсакни юлиб олди. Мажақлаб эзгилади-да, жаҳл билан отиб юборди. Шилимшиқ бармоқларини нам тупроққа ишқади. Ишқай туриб, хаёлан олисдаги теримчилар орасидан Авазни қидирди. Топди. Юраги бетламайроқ яқинига борди. Суяклари туртиб чиққан ориқ елкаларга, гўза шохлари тилган озгин қўлларга ачиниб қараб қолди. Қандай шўх, олов бола эди-я! Ерга урса осмонга сапчирди. Отаси ҳақидаги миш-мишлар синдирди уни, отасининг тирноқдай гуноҳи тоғ бўлиб босди бола бечорани. У баъзан пайкал ўртасида ҳайкалдай қотиб қолади. Тик оёқда ухлаб қолдими, деб ўйлайсан киши. Сўнг фақулдода уйғониб кетгандек атрофга аланглаганини, аламини ишдан олмоқчидай, теримга зўр берганини кўрганингда юракларинг эзилиб кетади...

Аваз унга қараб зўрга илжаяди. Пўрсилдоқ бойлаб ёрилган лаблар оҳиста пичирлайди: «Бир тоннадан оширдим, амаки, ҳадемай икки тонна бўлади. Алдамай-сиз-а?..»

Нишонбой жим, Нишонбой соқов. Нигоҳини олиб қочади. Қаролмайди, жовдираган бу қора кўзларга. Қандай қарасин, қандай? Кап-катта одам алдаб-авраб ўтирган бўлса. Алдамай бўлмасди-да, ахир. Мажбур эди, мажбур. Ростини айтсанг боланинг умидлари ойнадай чил-чил синарди-да. Олдинга келиб, сенга-ям ўша саволларни берсин-чи, қани нима деркансан?

— Кўп пахта сотволганмиди отам?

— Ҳалиги... унчаликмас.

— Ростини айтинг, ростини?

— Ростими, рости... Шу икки тоннача... Сен кўлам хафа бўлаверма ўғлим, Аҳмад жўрам ҳадемай мўйловини бураб қайтиб келади.

— Уша икки тоннани териб берсам, отамни қўйвормашадими?

— А?.. Лаббай... Қўйворади, нимага қўйвормасакан, қўймаса, ўзим бориб опкеламан. Сен ғайрат қилиб теравер.

Теради! Кўрасан, албатта теради бу бола. Сахарлаб далага чиқадиган, дарс маҳалигача икки-уч этакни тўлдириб, дарсдан кейин кўршомга довура пайкалдан чиқмайдиган болага икки тонна нима бўпти! Жўралариники бир тоннага етгунча, уники икки тоннадан ошади. Теради! Роппа-роса икки тонна қилади-да, олдинга келади: «Мана, айтганингиздай бўлди. Отамни олиб келинг энди». Шунда нима дейсан, нима дейман-а?..

Қовжираган чаноқлар бармоқларига тикандай қадалади. Баргни тўкиш учун сепилан дори исидан димоғи ачишиб, кўзи ёшланади. Гўза шохлари қўлларини, юзларини мушукдай тимдалайди. Аваз бошини кўтармайди. Орқароқда чўқилаб-чўқилаб пахта тераётган Салим дароз алланималар деб ҳиринглайди, қизлар

унга қўшилиб қиқирлашади. Аҳён-аҳёнда ўқариқнинг нариги томонидан ҳашарчиларнинг узук-юлуқ хиргойи-си қулоққа чалинади. Аваз гўё дунёдан беҳабардай эгатдан бошини кўтармайди. Узича қачон отасининг пахтаси икки тонна бўлишини ҳисоб-китоб қилади. Уттиз килодан терса ўттиз беш кунда, қирқ килодан йигирма беш кунда. Агар эллиқдан... йигирма кунда! Ҳозир пахта кўпириб очилиб ётган пайт. Ҳадемай эгатлар ола-қуроқ бўлиб қолади. Вақт — шу вақт.

«Белнинг чимиллаб оғришини. Ҳадеб оғрийверсам, чидолмай ётиб қолади, деб ўйлайди-да. Кўрамиз, қани, ким ётиб қоларкан?»

Аваз ўмганини хиёл кўтариб, белини бир оз уқалади-да, энгашиб, яна тераверди. «Биз икки киши учун теришимиз керак, икки киши учун, билдинг? Отамни тезроқ опкелишимиз керак. Бўлмаса онам Ҳадеб ўйлавериб касал бўп қолади. Салим дарозга ўхшаганлар бизни бўлар-бўлмасга калака қилавермайди кейин. Сени қара-ю, минг оғриганинг билан барибир этагим тўлмагунча дам йўқ. Яхшиси чида, жўра, ҳеч бўлмаса ҳув анави ғўзагача чидаб тур, кейин дам оламиз. Жўякка чўзилиб ётаман, мазза қиласан!» Аваз ўша — ғуж-ғуж чаноқларни кўтаролмай эгилиб қолган ғўзага етгач, чўккалади, бўйнига симарқондай ботаётган этак боғичларни ечди. Қаддини ростламоқчи бўлганда бели чунонам зирқираб оғридики, кўзлари тиниб, гандираклаганча ўтириб қолди. Оёқларини узатиб, жўякка оҳиста чўзилди. Тагида қолган хазонлар шитирлаб эзилди. Бел оғриғи пасайгач, кўм-кўк осмонга тикилиб, роҳатланиб ётди. Шу пайт, қулоғи остида отасининг овози эшитилди.

«Ўғлим, энди катта йигит бўп қолдинг. Қайтиб келгунимча энангни хафа қилиб қўймагин, хўпми?»

Бола хўрсиниб, кўзларини юмган эди, яна отаси кўринди: худди Биров елкасидан босаётгандай супа лабида ғуссага ботиб ўтирибди. Отаси теварагида изиллаб айланаётган аёл — онаси.

«Пешонам шунчалар шўрмиди? Энди нима қиламан!»

«Барака топкур, бўлди қил, бўлди...»

«Бўлмайди! Томга чиқиб, қишлоқни бошимга кўтараман. Нимага бўлди қиларканман! Хўш?! Сиз раисга ўхшаб қўша-қўша ҳовли сопсизми, ярақлатиб мошин минибсизми. Уйингизнинг аҳволига бир қаранг, одам туғул кўрсичқон ҳам турмайди бу чордеворда. Икки йилдан бери битта оғилниг устини ёполмайси, далам-далам, деб. Ёки менга билдирмай кўмиб қўйган тиллангиз борми? А?!»

«Ярамга жуволдиз урмагин, барака топкур. Кўр эканман, қар эканман, учига чиққан аҳмоқ эканман. Нима қилай бу сўқир кўзлар кеч очилган бўлса!»

«Қардирсиз, кўрдирсиз, соқовмасдирсиз ахир! Тилингизга тирсақ чиқмагандир. Нимага индамайсиз? Нимадан кўрқасиз? Кимдан кўрқасиз? Шартта-шартта башарасига айтиб, шармандаю шармисор қилиб ташламайсизми ўша каззобни!»

«Раисгаям осон тутма. Унинг бошига тегадиган тош меникидан ўн баробар, юз баробар катта. Одамни ичи ачийди бечорага».

«Бечора бўлмай суяги лаҳадда чирисин илойим! Биров мажбур қиптими уни. Ҳукуматнинг кўзи йўқ, уни алдаб, орден тақиб, қариллаб юравераман, деб ўйлаган-да, уйинг куйгур. Мени йўлдан урган ўша қирқпес бўлади, демайсизми сўраганларга».

«Сўраганларга-ку, айтарман-а, лекин, мана бу ерга нима дейман, мана бу ерга!»

Отаси кўкрагига гурс-гурс урди.

«Буни сўровидан қочиб қаерга бораман. Пахтафурушлигимни бутун эл билади-ку!»

«Сотволган бўлсангиз, уйингизга опкепсизми? Омбордан олиб, омборга бергансиз-да. Ана, Нишонбой ошангиз юрибди-ку, ҳеч нима билмагандай. Доимо ёнбошингизда эдилар-ку. Энди у киши мусичаю беозор бўп қоптиларми?»

«Мен бўйнимга олдим гуноҳини. Оёғимни қучоқлаб, ётиб йиғлади. Икковимиз ҳам жувонмарг бўлмайлик деб, олти боласини ўртага қўйди».

«Сиз сўққабосиз-да, а?! Оила йўқ сизда. Тўрт болангиз осмондан тушган. Йўлдан уришга уриб... қирилиб кеткурлар...» Онаси енгини юзига босганча хўнграб юборди...

Авазнинг кўз олдини оппоқ ҳалқачалар қоплади. Ҳалқалар қуюқлашиб, отаси билан онасини кўмиб юборди. Киприклари орасидан сизиб чиққан ёш чаккасида узун из қолдириб, тупроққа томди.

* * *

«Сизлар алдагансизлар! Сизлар!!» Аваз кела солиб ёқасидан олгандай Нишонбой табелчи сапчиб туриб кетди. Бошига увадаси чиқиб кетган сариқ телпак, эгнига кулранг пахталик кийган мўйловли киши беш-олти қадам нарида унга бақрайиб қараб турарди.

— Ё, тавба! Аҳмадмисан?! — Нишонбой табелчи чўчиб ўзини орқага ташлади. — Аҳмад, жўражоним... — Тисланиб бориб, ғўзапоялар устига ўтириб қолди. — Аҳмад... Аҳмад!..

Атрофда ҳеч ким йўқ эди. Нишонбой табелчи тирсақларига таяниб, қаддини ростлади. «Аҳмад... нега ундай қилдинг, Аҳмад?.. Нега индамай бўйнингга олдинг, йўқ демардинг? Қўрқоқ, хоин деб башарамга тупурмайсанми?! Оёғингга йиқилиб, олти боламини ўртага қўйиб ёлворганимга раҳминг келдими? Менга-я? Мен... мен одамманми ўзи? Одам бўлсам, бўйнингга айб тақашганида тилимни тишлаб, ишқилиб отимни айтиб қўямасин-да, деб юрагимни ҳовучлаб ўтирардим, Аҳмад? Ҳа! Мунофиқлик қилдим. Қамалиб ётганим, ўлганим авло эди бу кунимдан, Аҳмад... эл билади кимлигимни, моховга дуч келгандай жирканади мендан. Бировга ботиниб қаролмайман. Ҳатто, шу Авазингни кўзига тик қарашдан қўрқаман, Аҳмад!..»

* * *

«...Ҳар куни эллиқдан терсам... Тезроқ икки тонна бўла қолсайди, онамдан суюнчи олардим. Эшитиб, роса қувонарди онажоним. «Йигит бўп қолган ўғлимдан ўргилайин, отасининг йўқлигини билдирмаётган полвонимдан айланайин...» «Йиғлайверманг Ҳадеб, юринг энди, отамни олиб келайлик...»

Иккови башанг кийиниб йўлга тушардилар. Отаси қандай кутиб оларкин-а?! Кўришмаганларигаям, эҳ-ҳе, қанча бўлди. Боланинг кўз олдида яна отаси, отасининг кулиб турган чехраси пайдо бўлди. «Ота, отажоним...» Оёқ-қўли бўшашиб, ўтириб қолди. Этагидаги пахтага юзини босиб, унсиз ўксиб-ўксиб йиғлади...»

Эҳ!.. Қани энди шу пайт тергани икки тонна бўла қолсаю, отасининг ёнига қушдай учса. Бўйнига осилиб, тикондай соқол босган юзларига юзини суйкаб: «Кетдик, ота, энди ҳечам унақа қилмайлик, ота», — деса...

* * *

«Ота, кетманг, отажон!»

«Авазжон, болам!..»

Аҳмад бригадирни арқонлаб олган шохдор девлар уни гапиргани қўймай қоп-қоронғи чангалзорга судраб

кетди. Уларнинг орқасидан чопиб бораётган Аваз қоқилиб, бутазорга юзтубан йиқилди.

«Отал!»

Аваз чўчиб уйғониб кетди. Ирғиб туриб дераза ёнига борди. Ёмғир ҳануз тинмаган, сарғимтир япроқлар жиққа ҳўл олча суга пастида мунғайиб турарди. «Икки кундан бери тинмайди-я, — алам билан пичирлади Аваз. — Бир соатгина ёғмай турса нима қиларкин? Ун кило, бор-йўғи ўн килогина қолувди-я!..»

Аваз шу алпозда бирпас серрайиб турди-да, кейин чаққон кийина бошлади. Шу пайт азондан молхонада куйманиб юрган онаси кириб келди.

— Нима бало, осмон ўлгурнинг таги тешилиб кетдими дейман! — деди у шалаббо рўмолини еча туриб. — Ҳа, сен қаёққа?

Бола дудуқланиб қолди. У шу чоққача режаларини онасидан яшириб келарди. Бор гапни тўсатдан айтиб, ойижонини бир севинтирмоқчи эди.

Шунинг учун ҳам ёлғонлади.

— Қосимдан китобимни опкемоқчийдим.

— Нима, китобни туш кўриб чиқдингми? Чой-пойингни ич, ёмғир сал селгисин. Китоб қочиб кетараканми?

— Физиллаб бориб келаман. Хўп дея қолинг...

Она хўрсинди.

— Майли, фақат тез қайт. Кўчада санқиб юрма. Отангни чопонини ёпиниб ол!

— Фартугим бор-ку.

Она индамади. Аваз пахта терадиган этакни ёпиниб кўчага чиқди.

Йўллр, ажриқли сўқмоқлар, жўяклар билч-билч лой. Далада қимирлаган тирик жонзот йўқ. Яланғоч ғўзапоя-

лар эртанги изғиринда жунжикаётгандай, ярим юмўк кўсаклардан мўралаб турган оқ толалар иссиқ хонасини тарк этишдан кўрқаётгандай...

Аваз пахтаси мўлроқ жойни кўзлаб, жўякка кирди. Этиги тўпифигача лойга ботиб кетди. Оёғини лойдан зўрға суғуриб, ёнидаги эгатга қаради. У ерда ҳам сув кўллаб турарди. Аваз ишга киришишга журъат қилломай, ғўзапоя учиде осилиб қолган момикни авайлаб олди. Пахта ҳўл, муздай эди. «Хўл пахта оғир бўлади, — ўзича далда берди у, — ўн кило ҳам гап бўптими!» Шу зайл Аваз теришга тушиб кетди.

Ёмғир бир маромда ёғар, пахтазордан худди пилла қурти ҳайдашовурга кирган пайтдагидек шитир-шитир овоз эшитиларди. Ҳаял ўтмай, боланинг уст-боши жиққа ҳўл бўлди. Нам баданига ўтиб, елкаси совқотди, лаблари, бутун вужуди қалтирай бошлади. Бунинг устига этиги ҳам тобора оғирлашиб борар, оёғининг ҳар пойига бир пудлик тош боғлангандай зўрға-зўрға кўтариб босарди. У этигига ёпишган лойни тез-тез ғўзапояга артиб, яна ишга зўр берарди. Этагидаги юкнинг салмоғи ҳам тобора оғирлашиб бораверди. Назарида тергани йигирма килодан ҳам ошиб кетгандек туюлар, лекин чамалаб кўргач, кўнгли тўлмай, тўрт томонга алангларди.

Аваз эгат адоғига чиққач, этагини ечиб, кўлмақда ювди. Сув шу қадар совуқ эдики, тиши такиллаб қолди. Пахтазорга киришга юраги безиллар: ғўё қаршисида билқиллаган ботқоқлик турибди-ю, қадам босса ютиб юборадигандай.

Аваз пахтасини панароққа — дарахт остига тўкиб, яна теришга тушди. Аммо, қанча тиришмасин бармоқлари ихтиёрига бўйсунмас, чаноқда осилиб турган пахтани

шундоқ олиб, этакка ташлашга ҳам қурби етмай, қалтирарди.

Емғир ҳамон қуярди...

Аваз ортиқ чидолмай, пахтазордан чиқди. Тўккан пахтасини этакка солиб, сўқмоқда сирпаниб, тойғаниб шийпонга қараб жўнади.

* * *

Катта пайкал адоғидаги шийпонда ҳеч ким кўринмайди. Шийпонга туташ узун айвон саҳнига тизза бўйи пахта ёйиб ташланган. Қалин пахталик чопон кийган уч киши тўрдаги хирмонда ёнбошлаган кўйи суҳбатлашмоқда.

— Сабил қолгур ёмғир одамни буткул эзиб ташлади-ку, — деди Нишонбой табелчи чопонига бурканиб.

— Падарига минг лаънат! — Асабийлашди Сувон тракторчи. Бир ҳафта, ўн кун чидаб бер, менга деса кейин тош ёғмайдами!

Нишонбой табелчи қўнишиб эснади:

— Ҳа-ҳа, энди бу ёғи қийин бўлади, чўзилади.

— Э-э! Сен билан менга қачон осон бўлувди! — Суҳбатга аралашди ҳалидан буён миқ этмай ўтирган шийпон қоровули. — Ҳар йили кўрган кунимиз шуда. Баҳорда ана сел босди, мана дўл қуйди деб, осмонга қарайвериб, кўзинг тешилади, саратонда қулоқма-қулоқ кетмон кўтариб югуравериб товонинг қаваради. Кузни, энди, гапирмасанг ҳам бўлади — оёқни узатиб би-ир дам олаин деганинда аҳвол бу!

— Бир ҳафтагина ёғмай турганида-ку... — Сувон тракторчининг кўзи шийпон ёнидан чиқиб келаётган болага тушди. — Анавини қаранглар! — деди у ҳовликиб. — Лойхонадан чиққанми? Кимнинг боласи бу?

— Аҳмад бригадни ўғли-ку! — деди болани таниган қоровул ҳайратдан қотиб.

Нишонбой табелчининг ранги ўчди.

— Аваз?.. — деди у беихтиёр ўрнидан туриб. — Қаёқдан кепқолдинг?

Аваз улардан уч-тўрт қадам нарида тўхтаб бурнини тортди. Уст-бошидан чак-чак лойқа сув томарди.

— Шундай ҳавода нима қилиб юрибсан? — Овозини баландлатди Нишонбой табелчи. — Елкангдаги нима? Авазнинг лаблари аранг қимирлади:

— Пахта... пахта...

— Пахта?.. — Табелчининг дами ичига тушиб кетди.

Сувон тракторчи тушунмай ёнидагиларга аланглади:

— Пахтани қаёқдан олдинг?

— Тер... тердим.

— Нимага? — Сувон тракторчи ирғиб туриб кетди. — Сенга қайси ҳайвон шу пайтда пахта тер, деб айтди, а? Нима, колхознинг кунни сен қисталоққа қараб қоптими. Ташла елкангдагини! Ташла деяпман сенга!

Аваз пахтасини Сувон тракторчи тортиб оладигандай бир қадам орқага тисарилиб, Нишонбой табелчига қараб жавдиради.

Нишонбой табелчи гўё сирини олдириб қўядигандек атрофдагиларга олазарақ кўз ташлади-да, сўнгра эгилиб Сувон тракторчининг қулоғига шивирлади. Тракторчи ҳам бирдан бўшашиб қолди.

— Бечорагина бола-я, э, аттанг, — деди у Авазга эзгин боқиб ва тўсатдан Нишонбой табелчига ўдағайлаб

кетди. — Қоққан қозиқдай нега қотиб қолдинг, эна-ғарди боласи! Шунақа деган экансан, ўлчаб олмайсанми пахтасини!

— А?.. Ҳозир, ҳозир... — Нишонбой табелчи довдираб болага яқинлашаркан унга нима дейишни ўйлаб баттар эзиларди. Ахир, бундан уч кун аввал Аваз «Амаки, ўн килогина қолди» деган эди-да. Нима дейди, нима дейди энди?! Туйқусдан Нишонбой табелчининг кўнглида бир шумлик ниш урди.

— Бунинг ўн кило чиқмайди-ёв, — деди у бўйнини чўзиб боланинг елкасидаги юкка кўз ташларкан, — камга ўхшайди, кам-ов...

Аваз совқотиб, йўталди.

— Ҳой, хўкиз! Юкни ол боладан! — Туюқиб бақирди Сувон тракторчи. — Отиб юбор, оёғининг остига от, нимага бақраясан, занғар!

Нишонбой табелчи оғир-оғир ютинди, лекин боладан юкни олишга қўли бормай синиқ илжайди:

— Бўпти-бўпти, кетса биздан кетар, — деди у йиғлаётгандай қалтироқ овозда. — Ун бўлса — ўн-да. Хув анови ерга обориб тўка қол...

— Одаммас, мол бу, мол! — Сувон тракторчи учиб келиб боладан этакни юлиб олди-ю, ундаги пахтани жаҳл билан сочиб юборди. — Сен бола, нодон бўлма-санг, одам қуриб кетгандай келиб-келиб шу мутта-ҳамнинг гапига ишонсанми? Бу игнанинг тешигидан туяни ўтказадиган шайтон-ку!

Аваз илқис ҳушёр тортди. «Бу қанақаси» дегандай Нишонбой акага савол назари билан тикилди.

— Амаки, шу гап тўғрими? Алдаганмидингиз мени?..

— Йўқ-йўқ, — шоша-пиша боланинг сўзини бўлди табелчи. — Ҳали бор, ҳали кам. Яна юз, йўқ-йўқ, икки юз етмайди, икки юз...

Авазнинг тиши тақиллашдан, вужуди қалтирашдан тўхтаб қолгандай бўлди.

— Нега бундай дейсиз? Икки тонна, роппа-роса икки тонна бўлди-ку!

Нишонбой табелчи ўзини қаёққа олиб қочарини, кимдан нажот кутарини билмай ёнидагиларга илтижолу термулди.

— Палид! Ифлос! — Қўллари мушт бўлиб тугилган Сувон тракторчи худди урмоқчидай табелчига хезланди. — Отасининг бошига етганларинг каммиди? Бу боланинг гуноҳи нима? Майиб қилмоқчимидинг уни, а?!

Шу пайтгача аламини ичига ютиб келаётган Нишонбой табелчи ҳам портлаб кетди:

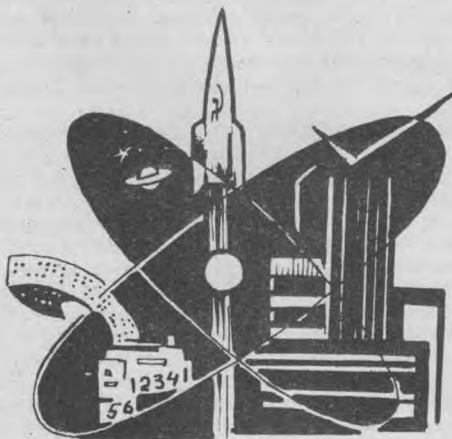
— Ҳа, урмоқчимисан, ур, ур манови еримга! — У ёқасини йириб, кўкрагини Сувон тракторчига тутди. — Ур! Нимага қараб турибсан! Ҳа, алдамчиман, қаллобман, ўғри — каззобман! Ёриб ташла кўкрагимни, ичим зардобга тўлиб кетди-ку, ахир! — Сувон тракторчи қўл силтаб тесқари ўгрилди-да, нари кетди. Нишонбой табелчи Авазга томон бурилиб, телбаларча ялина бошлади. — Уғлим, Авазжон, сен юзингни бурма, сен ур! Урмайсанми, болам, ур!

— Ёлғончи! — деди кутилмаган ноҳақликдан юракбағри ўртаниб кетган Аваз. — Ҳаммангиз алдамчисиз, алдамчи! Айтаман, ҳаммангизни отамга айтаман! Ота, отажон! — Бола кескин бурилди-ю, изиллаб йиғлаганча ёмғир сим-сим ёғаётган кимсасиз дала бўйлаб югуриб кетди.

Алексей Черниченко

Савдогар Сиддиқовнинг саргузаштлари

— Нега энди мени? — деб сўраган эди ўшанда Сиддиқов. — Бошка одам йўқми?

— Кўпга эмас, — деб жавоб қилишди унга. — Ҳозир чиндана одам йўқ. Топган заҳотимиз сизни бўшатамизу уни кўямиз.

1947 йили Алижон Сиддиқович Сиддиқов шу тарика магазин мудри бўлиб қолди. Райком уни Андижонда қурилаётган гидролиз заводининг озиқ-овқат магазинига раҳбар этиб юборди. Эндигина фронтдан қайтган эди. Қирқ биринчи йилнинг ноябрида Қизил майдонда ўтказилган параддан чиқиб тўпаятўғри Можайск йўналишида жанг қилаётган пиёдалар полкига тушган, Вязма ва Запорожье остоналарида икки марта оғир яраланган, қискаси, кўрмагани қолмаган эди, бироқ савдо... Умрида савдо-сотик билан шуғулламаган, умр не, ўша пайтда у бор-йўғи йигирма уч ёшга кирган эди, холос.

Қирқ еттинчи йили эндигина карточка системаси бекор қилинган эди. Бундан навбатда туришлар озаймади, қайта баттар бўлди. Сиддиқов магазинга илк марта ун билан гуруч туширганида, навбатда турганлардан бир нечаси ўласи ҳолда оёк-остида қолиб кетди.

— Ишлар хуржун-ку, Алижон, — деди завод директори унга. — Ишчиларим куруқ қолишяпти. Ҳамма банд пайти мол келяпти. Ишимиз уч сменли-ку, ахир.

Сиддиқов кўпни кўрган директорни ғоят ҳурматлар эди.

— Нима қилсам экан? — деб сўради ундан.

Директор елка қисди.

— Ўйла. Тоғ Муҳаммаднинг қошига келмаса... демак, нимадир ўйлаб топиш керак.

Сиддиқов ўйлай бошлади.

Албатта, ўша пайтдаги мулоҳазаларининг йўриғи ҳозир бизга қоронғи. Амалда қандай қадам ташлаганини биламиз, холос. Ташлаган қадамлари эса, унинг оқил йўл танлаганлигидан далолат. Бу йўлни у савки табиийлик билан топган бўлса эҳтимол, ҳарҳолда сиз билан биз ҳам мулоҳаза юришиб кўрсак, бу мулоҳазаларимиз мабодо тўғри бўлса, охир-оқибатда биз ҳам Сиддиқов тутган йўлни танлаган бўлардик.

Инсоният савдони нега кашф қилди? Бирор нарсага эга бўлиш учун эмас-ку, ахир! Чунки бундай нарса савдодан бўлак жойларда — саноатда, қишлоқ хўжалигида ва бошка соҳаларда пайдо бўлиб келган ва ҳамон пайдо бўляпти-ку! Савдони иқтисоднинг бир соҳаси сифатида туғилишига камиди икки шароит шарт эди. Аввало, жамиятда ишлаб чиқариш жараёни ихтисослаштиришнинг шундоқ бир даражасига етиши керак эдики, бунда турлича қиймат ишлаб чиқарувчиларда уларни ўзаро айирбошлашга бўлган ҳаётий эҳтиёж туғилсин. Иккинчидан, бу жараён узлуксизликнинг шундоқ даражасига чиқиб олиши лозим эдики, бунда одам вақтнинг ҳам қиймат эканини англаб етсин ва уни лоақал ишлаб чиқаришдаги иштироки учун ҳам аясин.

«...Олди-сотдига йўқотиладиган вақт, — деб ёзган эди Маркс, — қийматга айланаётган муомаланинг чиқимидир». Хомо Фабер буни тушунди ва чиқимни тобора камайтиришга қарор қилди. Тажрибадан маълум эдики, бирон-бир ишда муваффақият қозониш учун бутун диққат эътиборни ўшанга қаратиш лозим, у билан махсус, астойдил шуғулланиш даркор. Шундай қилиб, инсон фаолиятининг янги бир тури, янги мутахассислик — савдо вужудга келди, унинг ижтимоий вазифаси товарнинг ишлаб чиқариш тармоғидан истеъмол тармоғига ўтишга кўмаклашиш, бу ўтишга кетадиган вақтни камайтириш бўлиб қолди.

«Сен, ошна, ҳушингни йиққину ишлаб чиқаравер, — деди «савдо» туғилган пайтиёқ «ишлаб чиқарувчи»га. — Маҳсулотни сотишда гап йўқ, у ёғини менга қўйиб бер».

«Сен фақат пулингни чиқар, — деб мурожаат қилди у харидорга, — қолгани каминанинг иши. Бундан кейин ёдиндан чиқарма: харидорлик касб эмас, сен молни бўш вақтингдагина харид қиласан, амалда эса сенинг ўзинг ишлаб чиқарувчисан. Вақтингни тежаб бераман, сен ҳам ишлаб чиқаравер: товарлар керак, биродар».

Шу тарика байроғига «вақтни тежаш» деган шиор ёзиглик бир тармоқ вужудга келди.

Жамоат вақтини тежаш учун одам ўзининг вақтини аямаслиги керак. Шунданми, воситачи тармоқнинг илк вақилла-

Ушбу мақола «Дружба народов» журналичан (1986 йил, 8-сон) кўчириб босялапти.

ри одамлар орасида шу қадар айланаб-ўргила бошладиларки, уларгача ҳеч ким бундай қилмаган эди. Савдо ахлини не деб аташа бўлади, фақат ётган тош деб эмас. Инглизча «*комерце*» нинг иккита маъноси бор: а) «савдо» ҳамда б) «инсоний муомала».

«Касбимиз ўзига хосрок, — дейди Сиддиқов. — Бошқа жойда ёмон саналган сифат бизга керак бўлиб қолади. Масалан, савдогар халқи мослашувчан бўлиши керак — одамларга мослашувчан.»

Сиддиқов минг йиллик анъаналарга суянар эди. У 1947 йили бир қарорга келди: озиқ-овқатни аравага юклаб, тўппадан-тўғри заводнинг, цехнинг ичига кириб келганида шарқ савдогарларининг жасоратли қарвонлари, лабдор туялар бош силкиб, гўё унинг бу ишини маъқуллаб қўйдилар. Эрта билан олиб келди — ур-сур-сиз, талвасасиз, иш жойларининг шундоқ ўзида биринчи смена гуручли, унли бўлиб олди. Кундузи — иккинчи смена, кечаси эса худди шу тартибда, учинчи смена ҳам ул-бул ҳарид қилди. Сих ҳам куймади, кабоб ҳам — ўртада ҳамма ютди.

Шу тариқа, эшагини аравага қўшиб, Сиддиқов биринчи марта асосий, ўзак масалага — ким ким учун, деган масалага ўзича жавоб берди. Нима бирламчи, нима иккиламчи: харидорми ёки савдомни? От қайси бири, арава қайси бири?

Ўзбек тунининг зимистонлигида эшагини чух-чухлаб бораркан, Сиддиқов шу дакиқадан бошлаб ўзи учун харидорни, жамият манфаатини биринчи ўринга қўйди: кечаси ухлайсизми, ухламайсизми, товарни аравада олиб борасизми ё елкангиздами — ўзингизнинг ишингиз, аммо-лекин харидорнинг кўнглини олишингиз шар!

Агар бизнинг савдо соҳамиз, умуман олганда, «ўзак масала»га ҳозиргидан буткул бўлақча ёндашганида эди, Сиддиқовнинг эшагини бу қадар кўкларга кўтариб ўтирмас эдик.

СССР ФА Социал тадқиқотлар институтининг вақт бюджети сектори аҳолининг товар харид қилишга сарфлайдиган вақтини махсус ўрганди. Олимларнинг хулосалари савдо ишининг ижтимоий фойдалилиги ҳақида фикр юритишга имкон яратди.

Бу тармоғимизда банд бўлган барча одамларнинг жами иш вақти бир йилда 11,6 миллиард одам-соатни ташкил этади. Аҳолининг харид қилишга сарфлайдиган вақти эса, бир йилда 65 миллиард одам-соатга тўғри келади. Шундан 80 фоизи озиқ-овқат харид қилишга кетади.

Олимларнинг таъкидлашларича, 65 миллиард рақамига товарни излаш учун йўқотилган соатлар кирмайди. Бу вақтни ҳисоблаб чиқиб бўлмаслигини олимлар ҳам тан олмоқдалар. Тўғри-да, Москвага, Ленинградга бошқа катта-кичик шаҳарларга йўл олган юзлаб ва минглаб самолёту поездларда, универсаму универмагларни қурсаб олган, пешонасига «заказной» ёки «эксперсионный» деган битиги бор автобусларда, кишлоқ аҳолисини район, область ва бошқа жойларнинг марказларига ташувчи турли-туман нақлиёт воситаларида йўқотилган одам-соатларни ким ҳам ҳисобга олиб, жамлаб чиқади? Командировкага ёки томошага борганда магазинларга сарфланган вақтни ким ажратиб берарди? Бу йўқотишлар нақадар улкан рақамларга жо бўлишини фақат тасаввур қилиш мумкин, холос.

Бироқ иккита улкан миқдор — 11,6 ҳамда 65ни таққослашнинг ўзидек одамни ўйлатиб қўяди. Биринчиси, яъни савдода банд бўлган одамларнинг жами йиллик иш вақти маъмурий-бошқарувга банд ходимларнинг ҳам, ёлланма ишчиларнинг ҳам меҳнатини ўз ичига олади. Харидорлар билан бевосита муомалага киришадиган сотувчи, кассирларнинг вақти бу улкан миқдорнинг жуда оз қисмини ташкил этади. Бундан чиқадики, улар бизга, биз уларга кетказган вақтимиздан қарийб ўн баравар кам вақт сарфланган экан. Муомаланинг ўзига иккала томондан ҳам бир хил вақт кетишини ҳисобга олсак, умумий йўқотилган вақтининг ўндан тўққиз қисмида биз савдо ходимлари билан «муомалага киришиш» имконини кутар эканмиз. Навбатимиз келганда, бундай имконият ҳам яралади. Ҳатто 65 миллиард одам-соатнинг тахминан 40 фоизини нарх суриштиришга, ўйлаб қўришга ва бошқа ҳолатларга кетади деб ҳисобласак ҳам, барибир аҳолининг навбатларда кутишга кетган вақти қарийб йигирма миллион одам иш вақтининг бир йиллик фондига тенг келади.

Савдо ўз ишини нотўғри йўлга қўйди деган сўз — жамиятдан мана шунча ходимни бекордан-бекор олиб қўйди деган сўз эди. «Нотўғри» дедик, бу нима дегани? Ахир, навбатбозлик хиз — харидорларнинг назаримизда, ишни йўлга қўйишдаги баъзилардан далолат берувчи бемаъни, кўнгилсиз ҳол. Навбатга пештахтанинг нариги тарафидан қарасак, у бутунлай бошқа манзарада қўринади.

Биринчидан, узун навбатларнинг пайдо бўлиш сабабини сизга дархол бошқача тушунтирадилар: бу савдо ёмон ташкиллаштирилганидан эмас, тахчил моллар сабаб. Тахчил мол сотувга чиқса, кетидан дарров узун «дум» пайдо бўлади. Демак, «дум»нинг пайдо бўлишига Енгил саноат министрлиги, Агросаноат, ёки Автосаноат министрлиги, қисқиси, дуч келган министрлик, дуч келган саноат айбдор, савдо оппоқ. Навбатбозлик кучаймасин дейишса, молни кўпроқ ишлаб чиқаришсин; ҳозирча улар етишмаётими, ҳозирча тахчиллик борми, «дум»нинг пайдо бўлиши шубҳасиздир.

Бундай маҳкамачилик мантики билан қандай баҳслашасиз? Аввало бунақа баҳсга аралашиб қолманг! Мол миқдорининг кўпайиши билан харидорлар йўқотаётган вақтининг бўйларини таққослаб, иккинчиси биринчиси нисбатан тезроқ ўсишини исботлашга беҳуда уринманг. Ўша заҳоти сизга савдо майдончаларининг, кадрларнинг, жиҳозларнинг етишмаслигини айтиб пешонангизга тақиллатишадилар, навларнинг кўнглидагидек эмаслигини, транспортнинг ярамаслигини далил қилишга тушишадилар. Баҳс қўзилаверади ва бу баҳсда... ҳақиқат туғилмайди. Юқоридан саналган кичик ҳақиқатлар қаъридан битта катта ЁЛФОН лот этиб чиқиб келади: навбатбозликда савдонинг айби йўқ.

Исталган тармоқдаги маҳкамачилик мантиқнинг чиғалликларини кесиб ташлашга қодир фақат битта сехрли қилич мавжуд, у ҳам бўлса, т ў ў р и ф и к р д и р. Бизга навбатлар тахчилликдан пайдо бўлади, дейишадилар. Тахчил мол — сотувда кам бўлган молдир. Қани, тўғри фикрлайлик-чи: қайси мол тезда сотилади — камёб молни, сероб молми? Мол қанча кам бўлса, шунча тез сотилиб кетиши ҳаммага маълум. Бундан ўзак бир хулоса чиқади: харидорлар вақтининг йўқотилишини ҳамда навбатбозликнинг мавжудлигини молларнинг тахчиллиги билан тушунтириб, оқлаб бўлмайди.

Бўлмаса, нима билан оқлаш мумкин? Айтишларича, французлар кўнгилсизликларнинг манбасини топишга уринаётиб, ҳаммаша «Шерше ля фам!» деб хитоб қиларкан. Бу — «Аёлни изланглар!» дегани. Бизнинг социологлар (жумладан, академик Т. И. Заславская) сабабини аниқлашнинг бошқача усулини таклиф этишяпти. «Социал гуруҳни изланглар!» деб маслаҳат беришяпти улар. Жамият ҳаётида қандайдир камчилик мавжудми, демак, унинг мавжудлигидан манфаатдор муайян социал гуруҳ ҳам бор. Камчиликларни сақлаб туришда бу гуруҳнинг реал имконияти ва эҳтиёжи қанча катта бўлса, жамиятнинг улардан қутулишига шунча кам имконият қолади.

Навбатнинг мавжудлигидан савдо ходимлари манфаатдордирлар. «Сизлар мингта, мен битта!» деб кичиради сотувчи оломонга; бу кичирикда қанақа оҳанг кўп — чинданам эзилиб кетган хотиннинг изтиробларими ёки бу тескари парадга кўмондонлик қилишдек фавқулодда ҳуқуқни қўлга киритган гуруҳ вақилининг тантанасими? Шундоқ пешонангизда илиғлик турган ёзувлар ёки ўз маъносини йўқотади, ёки янгича — ҳақоратомуз маъно касб этади: «Пул ва чекарингизни қассададан узоқлашмай туриб ҳисоблаб олинглар». Орқангиздан навбат юз тонналик куч билан тираб турганда қассанинг олдида салга бўлса-да тўхтаб қўринг-чи! Дейлик, сизни қандайдир ўн-ўн беш тийинга алдашди, сиз энди қассага қайта яқинлашиб, дардингизни айтиб қўринг-чи! Қўлингиздан келадими? Хоҳлайсизми сиз шуни?

«Йўлни бўшатинг, ўртоқ, битта сизмас бу ерда, навбатдагиларга ҳалақит берманг!», деб жавоб қилишадилар сизга. Ёки дўстона маслаҳат беришадилар: «Уйга бориб хотинингизга бақиринг!»

...Оломон сизни савдогарлар харамидан уйингизга, хотинингиз кучоғига итқитиб ташлаётган сўнгги пайтда қўзингиз эшик тепасидаги ёзувга тушиб қолади: «Харидингиз учун ташаккур!»

Пулдан, тарозидан уриб қолиш, қўполлик қилиш, алламбалоларни тутқазиб юбориш — булар навбатбозлик шароитида қўлай яшайди. Сўнгги терговлардан бирида, энди бўлар иш бўлганини сезган «Елисей» гастрономининг директори нимага унинг савдо залида даҳшатли навбатлар бўлишига қарамасдан ҳеч қачон ҳамма қасса ишламаганининг сабабини тан олди. Унинг тушунтиришича, бу навбатбозликлар кассирларнинг «чап» даромадларини беш-ўн баробар кўпайтириб берар экан.

Кейинги пайтлар савдодаги турли хил ва турли даражадаги фирибгарлар кўплаб фош этилаётибди. Шунга таяниб, навбатбозликнинг мавжудлигига фирибгарларнинг фавқулодда газали ниятлари сабаб, деб тушунтириш жуда осон, лекин у одамни чалғитади. Афсуски, иш биз ўйлагандан мураккаброк. Ҳатто савдо ходимлари орасидаги энг ҳалол ва тўғри одамларга ҳам навбатнинг мавжудлиги объектив қўлайликдир.

Саноат тажрибаси кўрсатдики, меҳнатни жадаллаштиришнинг, суръатни, маромни, унумдорлиқни оширишга эриштиришнинг энг ишончли (энг инсоний бўлмас ҳам) воситаси — конвейер экан. Танаворлар, деталлар, эҳтиёт қисмлар, қисқаси, хомашё туганмас лента бўйлаб одамнинг иш жойига юзиб келаверади, ишчи ундан тайёр маҳсулот ясайди. Лентани ўйлаб топган инженер даҳо эди. Конвейерда турган ишчининг аянчи қисматини бутун дунё экранларидан халққа етказган масхарабоз Чарли Чаплин ҳам даҳо эди. Социологлар, психологлар, технологлар энди бу қисматни қандай қилиб энгиллатиш устида бош қотира бошладилар. Бироқ, туганмас лентада бир-бирига тиралиб оқиб келаётган танаворлар, эҳтиёт қисмларнинг аҳволи қандай, конвейерда ўзларини қандай ҳис қиляптилар — бу ҳақда ҳеч ким, ҳеч қачон ўйлаб кўрмади.

Конвейер пайдо бўлган саноатнинг ўзида бу савол туғилмас эди. Лекин унумдорлиқни ўстирадиган мазкур технологияни савдодагилар ўзлаштиригач, конвейернинг турган-битгани «ҳазина» экани маълум бўлди.

Навбат — конвейернинг лентаси десак, навбатда турган ҳар бири миз — савдо ишлаб чиқарадиган маҳсулот учун шу лентада «юзиб келадиган» хомашёлари миз. Хомашё ҳолда биз ўзимизни қандай ҳис қилаётганимиз масаласи билан шуғуланганимизда эди, биз социолог ёки технологдан ғоятда миннатдор бўлур эдик.

Харидор навбатда сикилиб турганида, унинг оёғига фаррошнинг кир-чир швабраси, биқинига боши тақир ёлланма юкчининг араваси туртиб турса, бу пайт кулоклари остида сотувчи: «Бошқа навбатга турманглар! Етмаса, ўзларингиздан кўрасиз!» деб чинқираб турса, хаёлимизга ҳам келмайдики, ахир, бу савдо деган зорманда ўзининг магазинлари, ёлланма ишчилари, фаррошлари, сотувчилари ва уларнинг маошлари, мукофотлари ва планлари билан биргаликда биз шўрлик харидорларни деб ташкил этилган эмасми?! Хаёлимизга келмайдики, партиянинг кейинги ҳарорлари тушунтирганидек, биз ва фақат бизнинг ўзимиз барча турдаги моллар ва хизматлар ишлаб чиқарадиганларга ҳақ-ҳуқуқ даъво қилиш ҳуқуқига эга и с т е ь м о л ч и л а р м и з.

Дарҳақиқат, шундай эмасми ахир?

Қандай бўлдики, савдо саноатдан конвейер технологиясини ўзлаштириб олдию биз харидорлар хомашёга айланиб қолдик?

Ажабланидиган жойи йўқ. Мақсад бир хил бўлса, тадбири ҳам ўхшаш бўлади, бошқа корхона синалган бирон нимани ўзлаштириш ё ўрганиб олиш дегани эса, шунчаки, тажрибани ўрганиш демакдир.

Саноат корхонаси ишидан мақсад, унинг маош ва мукофотлари манбаи — товар маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажмининг сўмда ифодаланган планининг бажарилишида. Савдо корхонаси мажбуриятининг манбаи ва мақсади эса — товар оборотининг сўмда ифодаланган планини бажариш. Навбат — планининг бажарилиши учун хомашёни — ҳамёни одамларни сотувчининг меҳнат унумдорлигини ошириб бораётган иш жойига бир маромда ва тўхтовсиз етказиб турувчи жонли конвейердир. Агар дунёда навбат деган нарса бўлмаганида, уни барибир ўйлаб топган бўлар эдилар.

Яратяптилар ҳам. «Ким ким учун?» деган масала кун тартибидан олинган. У ёш боланинг ўйинига ўхшайди, план эса — кийдий иш. Биз — харидорлар шу планга ишлаймиз. Мабодо биз (беайб парвардигор!) ялқовлана бошласак, навбатни бузсак, ўтказиб юборсак, савдо бизни ўзига жалб қилиб олади. Таҳчил молни кўз-кўзлай бошлайди. Ва биз дарров ғимирлаб қоламиз, бўш вақтаримизни, иш вақтаримизни қурбон қилиб бўлса ҳам, ўзимизни навбатга уриб, савдога хизмат кўрсата бошлаймиз.

Рақамларни яна бир марта такрорлайлик: товар оборотининг плани меҳробига биз бир йилда 65 миллиард одам-соатни келтириб ташлаймиз. Мамлакатимизда ҳар йили 20 миллион одам хизмат кўрсатиш тармоғига хизмат кўрсатиб, фақат харидор бўлиб «ишлайди».

Бизнинг савдо тармоғимиз аллақачон ўзининг энг муҳим ижтимоий вазифасини — жамият вақтини тежаш вазифасини унутган. Жамият вақти арзонгаров молдек, савдо уни аямасдан хомталаш қилиб, ўз олдига қўйган бошқа мақсаднинг — энг кам чиқим билан планини удаллашдек мақсаднинг амалга ошириш йўлида сарфлайверади.

Аниқ, конкрет ва зарур мақсади бўлгани ҳолда одам ўз олдига чин қўйилган яна бир серташвиш мақсадини — харидор эҳтиёжини қондириш, унинг манфаатига хизмат кўрсатиш мақсадини

қўйиш учун ё гўл, анойи бўлиши, ёки Сиддиқов бўлиши керак. Ҳарҳолда, истисно одамларгина шунақа қилади.

1947 йилга келиб йигирма уч ёшли магазин мудирининг ҳаётий тажрибаси шу қадар бой ва фожиали эдики, бир неча кишининг икки-уч кило ун билан гуруччи деб ҳалок бўлгани уни ҳайратга солмас эди. Сиддиқовнинг кўникмасича, одамларни маҳсулот билан таъминлаш ҳаёт-мамот масаласи эди. Олди-сотди қилиб кўрмаган-у, лекин рўзгорни таъминлаб туришга тўғри келган.

Болалиги очликда ўтди. 31-йили колхоз тузган отасини ўлдириб кетишти. Алижонг учта оға-иниси билан биргаликда рўзгорни тебратиб туриш учун онасининг ёнига киришти. Болалиги шунақа оғир кечардики, ундан тезроқ қутулиб кетмаса бўлмасди ва Алижонг шунга ошқиди: дастлабки беш синфни уч йилда тугаллади, олтинчи синфдан колхозда ҳисобчи бўлиб ишлаб бошлади. Бошқа жисмоний ишга ярамасди, бўйи паст эди, аммо-лекин калласи ишларди. Мактабни «аёло»га тугатиб, ўқини давом эттириш мақсадида 41-йилнинг ёзида Тошкентга келди. Университетга қабул қилишти. Ўттинчи августда эса эшелон уни ва ўртоқларини фронт сари олиб кетди.

Ўн саккизга қирар арафаси бир марта оғир яраланди. Ўшанда у кадрон қисмидан ажраб қолишдан қўчиб госпиталдан муддатидан аввал қочди. Негаки, қисмда у кўплар билан танишиб улгурган, муҳими — қисмдагилар ҳам унинг пастгина бўйига, айрича талаффузда русча сўзлашишларига кўникиб кетишган эди.

Йигирма ёшлигига уруш яна бир жараҳатни «тортик» қилдики, буниси аввалсидан анча оғир эди. Иваново шахридаги госпиталга жўнатишти. У уйига хат ёзди, уйдан майиз посилкаси келди. Халтача шунчалик кичик эдики, уни тақсимлаб ўтиришга ҳожат йўқ; Сиддиқов майизни эри урушда жанг қилаётган икки болали ҳамширага берди. Ҳамшира унга шу майиздан ҳамда ўзининг қуритилган олмасидан тайёрланган компотдан ҳар кунни бир кружкадан келтириб турди.

Госпиталдан чиққач, Сиддиқовга инвалидлик белгилаб, олти ойга отпускан беришти. Уйга йўл олди. Узоқ йўл юрди. У ҳали йўлдалигида онаси бирданига учта — иккита акаси билан Алижондан қорахат олган эди. Алижон уйга кириб келмасидан бир ҳафта бурун она қамоққа қўйди. Ўйланган воқеаларни Алижонга қўшнилар айтиб беришти ва қўлига қорахатларни тутқазишти. У акаларининг номи битилган қоғозларга қараркан, улар ҳам ўзи каби тирик бўлиб чиқишларидан умидвор бўларди. Учинчиларидан (у ҳам жанг қилар эди) хабар йўқ эди. Сиддиқов онасининг қабрини зиёрат қилди ва фронтга қайтишга чоғланди.

Аммо ушланиб қолишга тўғри келди.

Албатта, ҳозир тушунамиз: замон жуда мураккаб эди, одамлар эса, ҳар замонлардагидек, ўшанда ҳам турфа феълли эди. Шундайлар ҳам учардики, улар ўзларини сергак кўрсатиб, гуё шу билан Ватан ҳимоясига қўқсиларини қалқон қилаётгандек бўлардилар. Азбаройи фронтга кетиб қолмаслик учун улар турли воситалар билан «сергаклик»ларини намойиш қилишга тайёр турардилар. Йигирма яшар инвалид-фронтвик устидан қақув ҳам шундай «сергаклик»нинг меваси. Алижон фронтдан қанча узоқда, унинг устига стратегик шаҳарда ҳам эмасди, лекин барибир «хушёр» одамлар бу ерда ҳам керак экан-да.

Сиддиқов узоқ тушунтириш берди: у хизмат қилган армия уч йил олдин Вязма остоналарида қуршовга тушмаган, ўзи немисларга асир бўлмаган; жараҳати, инвалидлиги ва отпускази чин ва х. к.

Булар тасдиқлангунча икки ойдан ортик фурсат ўтди. Уйлари ҳувиллаб ётибди, ярадор жангчини парвариллайдиган бир кимса йўқ, лекин Сиддиқовнинг у ерда турмаганига сабаб мана шу эди.

Уни қўйиб юборишганида, отпусканинг муддати адо бўлган эди. Сиддиқов яна тергов қилинди: нега вақтида қайта комиссиядан ўтмади, фронтга кечиди? Унга кулоқ осимашди. Андижон суди уни қочқоқликда айблаб, саккиз йилга қамоққа ҳукм чиқарди.

Ҳатто энг даҳшатли вазиятлар ҳам Сиддиқовдаги ҳақиқатга бўлган ишончни сўндира олмади, таслим қилолмади. Бутунлай қамоқхонага жўнаш олдида: Тошкентда у дардини айтиб қолишга эришти. Бу гал иши ўнгидан келди — уни қўйиб юборишти. Медкомиссия унга учинчи группа инвалидлигини белгилади. Қамоқдан қутулгач, оқланган Сиддиқов энди ўзининг ягона кадрон жойи — ҳарбий қисмига қараб йўл олди.

У инвалид эди, жангга ярамасди, бироқ командирдан илтимос қилди — уни полкнинг озик-овқат оморига қўйиб, қисмда қолдиришти. Энди Алижоннинг энг масъулиятли вазифаларидан бири — «халқ комиссарлигининг» хайриясини — юз граммдан

спиртни таркатиш эди. Бир кунни окшом пайти овқатга собик ротасининг старшинаси келди. Сиддиқов ротанинг улушини доршуносдек аниқлик билан ўлчаб, старшинанинг идишига қўйиб берди. Овқат эса, тезда тарқатилармади, шунинг учун старшина спиртни ўша ёққа кетаётган бир жангидан бериб юбориб, ўзи қолди. Ҳалиги жангчи йўлакай спиртдан отиб олибди, натижада кимгадир етмабди. Сабабини аниқлашга омборга шахсан рота командири алоқачиси билан бирга келди. Сиддиқов бир сўз демасдан унинг фляжкасига ўзининг насибасини қўйиб берди (унинг ўзи на чекишга ва на ичишга ўрганди). Гира-шира коронғилиқда командир билан алоқачи орқага қайтишга шошилди. Немислар уларни сезиб қолиб, мина ота бошлади. Бор-йўғи учта мина отилди, лекин; Ҳандақлари мўлжалга олиб қўйилганми, биттаси тўғри келиб алоқачига тегди. Ҳандақдан чиқариб ташланган тупроқ устида ётган командирнинг баданидан Сиддиқов топа келиб, қалтироқ қўллари билан йигирма саккизта мина парчасини суғуриб ташлади. Қолганларини кейин санбатда чиқариб олишди; рота командири бир ўлимдан қолди, бироқ таъминотдаги хатоларнинг қони қийматини Сиддиқов умр бўйи ёдидан чиқармади.

Бутун бир авлодни ёки унинг айрим вакиллари идеаллаштириш ниятидан йироқмиз, лекин ишга худди ҳозиргина «Орқага бир қадам ҳам йўл йўк!» деган буйруқ олгандек муносабатда бўлиш, ўзига ўзи шундай буйруқ бериб, виждон ҳамда бурч туйғуларидидаги ғовларни суриб ташлай олиш фазилатлари фронтвикларнинг кўпларига хосдир.

Бошини мудраганнамо осилтириб бўйи қолатидан ҳали ёш бола, жароҳат еган қўли майиб, гимнастёрка ёқасидан чиқиб турган бўйни килтириққина, устига юк юкланган эшагини чуқулаб бораётган йигирма уч ёшли йигит басавалят магазини мудири образидан катта фарқ қилар эди. Харидор ва жамиятга хизмат қилишга катъий бел боғлаш билан шунчаки планни бажаришга интилиш ўртасидидаги фарқдек катта.

Алижон Сиддиқович Сиддиқов ўзининг узоқ ва серташвиш мудирилик ҳаёти давомида қандай қилиб катъиятини йўқотмагани тўғрисида ҳикоя қилиб беришга ҳаракат қиламиз.

Бу ҳикояларимизни эҳтимол «Савдогар Сиддиқовнинг найранглари» деб атаганимизда тўғрироқ бўлармиди. Чунки кейинчалик область, республика, иттифоқ матбуоти «ташабуус», «ўрناق бўларли ҳаракат», «янгиҗа услуб» деб атаган нарсаларни у шунчаки «найранг» деб атайди.

Жамиятимизда жонбозлик дарров сезилади. Қирқинчи йилларнинг охирига келиб Сиддиқовнинг эшаги бутун республикага таниқли эди. Уни «кўчма савдонинг андижонча усули» деб атардилар.

Гидролиз заводи қуриб битирилди, унинг таъминоти изга тушиб кетди, Сиддиқовни бу ердан олиб, пахта тозалаш заводидаги магазиннинг мудири этиб ўтказдилар. Иш вақтининг ярмини ишчилар далада ўтказишар, эшак билан эса узоққа бориб бўлмас эди. Магазинга автолавка бириктирилди, лекин барибир бутун пахта далаларини озиқ-овқат билан тўхтовсиз таъминлаб туриш душворлигича қолаверди. Одамларни автодўконни кутишга, кейин унинг теварагида ур-сур қилишга мажбур этсинми?

Савдо ҳам фан, албатта. Бир жиҳатдан, у аниқ фанга кирди, чунки пул ҳисоб-китобни севади. Бошқа жиҳатдан, ижтимоий фандир, чунки ўша пулларни берадиган одамларни билиш керак. Иқтисодий билимдан ташқари, социологик, демографик, этнографик билимлар ҳам даркор. Бундай хазинага эга бўлганингиздан кейин ҳеч синмайси.

Унинг галдаги найрангига матбуот шоирона ном қўйди: ишонч дўконлари. Автодўкон маҳсулотни ҳамда нарх кўрсаткичларни шундоқ далада қолдириб, ўзи сотувчисини олиб бошқа далаларга кетаверарди.

Шаҳар озиқ-овқат савдоси тармоғининг бошлиғи Сиддиқовга давлат мулкига муносабат ҳақида матал ўқиётганида ва ўша пайтлари ҳали катта кучга эга бўлган элик саккизинчи моддани нуқиятганида юзлари қип-қизариб кетган эди. «Виждоннинг кишлоқи кодексини яратмоқчи бўлибдилар-да! — Бошлиққа сўз етишмасди. — Эҳ, сен...» Сиддиқов қасам ичиб айтдики, мабодо керак бўлса, судда бир ўзи жавоб беради, бор айбни ўз бўйинга олади, фақат ҳозир эмас, мавсум тугагандан кейин... Кузда ҳисоблаб чиқишса, «ишонч дўконлари»да йнғилган пул хатто ортиқча» бутун ёз давомида далачилар кўринмас сотувчиға чойчақа ҳам ташлаб туришдан экан. «Ана, кўрдингми!», деди бошлиқ Сиддиқовга ва бундан кейин ҳар қандай найранг-пайрангни тақиқлаб қўйди.

Олтмишинчи йилларда Сиддиқовни Андижондаги энг катта —

марказий бозорнинг биқинида, гавжум ерга жойлашган «Ёшлик» озиқ-овқат магазинига директор қилиб тайинлашди.

«Ёшлик» ўз номи билан ёш бўлишига қарамасдан, бозорнинг қари сотувчисидида донг таратган эди: камомадлар, жанжаллар, кўполликдан шикоятлар. Сиддиқовгача ишлаган биронта директор бу ерда саккиз ойдан ортиққа чидамаган.

Сиддиқов кўпроқ туришингина хоҳламасди. Бу ерда у ўзининг орзуларини рўёбга чиқаришга қарор қилди: алоҳида олинган бир озиқ-овқат магазинида навбатсиз, алдовсиз, кўполликсиз идеал савдонинг моделини қуришни мўлжаллади.

Шу тариқа унинг «найранг»лари қайнаб чиқа бошлади.

Бошқалар худди Азроилдан қочгандек қочадиган нарсаларни, масалан, «Ёшлик» базасида сотувчилар мактабини очишни унинг ўзи сўраб олди. Бунда бир ўк билан икки қуёни уриш мумкин эди: унча-мунча «тажрибали» кадрларга ўрнашиб қолган ўқимчалардан, мойилликлардан, анъаналардан холи ёш кадрлар келади — бир; у шогирдлар ўз навбатига бояғидай «тажрибали»ларга беихтиёр кўз-қулук бўлиб туришади — икки.

Коллектив ишни бошларкан, бу коллективни тирик органика катта оила деб тасаввур қиладиган раҳбар унинг жинсий-еъд структураси тўғрисида ҳам бош қотириши лозим. Ўзбекистонда ўша пайтлари «Савдо ишига аёлларни тортайлик!» деган шиор ташланган эди. Маълумки, дўппи тор келиб қолганда одатда ўртага шиорлар ташланади. «Ёшлик»да йигитлар масаласида гап йўқ эди: қутилганидек, йигитлар савдога жон-диллари билан келардилар. Қизлар эса удирки бор етишмасди. Шиор ўз йўлига. Сиддиқовнинг нуқтаи назарича, қизларнинг кўзида йигитлар яхши ишлашлари керак эди.

Олтмишинчи йилларда мактабини битирган қизларни эрга чиққунларича кўчага чиқаравермаслик одати ҳали ҳам бор эди. Демак, «Ёшлик» мактабига ўқувчилар қабул қилинаётгани тўғрисидаги хабарни уйда ўтирган чиройли кўзли қизлар қаёқдан ҳам ўқишсин. Сиддиқов буни биларди. У яна шунини билардики, ўшандай уй-қалъаларни шаддатли ҳужум билан эгалламаса бўлмайди.

Кўряпмизки, вазифа жуда мураккаб. Фронтчи Сиддиқов барча унвонларини кўксига тақиб таниш фронтчининг олдига — Андижон харбий комиссарининг олдига жўнади.

Бу салом-алиқлар! Ариқдаги чанқокбосди сувдек суҳбатнинг бундай бамайлихотир мароми! Ў, бу кўк чойлар, чойлар! — «Яхши дам олдингизми?» — «Келиннинг тани-жони соғми?» — «Болларингиз ҳам ўйнаб-қулиб юришибдими?» Ў, қодир эгам, мақсадга ўтгунча яна қанча нарсаларни суриштириш керак бўлади! Лекин эвазига ҳар қандай мақсадни олиймақом қилиб амалга ошириш мумкин.

Кейинги бозор кунни Андижоннинг осмонида вертолёт пайдо бўлди. Химикат сепадиган мўйловлари йўқ, ўзи ҳам пахта-зорларга қараб юрмади, балки шаҳарнинг маркази сари учди. Ва туйқус ҷкаловчасига бир шўхлик билан пастга шўнғиди-да, ҳовилардаги чинорлару ўриқларнинг учи қадар пастлаб, томга ёпилган сополарни учуриб кетай-учуриб кетай деб ўтди. Уйлар узра иккинчи марта айланганда, нима қалагини билиш учун фақат оёқсизларгина кўчага чошиб чиқолмади, холос. Шунда вертолёт зув этиб осмонга қўтарилди, бир қилпанглаб қўйди ва сал секинлади, сўнг мовий осмон бағрида у ердан бу ерга ўтиб, шаҳарга минглаб варақаларни сепа бошлади. Варақаларда қизлар «Ёшлик»қа чорланаётган эди. Сиддиқов андижонликларга ўзаро тортишувлар учун бир ҳафта муддат берди, кейинги якшанба кунни эса, худди шу йўл билан яна беш минг варақа янги ярашларга туз бўлиб сепилди.

«Ёшлик» тезда ёшара бошлади. Иллатлардан ҳам шундай тезлик билан қутулаверди. Орадан кўп ўтмай соҳидан тирноғига-ча комсомол-ёшлар магазинига айланди.

Унинг раҳбари бу дамгача тўрт нафар комсомол ўғилни тарбиялаб вояга етказди. Бироқ хизмат мавқеи унинг қалбан қаримасликка даъват этарди. Ансамбллар урф бўла бошлади. Айрим оталар уларга бошқача қарарди. Ёшлар тўғрисида, «айниб кетди» деб гапиришарди. Сиддиқов бўлса, «Ёшлик»да ансамбль тузишга киришди. Оталикча олинглар, деб область филармонияси артистлари билан гапни бир жойга қўйди, улар энди машғулотларини озиқ-овқат магазини хаваскорлари иштирокида ўтказиш бошладилар. Ансамблии магазиннинг номи билан «Ёшлик» деб атадилар.

Ростини айтганда, навбатдаги найранг эди бу. Ташвиқот — савдонинг жон жойи. Нафақат маҳсулотни, балки фирманинг ўзини ҳам ташвиқ қилиш керак. «Андижон «Ёшлиғи»ми? Билмай

нима? Мана, яқинда телевизорда... Ёки радиодан...» Чинданам, «Ёшлик» ансамблини нафақат республика телевидениеси балки Марказий телевидениеда ҳам икки марта кўрсатишди! Тошкентдаги ХХЮК (Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўрғазмаси)га «Ёшлик» канда қилмай қатнашади; Москвадаги ХХЮКда концерт намойиш қилишга муяссар бўлди, ҳатто Союзлар Уйининг колонна залда ҳам концерт беришди. Булғория билан Польшада сайёр томошалар қўйиб келишди.

Сиддиқов ўзининг бу «найранг»ини бошқаларига қараганда кўпроқ ёқирса керак. Окшомлари машғулотларга келади. Ашула айтишга-ку товуш йўқ, ансамблда у маслаҳат овози билан иштирок этади. Нима қилаётганини ўзи жуда яхши билади: қўл остидагиларни тарбиялапти, одобини, маънавиятини ўстиряпти. Бу хислатлар сабга бевосита боғлиқ деб ишонтирапти. Рақс аслида нима? Оғир жисмоний ишни шодон ва чиройли бажармок. Артистларча маҳорат билан бажарилса янада яхши, чунки сизга ҳалқ қараб турибди. Савдо-сотик дегани нима? Бу ҳам мутлоқ ўзининг ўзи! Статистика алдашга йўл қўймайди: озиқ-овқат магaзинининг сотувчиси минг сўмлик молни сотиш учун икки ярим минг тоннага яқин юкни у ердан бу ерга олиши керак экан. Жисмоний ишми бу? Ҳа. Демак, машқ қилиш лозим. Артистларча маҳорат билан оммага тинмай хизмат кўрсата оладиган ва шунга ўрганган одам, иши қандай оғир бўлмасин, қўполлик қилмайди.

Агар «найранг»ни юқоридан тақиқлаб қўйишмаса, Сиддиқов ундан воз кечмайди. Эшакнинг ёрқин руҳи ўтмишда қолиб кетди, лекин «кўчма савдонинг андижонча усули» бардам-тетик яшаяпти. Магазинда ишлайдиган юз нафардан 85 нафарни йигитлардир, уларнинг деярли бари ДОСААФ курсларини тугатган: машина ё мотороллер минади. Товар оборотининг тўртдан бир қисмини кўчма савдо беради, йиғим-терим пайти эса, ундан ҳам кўп. Йигитлар йўлга тушди, бутун Андижон областини «Ёшлик»нинг пештахталари эгаллаб олди, деяверинг. Камига, автодўкон сайёр труппа ҳамдир. Булар бари ҳисобда: пахтакорларга бир ярим минг мартага яқин томошалар кўрсатилган!

Шунақа майда концертлар Андижоннинг ҳовлиларида ҳам бўлиб туради. Пиллақаш кўчасидаги 22-уйда истиқомат қиладиган Араб Мадалиев уларнинг концертдан нақадар завқ олишини айтиб берди. Сал нарида турадиган Аскарали Усмонов ҳам «ёшлик»чиларни мақташдан тинмайди. Уч юз олтимиш беш нафар андижонлик уруш инвалиди каторида «Ёшлик»нинг мотороллерлари унга ҳам ҳафтада икки марта буюртма ташийти. Озиқ-овқат магaзинининг «моторлашган армияси» жон жаҳди билан ҳаракат қилмаса бўлмайди: мотороллерда бир кунда ўттизта хонадонга бориш керак, бунга ёзинг иссигини қўшсангиз... чидаган чидайди бундай босим ишга. Аравани-ку алмашиб минса бўлади, лекин вақт танглигини қандай енгис керак? Чораси топилди: ҳар бир хонадон учун иккитадан фанер қути ясади. Қопқоғи худди қаламдондек суриб очилди, устида адрес битилган: «Мадалиев Араб, Пиллақаш кўчаси, 22-уй». Қутининг ичида шишаларга, ўрамларга, пакетларга, боғламларга, бонокларга мўлжалланган катакчалар. Магазиндаёқ тахт қилиб қўйилган буюртмаларни эрталабки еттидан бошлаб, эрта-салқинда тарқатишга тушадилар. Андижонда қутилар бир-бири билан алмашинаверади, «кўчманчи сотувчи» жуда ҳам вақт сарфлайди, мижоз эса, умуман вақт йўқотмайди, мотороллернинг овозини эшитиб, орқасидан «Раҳмат, ўғлим!» деб қолишга кўрсатилган бўлди. Сотувчи эшикнинг тагига қўйилган бўш қутини олади, тўласини қолдиради — ҳисоб-китоби ичида. Бу уч юз олтимиш беш харидор «Ёшлик» билан ойда бир марта — пенсия олган кунлари ҳисоблашишади. Бундай йўл одамларга ҳам, магaзинга ҳам қулай эканини сира тушулмайдиган тафтишчиларга инвалидлар ҳали тўламаган буюртмалар «товарлар йўлда» деган моддага тиркаб кўрсатилади. Албатта, қоида бузилади. Қоидадан яна четга чиқиб, «ёшлик»чилар кўчма савдо учун нафақат уруш қатнашчиларидан, балки пахтакорлардан ҳам, умуман ҳеч қимдан устама ҳақ олишмайди.

Аслини олганда, бу ҳам ора-орада тақиқлаб қўйиладиган бир «найранг» эди. «Бошқалар устама ҳақ олади, сиз эса харидорга лаганбардорлик қилаясиз, шуҳрат қозонмоқчи бўляпсиз!» Сиддиқов ўлиб-тирилиб тушунтира бошлайди: уйга обориб берилгани учун руҳсат этилган 3—4 фоиз ҳақ бекага руҳан таъсир кўрсатади — шунинг ўрнига эринмасдан магaзинга ўзим борақолганим яхшимасми, эвазига пулим тежаласи, деб ўйлайди. Арзимас уч фоиз устама ҳақ харидорларни кўчма саводан

бездириб қўйиши мумкин, унда «Ёшлик» кўп нарса йўқотади. «Эгардаги» битта сотувчи магaзинда «пиёда тургани»дан уч баробар кўпроқ фойда келтиради, ахир.

Мана, Сиддиқов найрангининг жон жойи қаерда! Мотороллерларни ё автодўконларни фазиллатиш унинг йигитларига худди концерт беришдек маза иш. Албатта, бунда кўнгли-очининг, ўйинқароқликнинг аломатлари бор. Сиддиқов кадрлари билади, юракларини чўлгантира олади. Аммо-лекин «бола нима билан овунса овунсин, иш берса бўлди» дегандек илинжда эмас. Гўё овунса, у уч баробар яхшироқ, унумлироқ ишлайдигандек!

Маза қилиб ишлайдиган сотувчидан харид қилгиниз келаверади.

Рустам Мирсалимов ишни қанд-курс бўлимидан бошлади. Унда на тажриба, на кўникма бор эди, қоғозни ҳам мондили қилиб ўрай билмасди; тарозини узоқ келиштира олмасди. Бирок, кўхна эртаққа айтилганидек, унинг битта бойлиги бор эди: жуда чиройли жилмаярди. Одам ўзи кўрмагунча ишонмайди. Йўлинг нарига бетиди, шундоқ қарама-қарши томонда заргарнинг дўкони жойлашган. Заргар қовоқдор, баджаҳл киши эди. Шу одам қанд-курс олгани Рустамнинг олдига тез-тез келадиган бўлиб қолди. Аввалига ҳафтада бир марта келиб турди, кейин икки мартаданга ўтди. Бир гал хотини билан келди. Охири Рустамга ёриди: «Биласанми, ўғлим, ўзим жуда хасисман. Ишим шунақа — тежамасан бўлмайди. Лекин сенинг олдинга келиб, ўйлаганимдан беш баробар кўп сарфляпман. Ҳайрон бўлмасин деб, мана, хотинимни бошлаб келдим — ўзи кўрсин. Планинг ҳам, умуман, ҳамма ишинг ҳам беш бўлади, ўғлим!»

Заргар пайғамбар бўлиб чиқмаганида, унинг сўзлари унутилиб кетиши турган гап эди. «Ёшлик»нинг сотувчиси Рустам Мирсалимов Ўзбекистонда савдо ходимларининг ичида биринчи бўлиб республика комсомолнинг муқофотига сазовор бўлди. Планлар «беш» дегани шу-да. «Умуман, ҳамма ишинг» деган қисмига келсак, бу томони ҳам жойидалигини Рустамнинг табассуми айтиб турибди.

Албатта, ҳар ярим йилда мактаб-магазинга келадиган ўттиз нафар қалдиргочдан Сиддиқов «Ёшлик»ка энг яхшисини, чинакам сарасини қолдиради. Бунда у «қалдиргоч»нинг истеъдодига, дилраболигига (чунки бу ҳам инсоний муомала учун зарур истеъдоддир — «комерце» сўзининг иккинчи маъносини эсла!) ҳам қарайди. Кейин ўзига мос иш топиш керак, токи у ҳамманинг ҳурматини қозонсин; рисоладаги иш шароитини яратиб бериши керак, токи табассумини йўқотиб юбормасин. Демак, яна найранглар, найранглар, найранглар...

«Ёшлик» шаҳар ва областда биринчи бўлиб ўзига ўзи хизмат йўлига ўтди. Сиддиқов буни Москвадан ўрганиб келди. Пештахталарни худди ўшандай қилиб қурдилар, молларни қўйдилар. Бирок энг кийини, албатта, бу эмасди.

Илгор йўл қўлланса, навбатбозлик ўз-ўзидан барҳам топиб кетишини ҳамма биларди, негаки, кассага ким бўш бўлса ўтираверарди. Лекин ҳатто ҳар томонлама ёш бўлган «ёшлик»чиларда ҳам, сотувчисиз қандоқ бўларкин, деган шубҳа пайдо бўлган эди, моҳиятга етилмагандан кейин шубҳа кўрқисига айланади. Ўзига ўзи хизматни қўллашнинг қоидасига кўра, товар оборотининг 0, 17 фоизини «харидорларнинг хаёлпаршонлиги» деган жуда мулозим моддада ҳисобдан ўчиришга руҳсат бериб қўйилганини билсалар ҳам, уларга молнинг ҳаммаси ўғирлаб кетиладигандек туоларди.

«Ёшлик» билан мижозлар ўртасида юзага келган муносабатни ҳам бузгилари йўқ эди. Кунда-шундаларнинг одатлари, айрим ҳолларда ҳатто ғалати қилиқлари уларнинг шубҳасига асос бўлди. Масалан, сут сотилаётганда шундай бўлган. Сут аллақачонлардан бери шишаларда сотилаётганига қарамай мижозларнинг кўпи ҳамон бидон кўтариб келишарди: шиша ортиқча даҳмаза, олиб юриш ноқулай, дейишарди улар. Хуллас, магaзин одамларнинг инжиқлигини кўтаришга ҳаракат қилаверди. Бу ҳолда ҳам хоҳловчиларга сутни бидонга қуйишга руҳсат берилди. Бўшаган шишалар магaзинда қолдирилади, улар ҳақ олинмайди. Ювиб-тозалаш ташвишини ҳам магaзин ўз зиммасига олди.

Бу эркинликни ўзига ўзи хизматга ўтилгандан кейин ҳам қолдиришга қарор қилишди: бидондаги сутнинг қанчалиги кўриниб туради-ку, шишаларни санаш шарт эмас.

...Сиддиқов иккинчи қаватдаги кабинетига ўтирган эди, Рустам Мирсалимов отилиб кирди. Нимадир рўй берган. Рустамнинг юзиди ҳар донми табассум ўрнида жонхалақлик ва овчиларникидагидек жаҳд бор эди. Пастда, залда ҳозиргина бир ўғрини

тутишибди! Энг даҳшатлиси — у одам доимий харидорлардан бири экан, уйи «Ёшлик»нинг яқинида, сотувчиларнинг кўпи унинг фарзандлари билан бирга ўқигани учун таниш, қаерда ишлашини ҳам, маошининг туппа-тузуклигини ҳам билишади. Энди йиғламоқдан бери бўлиб, иснодга қўйманглар деб ялинаётганимиш, истаганча пул тутаятганимиш, директорга, яъни Сиддиқовга айтмасликларини сўраётганимиш.

«Эҳтимол, олганини чиңданам унутиб қўйгандир, Рустам-жон?», деб сўради директор илинж билан. Қаёқда, деб қўл силтади Мирсалимов, ҳаммаси ўйланган. Бидонни яримлатиб сутни куйган-да, ичига бир шиша коньякни кўринмайдиган қилиб солган. Журъат сезиб қолиб, Рустамга айтибди, лекин иккаласи ҳам аввалга ишонгилари келмай, ҳазилдир, деб кутишибди. Йук. Кассага келиб, бидонни очиб, икки литр сут олдим, дебди ҳалиги киши. Тагин коньякнинг энг қимматини олганини!

«Бу ёққа бошлаб келинлар,— деди Сиддиқов.— Хушмуомалалик билан». Рустам ўқдай учиб чикди, Сиддиқов эса икки пиёла кўк чойдан куйиб, иш столига қўйди. Қўллари қалтирар эди. Чўнтагидан валидол олиб, кута бошлади.

«Ўғри» эшикни тикирлатмасдан кирди. Рангида ранг йўк. Остонадан ўтибқок тўхтади. Сиддиқов ҳеч нарса билмагандек саломлаша кетди: «Кўришганимиз қандай яхши бўлди! Қандай дам олдилар! Бола-чақалар қалай?» Қўлга тушган киши, боши ҳам, мингирлаб нималардир дерди. Сиддиқов унга жой кўрсатиб, чой билан сийлай бошлади. «Меҳмон» пиёлани суриб қўйди, Сиддиқов кистайверди. Яна бир пиёла қўйди. Ҳавонинг иссиғидан койинди: одамни ақлдан оздиради-я, бамайлихотир ишлаёлмайсан ҳам, деди. Икки пиёлалардан бўшатишди. Шунда Сиддиқов соатига кўз ташлади ва ўрнидан тураркан, афсусланиб, мажлисга бориши зарурлигини айтди. Келганининг учун раҳмат, яна келиб турсинлар, бош устига, афсуски, ҳозир вақт туғаб қолди. Уйдагиларга салом ай-линг, тез-тез келиб туринг.

Меҳмон ўрнидан турди, Сиддиқовга арвоҳга қарагандек қараб, кабинетдан орқаси билан чикиб кетди. Сиддиқов стулга тап этиб ўзини ташлади.

Эшик яна очилди. Ҳалиги киши илон ютган одамга ўхшарди. Биттадан сўз чиқариб, тилга кирди: «Алижон ака, болалар сизга айтишга улгурмагандир... Мен у ёқда...» Сиддиқов унинг сўзини бўлди: «Мухтарам қўшни, биз сиз билан энди ёш бола эмасмиз. Бунақа иссиқда ҳаяжонланиш бизга тўғри келмайди. Уйга боринг, ётинг-да, ҳаммасини унутинг. Шунчаки, иссиқ сизни лоҳас қип қўйибди. Валидол ичасизми?» У бош қимирлатди. Ва шу қимирлатганча чикди.

Яна қайтиб кирганида, унда жон асорати йўқ эди. Бир қоп гўштга ўхшаб, креслога «йиқиларкан», ўлик нигоҳини Сиддиқовга қаратди ва: «Бешинчи марта шундай қилишим», деди...

«Биласанми, Рустам,— деб тушунтирди кейин Сиддиқов,— ҳаммада виждон бор. Фақат, уни кўзгата билиш керак». Ой охирида камомад борлиги аниқлангач, келишиб олингандек, Сиддиқов «меҳмон»га сим қокди. У келиб, аввал ўғирланган нарсаларнинг ҳақини тўлади.

Ушанда Сиддиқов кўпроқ кимни тарбиялади? Ўғриними? Ходимлариними? Ўзиними? Бирдан ҳаммани бўлса керак. «Харидорларнинг ҳаёлпаршонлиги»га ажратилган 0,17 фоизни «Ёшлик» ҳисобга қўшмайди, ҳисобдан чиқармайди ҳам.

Умуман, зарарларнинг фактсиз режалаштирилишга оид бу модда — шубҳали нарса. «Правда» газетаси шу муносабат билан яқинда бундай деб ёзди: «Харидорларнинг бошига маломат тошларининг ёғилиши бекорга эмас. Қайси мудирнинг магазинида катта камомад аниқланса, кимлар ўша моддадан ўз фойдаларига йўл топсалар, ўшанақа магазин мудирлари қилич яланғочлашади». Газета мисол келтиради: Одессанин Киев район озиқ-овқат савдоси тармоғига қарашли ўзига ўзи хизмат кўрсатадиган магазинларда 1985 йил давомида 42 сўм 17 тийин микдоридан зарар етказган ўн иккита «хаёлпаршон» харидор тутилган. Бирок худди шу давр ичида худди ўша модда билан ўттиз минг сўмга яқин пул ҳисобдан ўчирилган. Тагин ҳеч кимдан яширмасдан, оппа-очикқасига — бу масаладаги мавжуд барча қонун-қоидаларга, белгиланган меъёрларга тўла амал қилган ҳолда ҳисобдан ўчирилган.

«Ҳаёлпаршон харидорлар» воқеасидан «ёшлик»чилар мана бундай амалий ҳулоса чиқардилар: савдо залидаги баланс-баланд пештахталардан воз кечиб (улар сотувчининг кўзини тўсиб қўярди), ўрнига қийналиб бўлса ҳам, Самарқанддаги савдо жиҳозлари заводига «магазин ичида фойдаланиш учун контейнерлар» буюртма беришди. У темир жиҳозларни гўзал санъат

асари деб аташ қийин, лекин бўйи харидорнинг белидан келади, демак, ҳамма нарса қафтада тургандек кўриниб туради: «бидон — коньяк» масаласи ёпик. Мухими — қутилар гилдиракчали эди. Демак, унга молни алоҳида хонада жойлаб, қийналмасдан залга олиб чиқса бўларди.

Бу қанчалик оддий кўринмасин, катта ва муҳим ютуқ эди. 1986 йил 20 март сониди «Труд» газетаси, мана, нималарни ёзди: «Мамлакатнинг савдо системасида 2,6 миллион киши қўл меҳнати билан банд. Шулардан 1,1 миллиони аёллардир. Юқлаш ва тушуриш ишларида, магазинларда молни у жойдан бу жойга кўчириш (ҳар бир магазинда ҳар куни ўртача тўққиз тонна юкни жилдиришга тўғри келади) ишларида нафақат ҳаммоллар, балки сотувчиларнинг кўпи ҳам иштирок этмоқда». Бундан чиқадики, контейнер тагидаги гилдиракчалар бутун бир оломоннинг оғирини енгиб қиладиган восита — ҳатто тараққиёт рамзи бўлиб кўринади.

Аммо қадоклаб қўйиш!.. Ҳозирги замон савдосининг бошига тушган офат бу. Мисолдан: ишлаб чиқариш — савдо занжирининг энг четки қанақадир битта ҳалқаси эмас, балки бутун савдо системаси харидорнинг қош-қовоғига қарашли, унинг иродасига бўйсунуши керак, акс ҳолда шу охириги ҳалқада турганлар бошқаларнинг чала ишларидан азият чекишларига тўғри келади. Заллардаги контейнерлар қадокланган, бўлиб-бўлиб ўраб қўйилган мол билан туриши керак, харидорга қулай микдорда пакетларга жойланган бўлсин. Молни бу тартибда сотувга қўйиш уни тайёрлашнинг муҳим босқичидир ва бу иш билан ишлаб чиқарувчи, яъни, озиқ-овқат саноати шуғулланиши керак. Бирок бу саноат ҳозир савдога молнинг ўндан бир қисминигина қадоклаб чиқаряпти. Ўндан тўққиз қисмини эса магазинларда, ҳеч бир жиҳозсиз, қўлда қадоклаб, ўраб қўйишапти. Занжирнинг четки ҳалқаси бўлмиш «Ёшлик» истеъмолчи манфаатига пешвоз чикди. Бундан олдинги ҳалқа ҳамон «Ёшлик»га қулай бўлмаган, аммо ўзига енгиб ва қулай ҳолда ишламоқда.

Занжирнинг чеккаси бўлганга қийин. Ҳаммадан бошқача бўлиб яшаш қийин. Алоҳида олинган битта озиқ-овқат магазинида келажакнинг уругини экаркансан, бировларнинг пала-партиш, ҳатто аҳмоқона буйруқлари қани энди менга алоқаси бўлмас, дейсан. Қани энди катта ижтимоий адолат ўрнатилса-да, меҳнати келажакнинг меваси бўлаётганларни бошқача мукофотлаш усули йўлга қўйилса.

Сиддиқов энди энг асосий найрагани ишга солди — «Ёшлик»ни хўжалик ҳисобига ўтказишни кўнглига тугиб қўйди.

Хўжалик ҳисобига ўтишга бўлган олтинчи йиллардаги уринишлар бу даврга келиб Андижонда мутлақо нуқулган эди. Бу уринишлардан худди тунгус метеорити ҳақидаги миш-мишларга ўхшаш хира ва чалқаш хотиралар қолган эди. Марказий универмагни шу усулга ўтказишганида у хонавайрон бўлди, бўғзигача қарзга ботди. Сабаб? Хўжалик ҳисобига ўтилгани учунми? Булар қоронғилигича қолди. Уринишдан воз кечишди. Шундай фикр туғилди: хўжалик ҳисобига ўтилса, яхши бўларди-ку-я, лекин у маҳаллий шароитга унча тўғри келмас экан.

Сиддиқов эса муҳимини — хўжалик ҳисоби мустақиллик эканини тушунар эди. У осмондан тушмайди, уни олиш керак. Хўжумга тайёрланиш — барча зарур нарсаларни жамлаб олиш демак. Ўзини ўзи қоплашга ўтиш, унинг имконияларини намоиш қилиш учун иқтисодий билим зарур эди. У сирдан ўқиди, ўғиллари ёрдан беришди. 1970 йилга келиб «экономист»лик дипломи қўлига теғди. Энди унинг далилларини, исботларини қуруқ деб айблаб бўлмасди.

Ажаб ишлар бўлди-да. Ҳеч ким унга: «Биласанми, Сиддиқов, мен консерваторман, янгиликнинг душманман», «хўжалик ҳисобинг» менга кўзга кирган чўпдек туюляпти. Худо кўрсатмасин, ишинг юришиб кетса, мени ҳамма дарҳол бир жойда қолган тошга чиқаради, ке, қўй, шу беш йилликда ҳам тинчгина ишлаб турай», деб айтгани йўк, бунинг ўрнига: «Худо кўрсатмасин, ишнинг пачавасини чиқарсанг, асосий умидимизнинг — шундай бир гоёмизнинг обрўсига путур етказасан; обдан ўйлаш керак, шошлма, бир-иккита беш йиллик ўтсин-чи», дейишарди нукул.

У чекинмади, талаб қилаверди, ҳамма минбарлардан шовқин солаверди. Минбар эса, етарли: анча йиллардан бери у оближроқўм Савдо бошқармаси советининг аъзоси, республика Савдо ходимлари қасаба союзлари комитетининг аъзоси, қаторасига ўн қақирек шаҳар Советининг депутати эди.

1972 йили «Ёшлик» хўжалик ҳисобига ўтди.

«Хўжалик ҳисобидаги қорхона қонунийдир ва у мустақил

хўжалик саналди. Унга ишчи кучини жалб қилиш, зарур моддий қийматларга эга бўлиш, мол сотиш жараёнларини ташкиллаштириш ҳуқуқлари берилган. Тушган даромадни эса, чиқимларни қоплашга, ходимларнинг малакасини оширишга, маош тақсимлашга, фондлар яратиш ва улар сарфининг системасини тузишга, оборот воситаларини тўлғашишга, банк қарзларидан фойдаланишга, бюджет билан ҳисоб-китоб қилишга сарфлаш ҳуқуқи берилди...»

Сиз билан бизга зерикарли, а? Сиддиқов бўлса, Иттифоқ Савдо министрлигининг бу қўлланмасини мусика тинглагандек ҳузурланиб ўқийди. Унга бу ақл-идрокнинг мусикаси, мустақилликнинг гимни бўлиб туюлади. Кўзини олмай ўқийди ўзиям: «Хўжалик ҳисобидаги корхоналар бошқа корхона ва ташкилотлар билан хўжалик алоқалари ўрнатиш ҳуқуқига эга. Бу иқтисодий алоқалар хўжалик шартномалари ёрдамида олиб борилади... Хўжалик ҳисобидаги ҳар бир корхона пул маблағларини ҳамда ҳисоб-китобини сақлаш учун Давлат банкида қирим-чиқим ва махсус ссуда ҳисобига эга».

Иккинчи бу ақл-идрок мусикасининг биринчи қисми. Такдимноманинг «Умумий низом» деб аталган дастлабки бўлими. Куй авжига чиққан сари мураккаблашаверади. Хоҳлаганларга хўжалик ҳисобининг икки хили тавсия этилади: тўласича ўтиш, хўжалик ичида алоҳида-алоҳида ўтиш. Иккинчиси, ундаги тўраларча қочиринг ҳисобга олинмаганди, унча тўла эмас. Рисола муаллифларининг юраги улардан қай бирига тааллуқли экани маълум: биринчи тавсияга улар худди «уч» баҳочининг жавобига ўхшатиб, на этмас, на куйруқ қабилда тўққиз саҳифа бағишланганлар. Иккинчиси — эллик олти саҳифа. Тафсилоти заъшавқ билан битилган. Бу мустақиллик гимнидан яна парча келтирамиз: «Хўжалик ҳисобига ўтган тармоққа товар обороти, даромад, ялпи даромад планларини, яна муомала чиқимларига, молнинг бозор фондига, товар запасларига, ходимларнинг сонигаю маош фондига, одатдаги мукофотлашга кетадиган сарф-ҳаражат қисмидаги моддий рағбатлантириш фондига планларни юқори ташкилот белгилайди. Бундан ташқари, савдонинг илғор усулларини тадбиқ қилиш бўйича топшириқлар беради». Ана холос! Мустақилликдан биттагина гимн қолди, тўғримами?

«Ёшлик» тўла хўжалик ҳисобига ўтган дейилса ҳам, барча юқоридагилар ҳамон унга план тиштиришарди. Бу ҳам майли, лекин уни қандай йўл билан тиштиришлари қизиқ. 1971 йили магазиннинг плани 1 млн. 579 минг сўм эди. Кейинги йил нима ўзгарди? Магазин хўжалик ҳисобидаги магазин деб атала бошланди. Лекин савдо майдони бир қарич ҳам, штати битта одамга ҳам кўпаймади. Плани эса, 2 млн. 258 минг сўм қилиб осиб кўйишди. Қирк уч фоизга ўсиш!

«Хўжалик ҳисоби ғоясининг обрўсини тўқишимиздан кўркам-сизларми энди?» деб сўради Сиддиқов планини осанлардан. Жавобнинг ўрнига жимлайишди. «Сиз социализмнинг асосий принципини унутасиз. Ҳар қимдан — қобилиятига яраша. Сиз бизнинг Сиддиқовимизсиз, ахир. Ўзингиз мустақилликни хоҳлагингиз-ку».

Унинг қобилиятини юқоридагилар, демакки, планлаштирувчилар юксак баҳолашарди. Кўпинча бу баҳонинг аниқ рақамлари ҳам бор эди. Мисол учун, «Ёшлик»нинг яқинига тагида универсамми бор улкан ЦУМ очилган йиллари қахрамонимизнинг планини 700 минг сўмга кесишди. Тўғри-да, ахир янги рақобатчи «Ёшлик»нинг бир қисм харидорларини тортиб олиши мумкин. Ўғрида эса мантхик бузилди: кўшни чакалоққа кўрмана қилиб Сиддиқовнинг фондидан (товаридан, демак) бир ярим миллион сўмдигини олиб бердилар. Афтидан, товар бермай туриб юкланган 800 минг сўм план Сиддиқов қобилиятининг йиллик баҳоси бўлса керак.

Йўқ нарсани қандай сотасиз? Сотиш мумкин. Фақат, олдин уни топиш лозим. Бунинг учун имконият ва қобилият керак. Имкониятни хўжалик ҳисоби беради. Эсингизда бўлса, қўлланмада бундай жойи бор эди: «...бошқа корхона ва ташкилотлар билан хўжалик алоқалари ўрнатиш ҳуқуқига эга».

Фондни таваккалга бунақа йўл билан тўплаш марказлашмаган харид дейилади. Уларни мамлакатнинг турли жойларидаги коллективлар билан бевосита алоқа ўрнатиб, мол алмашлашга ёки алмашловсиз мол олишга келиши, улгуржи бозорларда сотиб олиш мумкин. Бу ерда энди одамга тўла миқдорда савдогарлик истеъдоди, тажриба, уддабуронлик зарур бўлади. Улгуржи бозор дегани — қарикизларнинг олижаноб мақсадлардаги йиғилиши эмас. Ҳамма ўтмайидиган молдан қутулишга ва талаб кучли бўлган мол олиб қолишга интилади. Кўзни каттарок

очиқ туриш керак, вазиятдан бебабар бўлсангиз, озгина тахчил молни деб янгиликнинг тўла ва узил-кесил ғалабасигача оморларда ётаверадиган «ўтмас матах»ли бўпқолиш ҳам ҳеч гапмас.

Маълумки, пастдагиларни эҳтимолли ва эҳтимолсиз хатолардан асрагучи юқори ташкилотлар бизда тиқилиб ётибди. Бозорда ёки учрашувда турилган хўжалик шартномасига обласвдо ташкилоти билан воситачи маҳкамаларнинг «оқ фотиҳаси» ҳам зарур. Бир нарсани айтмасак адолатдан бўлмас: Сиддиқовнинг шартномаларини ундай ташкилоту маҳкамалар ҳеч қачон «бошқармайдилар». Биладиларки, у нима сотиб олмасин, хоҳ оти ҳам қулоққа бегона эшитиладиган бутунлай янги мол бўлсин, пештахтада туриб қолмайди. Тажрибасига, сезгирлигига, харидор диди ва руҳиясини билишига қойил бўлмасдан илож йўқ. Қолаверса, албатта, унинг ўн йилларда тўпланган асосий бойлиги — амалий алоқаларию бениқсон обрўси эди. Шарқнинг ширинликлари, компотлари, мурабболари, мева сувлари эвазига Сиддиқов Куйбишевдан, Болтиқбўйидан, Украинадан шакарпазлик маҳсулотларини олади. Шундай олимпиаком молларни, майли сал мундайроқ, лекин ундан ҳам тахчилоқ бир нималарга алмашлайди. Алоқалар географияси — ярим мамлакат, информация — яшин тезлигида.

Обласвдо Сиддиқов шартномаларига «оқ фотиҳа» бераётиб ҳар гал ҳасад билан хўрсинади. Афсуски, уддабуронлик, ташаббус, истеъдод деганлари фондга қараб берилмайди. Бўлмаса, олбсавдо ҳам марказлашмаган хариддан фойдаланади. Уларнинг ҳажми товар обороти умумий ҳажмининг яқин етти фоизига тенг. Сиддиқовда эса — 18 билан 20 фоиз ўртасида. Ҳар беш сўмдан бир сўм фойда. Бу биронинг тортиғи эмас, балки ўлжа. Эплаш керак. Ахир, қилаётган ишининг эплашинг керак, деб неча марта айтилган. Лекин область Савдо бошқармасининг «1985 йилда Бошқарма фаолиятининг хўжалик-молия натижалари тўғрисида»ги буйруғини ўқиркансиз, бу ҳақда яна ўйламаздан иложингиз йўқ; анов магазин мудири бунча минг сўмлик, мановниси унча минг сўмлик шундоғам Андижон оморларида тиқилиб ётган мол сотиб олибди. Хулоса: «Товар харид қилишга тажрибаси кам ходимлар юборилаяти, улар кераксиз, ўтмас товарларни сотиб олишяпти».

Эҳ, бу инсон омили деган жонивор! «Андижанская правда» газетасининг муҳбири ўз ўқувчиларига шаҳар озик-овқат савдосининг кадрлар бўлимида олинган бир қизиқ интервю ҳақида ҳикоя қилиб берибди. «Саволлар оддий, очикчасига: ўтмишда судланган, совет савдоси қоидаларини кўпол бузганлиги, бошқа ғаразли ишлари аниқланган моддий жиҳатдан масъул шахслардан борми? Кадрлар бўлимида ўн икки йил ишлаб қўйган инспектор Л. П. Шокирова бунақалар йўқ деб ҳисоблайди. Бирок бир неча ойдан бери директорнинг кадрлар бўйича ўринбосари вазифасида ишлаб келаётган М. Расуловнинг айрим гумонлари бор. У бизга магазин мудирларининг (хаммаси бўлиб ўн нафар) Андижон шаҳар ички ишлар бўлими юборган рўйхатини кўрсатди. Бу шахслар бир пайлар ғаразли жиноятлар содир этганлари учун жиноий жавобгарликка тортилган, лекин милиция уларнинг хатти-ҳаракатларини ўртқолик судида муҳокама қилишни маъқул топибди. Тўғри, — деб ёзади газета, — бу одамлар судланмаган, ҳар бири ўзининг судланган ҳисобланмасликлари ва савдода умумий қондаларга асосан ишлайверишлари мумкинлиги ҳақида обрўли юристлардан справкалар ҳам олуволишган. Бирок савол туғилади: савдода кадр масаласи шунчалар чатоқмики, магазин мудирлари этиб очкўзлар, фирибгарлар қўйилиши керак?»

«Андижанская правда» бу саволни очик қолдирган. Лекин унақа кадрлар билан узокқа бориб бўлмаслигига шубҳа йўқ.

Матлубот жамиятининг дўконларида гўшт савдоси ташкил этилётганда «Ёшлик»дан 200 минг сўмлик фондини олиб, плани фақат 60 минг сўмга қайайтиришди. Полиз маҳсулотлари министрлиги туғилди — «Ёшлик»дан полиз маҳсулотлари савдосининг хаммасини, тўртта штатни ва 400 минг сўмлик фондини олишди. Плани қанчага кесишганини топинглар-чи? Икки дунёда ҳам тополмайсизлар! 200 минг сўм кўшиб қўйишди.

Бу нимага ўхшайди? Сувади жангга ўхшаса керак. Хўжалик ҳисобидаги «Ёшлик» — бегона кема, шаҳар озик-овқат савдосига қарамайди. Шунинг учун план ва фондлар рақамлар кўринишидаги тўплардан ўққа тугиляпти. Ўқнинг тегиш эҳтимоли — юз фоиз. Лекин бу кема экипажи ўзининг фавқулодда чапдаст ва яшовчан эканини намойиш қилади: тешилган жойларни ўша заҳоти марказлашмаган харид билан тўсади, кириб қолган

сувларни «найранг» шланги билан сўриб олади ва... яна бамайлихотир юзиб кетаверади! Тўрт бешиллик давомида «Ёшлик» бирон марта планини ўтиргизиб қўймади. На ойлик, на квартал, на йиллик ва на бешиллик планини. Бир марта ҳам.

Солиштириб кўришингизга бир мисол: бутун Андижон области бўйича ўн биринчи бешиллик товар обороти планини маҳаллий савдо тармоқлари бирор марта ҳам... бажармадилар.

Бу гаплар «Хар кимдан — қобилиятига яраша» деган шиор муносабати билан айтилди. «Хар кимга — меҳнатига яраша» деган қисмининг аҳволи қандай? Бунисини негадир тилга олмаяпмиз, ҳолбуки, қўлланмада айтилганидек, хўжалик ҳисобидаги корхонага «тушган даромадни... маош тақсимлашга, иқтисодий рағбатлантириш фондлари ташкил қилишга... сарфлаш ҳуқуқлари берилган».

«Ёшлик» планларининг бажарилишига ёрдам бераётган «найранг»лар ҳақида кўп гапирдик. Умумий натижаси бундай: бу магазин шаҳар озик-овқат савдо тармоғидан ажралиб, хўжалик ҳисобига ўтгандан кейинги ўн уч йил давомида штат мутлақ ўсмагани ҳолда план 2,4 мартаба ошди. Шунда ҳам ҳаммаша план тўлиб келди. Тармоқнинг ҳеч қачон тўлмайдиган плани эса худди шу вақт ичида бор-йўғи 71,6 фоизга ўсди.

Кўламли кўрсаткичларнинг аҳволи мана шунақа. Иқтисодий сифат жиҳатидан ҳам бу кўрсаткичларнинг бири осмонда, бири ерда. Юқори органлар «Ёшлик»ка шаҳар тармоғига белгилангандан икки баравардан кўпроқ рентабеллик белгилашади. Шундай вазиятда қандай қилиб ҳар доим пландан ҳам кўп даромад олавергани ажабланарли.

Яна ўша «найранг»лар... қай бирини айтасиз?

Украинанинг қайсидир жойида магазин ҳар килосига 6 тиийдан тўла, аҳолидан қотган нон сотиб олаётганини Сиддиқов газетадан ўқиб қолди. Унга бу иш дарров ёқди-қўйди. Айрим жиҳатларини аниқлаш лозим, ҳолос. Бир кило қотган нон буғланса, икки ярим килодан ортиқроқ чинакам ем чиқарган. Омухта емнинг бир килоси 22 тиийн туради. «Молхоналарингга қотган нон сотиб оласизларми?», деб сўради Сиддиқов шаҳар умумий овқатланиш трестидан. «Неча пулдан?» — «Бир килосини 12 тиийндан беришим мумкин», деди Сиддиқов. Келишдик, дейишди улар.

Қотган-қутган нонларни ҳозир «Ёшлик» аҳолидан ўн тиийндан (Сиддиқовнинг фикрича, 6 тиийнданга мушук офтобга чиқмайди) харид қилади. 12 тиийндан сотади: тозаларни — қайта ишлаш учун нон комбинатига, ярамайдиғанларини эса — фермаларга. Бир тоннасидан қарийб 20 сўм соф фойда.

Фойдани қўлдан бермаслик ҳам кўпинча қолдиради. «Ёшлик» ҳеч алданмайди. Нон масаласини олиб кўрайлик. Комбинат баъзан «унча-мунча ҳазил» ҳам қилиб туради: ноннинг ҳар донасидан 20—30 граммамури туғри қолади. Сотувчилар буни билишади-ю, жанжал кўтаришади... Сиддиқов жанжал кўтармайди, шунчаки: «Нонни сонига қараб эмас, оғирлигига қараб қабул қиламиз», дейди.

Хўжалик ҳисобидаги бу магазин бировларнинг чўнтагига ишлашдан мутлақо бош тортган. Зиддиятлар бўлса, ўз йўлига. Илгари магазиннинг ўз транспортри бор эди, энди шаҳар бўйича битта ХХТК (Хўжалик ҳисобидаги транспорт корхонаси) ташкил қилишди. Ўзларининг битта юк машиналари илгари ҳар ойига уч юз сўмга тушарди, ёлланган машина эса етти юз сўмга тушяпти. Чунки, эҳтимол у бир соатга керакдир, лекин барибир бутун кунга буюртма беришга тўғри келяпти. Ҳамма тишини қайраётибди, лекин чадеяпти. Сиддиқов эса машинага, масалан, «соат 9 дан 13.30 га» деб буюртма беради. «Тушиқдан кейин биз уни қаёққа юборамиз, ҳаммага эрта биландан керак бўлса?», деб ХХТК дагиларнинг жаҳли чиқади. «Бу сизларнинг ишларинг, — дейди Сиддиқов, — сизларни мен ташкил қилганим йўқ».

1984 йили областнинг маҳаллий савдо тармоқлари ўз вақтида бўш идишларни қайтармагани учун 53 минг сўм жарима тўлади. Бундан фақат «Ёшлик» мустасно. Камига, бундан фойда ҳам кўришади. Бўш идишларни қайтаришдаги нарх уларни магазинга беришдаги нархдан 40 фоиз қимматроқ. Савдо бўш идишларни деб чикмага ботмасин деган мақсадда шу хайрли йўл ўйлаб топилган — идишларнинг 40 фоизни яроқсизланиши мумкинлиги ҳисобга олинган.

«Ёшлик»дагилар яшиқларни иткитишмайди, демак, синдиришмайди. Картон қутиларни полда судрашмайди, демак, йиртишмайди. Тез бўлсин деб қопга пичоқ тортиб юборишмайди, балки ипидан сўкишади. Шунинг учун ҳам қанча ва қандай ҳолда олган бўлишса, ўшанча ва ўшандай ҳолда топширишади. Шу

тариқа бошланғич нархнинг 40 фоизи соф фойдага айланади. Хўжалик ҳисобининг турган-битгани фойда. Фақат бу меҳанизм ўз-ўзидан ишлайвермаслиги унутилмаса бўлди. Кўз-қулоқ керак.

Бир куни оқшомда Сиддиқов секция мудиридан бирини хузурига чорлади. «Идишларни топширдинми, қизим?» — «Албатта, Алижон ака». Мудир чўт қокди. Маълум бўлишича, «Идишлар бошқармаси»нинг янги бошлиғи қопларни учинчи, яшиқ билан қутиларни эса иккинчи нав билан қабул қилибди.

Эрта биланок Сиддиқов унинг олдига етиб борди. «Учинчи категорияга учта ва ундан ортиқ ямоқ тушган қоплар қиради, биз топширганларнинг ичида унақалари йўқ эди, келинг, биргаликда кўрамиз», деди. «Кечаги идишлар ҳаммаси аллақачон истеъмолчининг қўлига кетган» деган жавобни эшитиб: «Балансни кўрсатинг, — деб талаб қилди. — Ростини айтинг, истеъмолчига уларни иккинчи категорияда соттандирсиз? Ё биринчидами?» Бошлиқнинг юзи кўнғир тусга кирди: «Агар мен ҳар битта магазин мудирига ҳисоб бераверсам...» Сиддиқов телефонни кўтарди: «Прокуратурами? Депутат Сиддиқов бўламан. Ўғирлик содир бўлди. Жиноятнинг турини келганларингга айтаман. Адресимиз...»

Зарарга «Ёшлик» сира чидаб турулмасди.

Булар ўз йўлига, лекин «меҳнатига яраша»нинг аҳволи қандай?

Авал ҳам айтилганидек, «Ёшлик»ка ходимлар сонинию маош фондини юқоридан белгилашади. Иш хақи фонди фақат ходимларнинг сонига боғлиқ, ҳисоб-китоб миқдори ҳамма ердагидек.

Мукофотлаш системаси ҳам ўшанақа. Қўшимча топшириқлар билан бирга плани бажарганга иш ҳақининг 30 фоизи миқдорида мукофот берилди. Кейин ошириб бажарилган ҳар бир фоиз учун иш ҳақининг беш фоизи миқдорида мукофотга қўйилади. Лекин бунда умумий қўлга тегадиган сумма маошнинг 150 фоизидан ошиб кетмаслиги керак. Бу сотувчига ойига 150 сўм деган гап. Энг юқориси шу. Бунинг учун плани 104 фоизга бажариш кифоя. Ортириб бажарилса-чи? Бўлади, лекин... текинга. «Ёшлик» плани 106, 108, ҳатто 111 фоизга ҳам бажаряпти. Йўқ, нима десангиз денг, ажойиб нарса экан-да бу ёшларнинг меҳнат шижоати! Ҳам қулай. Сўнишига йўл қўймаслик лозим, ҳолос. Йўл қўйишмаюпти ҳам, ахир, бунинг воситалари кўп. Тўртта бешиллик давомида озик-овқат магазини икки юздан ортиқ соврин, дипломларни, мукофотнинг ҳар турини — область миқёсидан тортиб то иттифоқ миқёсидагига чўлга қўлга киритди. Ўн биринчи бешиллик натижалари бўйича Алижон Сиддиқович Сиддиқов «Хизмат кўрсатган устоз» деган унвонга сазовор бўлди.

Лекин, барибир товар обороти планининг ошириб бажарилишининг рағбатлантирилиши муайян, жуда тор чегарага ҳам белгилаб қўйилганидан ким ҳам манфаатдор? Бундан биз қандайдир олий давлат донолигини излашимиз беҳуда. Бу ерда унақа донолик йўқ, балки тўраларча қотган фикрлаш ҳамда қайси тармоққа ўтса ҳам яроқсизлигича қолаверадиган методларнинг мутлақо ўйланмасдан қўчирилган нусхалари бор, ҳолос.

Навбатбозлиқни қонвейерга ўхшатган мулоҳазаларимиз ёдингиздими? «Меҳнат унумдорлигини оширишнинг» бу усулини савдо саноатдан ўзлаштирди, негаки, унинг ишини ҳам «сўмга айланган ялли маҳсулот»га, яъни товар оборотига қараб планлаштиришади ва баҳолашади. Меҳнатни рағбатлантириш системаси ҳам савдога шундоғича саноатдан қўчириб қўяқолинган. Саноатда планининг ҳаддан ташқари бажарилиши тарму тараққиётини издан чиқаради, шунинг учун ҳам рағбатлантирилмайди.

Афтидан, магазин плани қанча ошириб бажармасин, бу халқ хўжалигига ҳам, харидорларга ҳам қони фойда экани, планининг ошириб бажарилиши экономикага доимо тахликага солиб турадиган қолдиқлар ҳажмини камайтириши «кўчирмачиларнинг» калласига келмагандир. Эҳтимол келгандир ҳам, лекин дарров уни қалладан қувишган. Сабаби — буни ҳисобга олишса, иш хақи тўлаш ва рағбатлантиришнинг қандайдир бошқа системасини қашф қилишлариға тўғри келиб қоларди-да.

Аслида, ҳеч нарса қашф қилишнинг кераги йўқ. Хўжалик ҳисобидаги корхона ўзининг даромад хисобига кун кўрадиган «мавжудот». Номининг ўзи ҳаммасига жавоб. Бюджетга даромаднинг қанчасини ўтказишни аниқланг, қолгани ўзларингга, кадрли «ёшлик»чилар. КТУ бўйича бўласизми, тенгма-тенг бўласизми, бўйга қарабми, оғирлигингизга қарабми — ўзларингизнинг ишингиз. Хоҳланг — маош денг, хоҳланг — мукофот денг, гап атамада эмас.

Бунинг ўрнига нима бўляпти? 1982 йили даромад планининг 165 минг сўмга камайtirилгани ҳолда «Ёшлик» 195 минг сўм фойда кўрди. Бу пуллар қаёққа кетди? Ахир, 30 минг сўми пландан ортиқча эди. Фол очишга на ҳожат, ахир тақдимномада, ҳар бир корхона «топган даромади эвазига... иқтисодий рағбатлантириш фондларини ташкил қилиш ва уларни сарфлаш сметаларини тузиш...» ҳуқуқига эга дейилган-ку, деб хайрон бўлишингиз мумкин. Фол очмаслик учун мана, сизга факт: даромаднинг 122 минг сўми область савдо системасига тақсимланган, бу дегани — «Ёшлик»нинг чўнтагидан олиб бошқа иши юришмаганларга берилди дегани. Қолгани бюджетга тушди. 1984 йили план 128 минг сўм бўлгани ҳолда 136 минг сўм даромад олинган. Шундан 89 минги бировларнинг ховучига ташланди, қолгани — бюджетга. 1985 йил: план — 132 минг, лекин 168 минг бажарилган; «ховуч»га — 95 минг, қолгани бюджетга ўтказилди.

Қайта тақсимлаш жуда осон қилинади. Мана, масалан: «1985 йилнинг 21 февралди. 9-сон тўлов топшириғи. Тўловчи — Андижон ҳўжалик ҳисобидаги «Ёшлик» мактаб-магазини. Қабул қилувчи — Андижон облыжроқўмининг савдо бошқармаси. Сумма — 15 минг сўм. Тўлов ортиқча оборот воситаларини қайта тақсимлаш бўйича 1985 йилги молия планига асосан тайинланди».

Ана шунақа-да. Неча пул ўзига керак, қанчаси ортиқча экани бошлиққа аён. Ҳўжалик ҳисобинг билан каллани қотирма!

...19 февралда ҳам шунақа топшириқ тушди. Яна ўша жойга — яна 10 минг сўм. 26 февралда — 12 минг сўм маблағ тўппа-тўғри Советобод шаҳар савдо тармоғига йўлланди.

Натижалар ҳар хил, даромад эса бир хил бўлади.

«Ёшлик» ўн биринчи бешийлик товар обороти планини 1985 йилнинг июлидаёқ бажарган, обласавдо системасига қарайдиган Советобод эса, умуман бажармаган. Нима қипти! Мехнатни рағбатлантиришнинг бунақа системасида баъзиларнинг яхши, бошқаларнинг ёмон ишлашларига ажабланмаса ҳам бўлади. Бунақа системада таъбга қараб иш тутилаверади. Таъб масаласида эса бахслашди бўлмайди. «Ёшлик»ка шижоат билан ишлаш ёқар экан, худо хайрини берсин — ишлайверсин. Камайиб қолармидик?

Камайиб қолади!

Андижон область давлат савдо тармоғида ишлайдиган саккиз минг ходимга (уларнинг ярмидан кўпи — аёллар) биронта болалар боғчаси, биронта ясли, биронта пионер лагери йўқ. Ун беш йил ичида йигирма тўрт квартири битта уй қурилди. Ҳозир иш кеч-қоронғигача чўзияпти, транспорт йўқ, уйга етиб олиш — муаммо. Ахир, буларнинг барига — уй-жой ҳам, боғчага ҳам, автобусга ҳам «Ёшлик» алақачон эга бўлиши мумкин эди.

Камайиб қолади!

Нега «Ёшлик» шунча йилдан бери очик адолатсизликка, ҳўрликка чидаб келди? Нема бизнинг қахрамонимиз курашишга, қаршилик қилишга уринмади?

Ҳарҳолда, қўрқоқликданмас. Вужудга келиб қолган шу лаънати тартиб билан яккама-якка қиқш имконияти туғилганда у қараб турмаган.

1985 йилнинг охирига келиб план яна тўлмаслиги маълум бўлди ва Андижон шаҳар озиқ-овқат тармоғининг директори (у уч бешийлик ичида олинган еттинчи директор эди) ишдан олинди. Сиддиқовга ўша ўринни тақлиф қилишди. У бир гап айтиш ҳолос: «Мен «Ёшлик»ни ташлаб кетолмайман». Унга жавобан: «Тушунамиз, шундай қиламизки, «Ёшлик»ни ҳам ташламайсиз», дейишди. Буйруққа: «Ҳўжалик ҳисобидаги мактаб-магазин директори А. Сиддиқовни шаҳар озиқ-овқат савдоси директори вазифасини вақтинча бажариб турувчи этиб тайинлансин».

Ноябрнинг охирида Сиддиқов бир неча кунга Москвага кенгашга кетди. Шу қисқа муддат ичида тармоқ бош бухгалтерининг ўринбосари Татьяна Сергеевна Несчанова ўз хоҳишига биноан ишдан бўшади. «Андижанская правда» газетаси 1986 йилнинг 14 мартада босган катта мақолада бу шошилинч бўшаб кетишнинг сабабларини ойдинлаштирди.

¹ Ҳалол топишган даромадди «Ёшлик»дан қандай олиб кўяётганлари ҳақида газетда мақола беришга эришилди. ЎзССР Савдо министрлигининг «Известия» редакциясига йўллаган жавобида айтилишича, бу қайта тақсимлашлар Молия министрлиги кўрсатмаларига асосан қилинган экан. Демак — қонун бўйича! (Муаллиф изоҳи).

Несчанова юқори ташкилотларга бевосита бошлиғи — тармоқнинг бош бухгалтери Г. А. Ким устидан унинг ноҳўя ҳаракатларини фош этувчи хат ёзган эди. ЎзССР Молия министрлиги КРУсининг Андижон области бўйича инспектори фактларни текшириб, 51 саҳифали илова билан область прокурорига хат юборди.

Хатда кўп нарсалар — бош бухгалтер хизмат мавқеидан фойдаланиб тармоқнинг 896 сўм пулини ўш саёхат ва экскурсия бюросига ўтказганию ўзи ва оила аъзолари учун Иссиқкўлга еттига йўллама олгани; тармоқ директорларининг тез-тез алмашиб турганидан фойдаланиб, нафақат молиявий ишларни, балки бошқа ишларни ҳам, то кадрлар масаласигача ўз қўлига олволиб, қўнглига келганини қилаётгани... ёзилган эди. Ходим танлашда у ишбилармонлигига қарамади, ўзига содиқларни танлади. Масалан, кейинчалик Андижонда аяқчи шухрат топган Тўхтаев деган кимса магазин мудири этиб тайинланиш пайти милиция ҳисобида турган эди. «Шухрат» унга суд ҳукми билан барабар келди: ўғирланган ва қартада ютқазилган 71 минг сўм учун ўн беш йилга кетди. Унинг ҳомийси эса бир чеккада қолди.

Инспекторнинг хати «Ёшлик» умр бўйи қийналган ишни — даромадларни қайта тақсимлаш механизмини ҳам аниқлаштириб берди. Ўтган йилнинг охирида шаҳар озиқ-овқат савдоси тармоғи шаҳар умумий овқатланиш трестига 126 минг сўм ўтказиши керак эди. «Пул — қўлнинг қизи» экани бошқаларга қараганда бухгалтерга яхши аён. Г. А. Ким бир кулоқ қоккан эди, тармоқ треста шунча пуллик товар бериб қўяқолди. Ҳисоботда бу товарлар «бозори суст» деб аталган. Эвоҳ, улар бунақа эмасди. Ароқ билан сигаретани ўйлаб ўтирмадан «бозори суст» молларга киритадиган аҳмоқ бор эканми?

Нега бундай қилинди? Батафсилроқ қўриб чиқамиз. Тафсилотлар эса, қайта тақсимлаш механизми шарофати билан бамайлихотир ёмон ишлайвериш мумкинлигини кўрсатди.

Дейлик, товар обороти планининг тўлишига қандайдир 126 минг сўм етишмаяпти. «Бахтли тасодиф» билан валинеъматингиз сизга худди шунча суммалик ароқ билан сигарета ажратади. Бу ёғини қандай қилиш керак — яхшилаб эшитиб олинг. Ҳар бир ходимга — ошпазми, сотувчиси — ким бўлишидан қатъи назар маълум бир суммалик товарни тутқазасиз. Бу суммани у қассага ўтказиши керак. Қандай йўл биланлиги — сизнинг ишингиз эмас.

Минг сўмлик сигарета олган ошпаз озиқ-овқатлар магазинига боради-да, келишиб, улгуржи тўққиз юз сўмга топширади. Қассага минг сўм топширади. Юз сўмни қаёқдан топди, дерсиз: а) аввал уриб қолганлар; б) навини ўзгартириб кўрсатиш; в) сақлаш муддати билан боғлиқ кўзбўямачиликлар... эвазига топади.

Қалавининг учи топилди. Қиссадан ҳисса чиқарамиз. План тўлди. Сиз ишдан ҳайдалмадингиз, мукофотга ҳам сазовор бўлдингиз. Валинеъматни, албатта, шундангина. Энди фақат даромад масаласи қолди. Ахир, шунчаки олиб сотган билан кирим келавермайди. Хотиржам бўлинг, валинеъматингиз омон бўлса, «Ёшлик» даромадидан бир қисмини сизга ўтқазади.

Қалови мана шунақа бунинг. Бир жиҳатни қўшимча қилиш керак: ўтказилган пулларни «нарса» билан алмашлаш — ғирт жинойт. Унинг устига, пул обласавдонинг руҳсати билан ўтказилиши мумкин, холос. Шунинг учун 126 минг сўм пулни ўтказишга Г. А. Ким обласавдонинг бош бухгалтери Евгений Филиппович Поповдан оғзаки рухсат олган.

КРУ инспекторидан хатни олгач, прокуратура тармоқни текширишни умумий назорат бўлимининг прокурори 3-класс юристи Юрий Петрович Сотниковга топширди. Роппа-роза ўн кундан кейин Сотников жинорий иш кўзгадан возе кечиши тўғрисида қарор тайёрлади. Яна уч кундан кейин бу қарорни область прокурорининг биринчи ўринбосари тасдиқлади.

«Андижанская правда» эътиборни Сотниковнинг тезкорлигига Поповнинг йўлига юраколгани билан, бир қараганда ишга унча алоқаси йўқдек кўринган нарсани ўзаро боғлаётган мишмишларга эътибор берди. Биринчидан, Г. А. Ким Е. Ф. Поповга ўзининг «Жигули»сини бор-йўғи икки минг сўмга сотди. Иккинчидан, тергов тўхтатилган заҳоти Ю. П. Сотников ҳам «Жигули» сотиб олди (бошлиқларига эса, онам ёрдам қилди, деб айтди).

Мана шу ҳодисага Сиддиқов аралашди. Москвадаги кенгашдан қайтган заҳоти «ўз ихтиёри билан» ишдан олинган Несчановани ишга тиклади.

«Жигули»лар, ароғу қартадаги ютқишлар, юз минг сўмлаб

ўмаришлар олдида, Г. А. Ким ўзлаштирган йўлланмалар тарихи ҳеч нарса эмасдек туюлади. Лекин Несчанова буларни гуллаб кўйиб, энг мукаддас нарсага — бошлиқнинг имтиёзли ҳуқуқига тажовуз қилган эди. Айни шу ҳуқуқ орқасидан поралар берилади, фирибгарликлар рўй беради, ёмон ходимлар ишга олинади. Ёмон ходим билан бошлиқ ўртасида ўша заҳоти яширин шартнома «имзоланади»: майли, ўғирла, ишни ўлда-жўлда қил, планини бажарма, лекин бунинг эвазига менинг имтиёзларим ва эркаликларимни кўтарасан, дейилади.

Ва юқорию пастда ёнаётган шу икки ўт орасида Сиддиқов ўзининг «Ёшлиги» билан ҳамда ҳалол ишламоқчи бўлган бошқалар эшилиб ётишади. Уларни ҳам қуйидагича шарт билан шартномага тортишади: сен аҳмоққина, виждоннинг ҳамда бурчининг олдида уялиб қолмаслигини учун юракдан ишлайвер, рухсат, эвазига завқингдан бўлак ҳамма нарсани тортиб оламиз.

«Тинчликни бузган» Несчановани ишга қайта тиклағач, Сиддиқов юқоридан пурқалган оловга қарши жангга кирди. Бир вақтнинг ўзида иккинчи фронтни ҳам очди — «қуйи»дагиларнинг энг асосий имтиёзи — ёмон ишлаш ҳуқуқига қарши чиқди.

Эрталаб соат еттидан кеч ўн биргача Сиддиқов ўзига ишониб топширилган участкани айланиб, савдо қондаларига риюя қилинаётган-қилинмаётганини кузатиб чиқади. Ҳисоб-китобни шахсан текширар, католик пайқаса, айбдорни жазолар эди.

У дам олиш кунисиз, тонг қоронгисидан тун қоронгисигача ишлар эди. У директорлик қила бошлаганининг иккинчи ойи тармоқ планини бажарди. Учинчи ой ҳам.

Қиш оқшомларидан берида, Сиддиқов кундалик тушим ҳисоботини текшириш мақсадида бир неча магазинни айланиб келишга тайёрланаётганида телефони жиринглаб қолди. Трубкани кўтарди. Олдин ширк этган товуш эшитилиб, кейин ўғил боланинг жарангдор товуши чиқди: «Нимага ухламай ўтирибсан, ўғлим?», деб ажабланди Сиддиқов. Лекин бегона товуш бир маромда гапираверганидан, магнитофон лентасини кўйиб беришаётганини сездди. «...Сен бизни жонажон оталаримиздан жудо қилдинг, — деб тутилиб-тутилиб ўқир эди бола. — Сен уларни хўрлайсан, кундузи ҳам, кечаси ҳам тинчлик бермайсан. Лекин бизнинг оталаримиз кўпчилик, сен эса биттасан. Кўзингни оч, қари ўғри, улар сени...» Сиддиқов трубкани кўйди.

Дўқ-пўписаларга тўла «юмалок» хатлардан ўзига ҳам қанчасини жўнатишган. Тухмату бўҳтонларга тўла «юмалок» хатлар област ва республиканинг барча доираларига тушиб турибди. «Тегишли идорага» жўнатишган галдаги «юмалок» хатда «Ёшлик»нинг мудирини немис айғоқчиси экани ёзилган эди. Исботига «1944 йили Сиддиқов Ватанга хиёнат қилгани учун қамоққа хукм қилинган» келтирилган. «Айғоқчининг оқлангани, ўзининг кадрдон қисмига жангга қайтгани хусусида, табиийки, оғиз очилмаган.

Сиддиқов кўрқмади. Ўлим, очлик ва бошқа кўрқинчлар узок умри давомида унга орқаваротдан эмас, юзма-юз келган. Разиллик ва жирканчиликларни ҳам кўравериб кўзи пишган, лекин чекинмаган, улдасини қилган. Аммо қачонгача чидайдими?

Ҳар биримиз бу дунёда «...вазифасини вақтинча бажарадиган»лармиз. Аммо бу кўнгилни совитмаслиги керак. Сиддиқов уч ярим ой директорлик «вазифасида вақтинча ишлаб», тармоқ доим планини тўлдирга олиши мумкинлигини исботлаб берди.

Булгаковнинг Мастери сингари бизнинг қахрамонимиз хотиржам бўлса бўлаверади — арзийдиган хизмат қилди. Пенсияга чиқиш маъносида эмас, балки ўзининг кўнглига мос ягона маънода: суюмли ишни қилаётиб кўнгилнинг тўқ бўлиши, ишдан ҳам, ўзингдан ҳам тўқ бўлиши маъносида. Чунки умр бўйи йиққан тажрибадан биладикки, у ишга, иш унга ҳеч панд бермайди.

Сиддиқов «Ёшлик»ка қайтди.

— «Правда»нинг 85-йил 21 февраль сонидеги бош мақолани ўқидингизми? — деб сўрайди у мендан. — Оқиқчасига айтилган: савдога кадрлар масаласи касод. Бўз ерли зоналарда, айниқса қишлоқлардаги магазинларни ёпиб қўйишга тўғри келяпти, чунки ҳеч ким савдога ишга кирмаяпти. Қаттиқ назорат жуда яхши. Москвалик Соколовни газеталар роса ёзди, ростовлик «Собиқлар»ни телевизор кўрсатди. Лекин ҳалолларни савдога нима билан жалб қиламиз? Товарлар ва хизматлар бўйича программа қабул қилинди, бажарувчилар қани?

У мийғида кулимсиради.

— Мен бир найранг ўйлаб қўйдим... Охиргиси бўлса керак. Қаридим, унинг устига ярадор одамман... манзилим ҳам кўриниб қолди.

Ўзини кўз-кўз қилиш унинг табиатида ёт нарса. Алижон Сиддиқович — ишчан одам, унга «қанчалар ачиқ бўлмасин» ҳақиқат ёқади. Ҳақиқат эса, ҳақиқатан ачиқ. «Ёшлик»нинг шўх, жўшқин ҳаётида ҳақиқатнинг ачиқ паллалари ҳам учрайди. Вақт ўтган сари тез-тез бўлиб турибди бунақа паллалар. Мотороллерлар тўхтади. Сиддиқовнинг тим қора мўйовли гвардиячиларнинг кўзларини ҳам босади. Бошлари ҳам. Иккита кутининг кераги бўлмай қолди. Тепасидаги адрес ўчирилди.

Ҳа, эски осколалар ғимирлай бошлайди, инфарктлар нишонга аниқ тегаверади. Бироқ ишнинг айланма ҳаракати абадий бўлиши керак.

— Болалари кўп икки юз оилани бутунлай қарамоғимизга олишга кўндирдим. Инвалидларнимас, ветеранларнимас, шунчаки ўзимизнинг доимий харидорларимизди. Битта шарт — кўп болали бўлиши керак. Бу ерда деярли ҳамма оила кўп болали. Эрталабки еттидан ҳар куни сут, нон, чойдан тортиб то гугурту сигаретагача олиб бориб берамиз. Ҳеч қандай устама ҳақ йўқ, тўлови инвалидларнига ўхшаб ойида бир марта. Шу йўлдан хизмат кўрсатайликки, улар ҳаётларини «Ёшлик»сиз тасвир қилолмасинлар, «Ёшлик»сиз худди қўлсиз-оёқсиз бўлиб қолган-дек сезсинлар, кадрдонлашиб кетсинлар. Ушанда беш ёки ўн йилдан кейин бу икки оиладан лоқақал юзтаси биттадан кўн ёки ўғлини бизга ишга беради. Албатта беради!

...Сиддиқовга қараб туриб, ҳаёлимдан: «Хўжалик ҳисоби нимага керак унга ўзи?», деган ўй ўтади. Ахир, тўла амалга оширолмаган ягона найранги шу. Амалга ошмаса, нима қипти? Иш зарар кўрдимки? Унинг алоҳида олинган магазини яшаяпти. Ва ҳар кунги иши билан савдо ўзининг ижтимоий вазифасини бемалол уддалай олишини, «савдогар» дегани, ҳозир биз кўниқиб қолганимиздек, таҳқиромуз лақаб эмас, балки, аслида, олижаноб ва қизикарли касбдаги киши эканини яққол исботлаб берапти.

Албатта, қирқ йиллик меҳнатининг поёнида мана бунақа калондумоғларча гапни эшитиш аламлик:

— Алижон ака, жа ҳалигинака ишни танлагансиз-да. Заводнингми, савхознингми, ақалли мактабнингми директори бўлганингизда, аллақачон Юлдуз тақиб кўярдик. Савдогарни мукофатлаш эса... ўзингиз биласиз. Халк нима дейди?

Халк ҳаммасини тушунди. Партия XXVII съездида халк номидан бу касбнинг чинакам кадрини кўрсатди. Халк лаънатланган порохўрлик, фирибгарлик, каллобчиликлар эса, маълум бўлишича, савдодагина урчиманган экан.

Ишдаги хўжақўрсинлик, даромадларни қайта тақсимлаш тажрибаси юқори минбарлардан туриб танқид қилинди. «Ёшлик» бир неча беш йилликдан бери курашиб келгани энди ўз номи билан атала бошланди.

Олдинга отилиб чиқиш, қуршовда қолиш, лекин таслим бўлмаслик, муштлашиш, курашиш, ва ниҳоят, бошқалар ҳам сенинг йўлингга тушиб олганини кўриш... бундан ортиқ бахт борми одамга!

Хўжалик ҳисоби Сиддиқовга кўкракка тақиладиган ё чўнтакка солинадиган нишон учун керак эмасди. Директорлик маоши, друстгина муқофоти ҳам бор, унинг устига уруш инвалидлигига бериладиган нафақа... Бўз ерлардаги қишлоқ магазинлари тақдирига қанчалик ачинаётган, икки бешийилликдан кейин «Ёшлик»нинг кадрлар масаласига қанчалар жон куйдираётган бўлса, хўжалик ҳисобига ҳам шу табиатидан чиқиб келиб тармашиб олган эди. Табиат — фавқулодда қобилиятли шахсларга хос бўлган ўз ижтимоий бурчини ҳаддан ташқари ўткир англаганликдир.

Социологлар (биз юқорида буни айтдик) жамият ҳаётидаги ҳар бир камчилик орқасида қандайдир ижтимоий бир гуруҳнинг манфаати яширин бўлишини уқтиришяпти. Камчиликни йўқотиш учун жамиятда уч йўл мавжуд.

Жуда оғир, ҳаддан оширилган ҳолларда гуруҳни куч билан зарарсизлантириш лозим. «Елисеев»даги Соколов, ростовлик «Собиқ»ларга нисбатан шу йўл тугилди.

Иккинчи йўл — гуруҳ фаолияти устидан қаттиқ маъмурий назорат ўрнатиш. Сўнгги пайтгача бу йўл кўпроқ қўлланилар ва энг фойдали саналар эди. Барча ресурсларнинг, шу жумладан, одамнинг ҳам ортиқчалигидан бу йўл қанчалар оғир экани сезилмасди. Бунда назорат остига олинган гуруҳнинг манфаатлари илгаригидек қолаверади, бажариш ва назорат қилиш вазифалари бўлинади ҳамда бошқа-бошқа одамларнинг зиммасига тушади.

Учинчи йўл. Ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартира

бориб, жамият ишни шундай йўлга қўйиши мумкинки, гуруҳнинг манфаатлари умуман жамият манфаатларига мослашиб кетади. Гуруҳ ўз манфаатини ҳимоя қилаётиб, аини чоқда жамият манфаатига хизмат қилади. Хўжалик ҳисоби бунга энг зўр исбот. Жамият маълум гуруҳ меҳнатининг оқибат-натijasидан манфаатдор. Гуруҳнинг мақсади эса — иш ҳақи. Бинобарин, иш ҳақи маҳсулотнинг миқдори ва сифати билан белгиланиши керак.

Учинчи йўлнинг (иқтисодий назорат йўли деб атасак ҳам бўлади) иккинчи йўлдан зўр фарқи шуки, бунда назорат ва бажариш вазифалари бирлашади.

«Ешлик» коллективининг ўз-ўзини назорат, ўз-ўзини эксплуатация қилиши (ёки, назокат билан айтганда, энтузиазми) учинчи йўлнинг белгиларидир. Лекин улар иқтисодий манбадан эмас, балки Сиддиқовнинг найрангларидан рағбат олади. Бинобарин, маъмурий усул меваси ҳисобланади.

Булар ўзича ёмон эмас. «Найранг»лар, уларни тўқиб чиқарган муаллиф шахсияти каби, ноёб ва такрорланмасдир. Агар магазиннинг асоси улар эмас, чинакам хўжалик ҳисоби бўлганида эди, «Ешлик»нинг тажрибасини вақт ва макон бўйлаб татбиқ қилиш мумкин бўларди. Сиддиқов худди мана шунга интиляпти.

* * *

«Мухаббат» сўзининг ўрнига Сиддиқов «шафқат» сўзини ишлатади. Унинг ротасида ивановлик ва шуяликлар кўп эди. Ивановодаги госпиталда у ўзини худди ҳамюртлари орасида юргандек ҳис қилди; унга компот келтириб турган ҳамширанинг шафқати боис шу сўзни ўрганди.

1984 йилнинг ёзида Иваново областида рўй берган куюн оқибатидаги вайронагарчиликларни газетадан ўқиганда, Сиддиқов астойдил ғамга ботди. Кенжа ўғли унинг хаёлини чалғитмоқчи бўлди. Отаси ташлаган газетани олиб, охириги саҳифасига кўз югуртирди ва заёмларни текширмоқчи бўлди. «Майли, — деб хўрсинди Сиддиқов, — ютсак, эҳтимол Ивановога юборармиз». Ўғил текшираверди ва газетани қўлидан тушириб юборди. «Икки ярим минг сўм!» деди нафаси тикилиб. Сиддиқов хотинига қаради. Хотин ўғилга: «Йигит сўзидан қайтмайди», деди.

Отпускасининг охирида у Иваново шаҳар ижрокўмига етганида, ғамхўрлиги, куюнчаклиги учун миннатдорлик билдириб айтдиларки, ҳукумат тегишли чоралар кўряпти, шунинг учун кўнгилли ёрдам фондини тузишга зарурат йўқ.

— Менда шундай зарурат бор, — деб тушунтирди Сиддиқов. — Мени шу ерда ҳаётга қайтаришган.

Ўз-ўзидан маълум, у ниятига етди — область Қизил Крест жамияти унинг заёмини қабул қилди.

Кейин бошқалар ҳам юборишди. Ун, ҳатто юз минг сўмлар йиғилди. Уларни қабул қиладиган жой энди бор — Сиддиқов ташкил қилиб берган эди фондини.

Областнинг «Рабочий край» газетаси ундан «Анджонлик меҳрибон киши» сарлавҳаси билан суҳбат курмоқчи бўлди.

— Яхшиси сизлар менга бир ишда ёрдам беринглар, — деб илтимос қилди Сиддиқов. — Госпиталь жойлашган уйни тополмаяпман. Уша ҳамшира ҳам, эҳтимол, шу ерлардадир...

Газета қидирув эълон қилди. Ҳеч ким дарак бермади, қилтириққина бўйинли, қарийб русчани билмайдиган болани ҳеч ким эслаёлмади.

Икки йил ўтди, у эса ҳамон хат кутади.

МУХАББАТНОМА

* * *

Шаҳинам, о менинг Шаҳинам,
Билсанг, шимол Ватандир менга.
Далалардан сўйлайми сенга,
Ой нур сепган бошоқлардан ҳам
Шаҳинам, о менинг Шаҳинам.

Билсанг, шимол Ватандир менга,
Унда ой ҳам юз бора улкан.
Шероз қанча бўлмасин кўркам
Азиз ўлка Рязандир менга,
Билсанг, шимол Ватандир менга.

Далалардан сўйлайми сенга?
Сочим олмиш буғдойдан ранг,
Бармоғингга ўра хоҳласанг,
Зарра оғриқ сезилмас менга,
Далалардан сўйлайми сенга?

Ой нур сепган бошоқлардан ҳам
Олтин сочим сўйласин, дилдор.
Кул, ўйнаю даламни зинҳор
Эслатмагин менга жонгинам,
Ой нур сепган бошоқларни ҳам.

Шаҳинам, о менинг Шаҳинам,
Шимол ёқда бир нозанин бор.
Сенга ўхшаш ғоятда дилдор,
Балки мени ўйлар ул санам...
Шаҳинам, о менинг Шаҳинам.

* * *

Бир жуфт оққуш жонон қўллари
Шўнғир олтин сочларим аро.
Бу дунёда одамлар бари
Ишқни куйлар такрор ва такрор.

Куйлаганман мен ҳам бир маҳал,
Букун яна такрорлар кўнгили.
Оташ сўзим боиси ўшал,
Нафис шеърим сабаби ҳам ул.

Жон-жонингга сингса муҳаббат
Қалб кўксингда олтин тош бўлур.
Бахш этолмай куйга ҳарор
Техрон узра ой ҳам фош бўлур.

Қандай яшай энди, билмайман,
Ё Шаҳи-ла кечсин тунларим.
Қариганда ё қилай армон
Ишқни куйлаб ўтган кунларим.

Ҳар кимда бир ўзгача эъзоз,
Ҳар кимда бир ўзгача ҳавас.
Гар эроний куйлолмас соз,
Билингки, у шерозлик эмас.

Мен ҳақимда айтинг, кимки бу
Куйим тинглаб, мени сурса гар.
У бундан ҳам соз куйлардию,
Хароб қилди ўшал оққушлар.

ҚИССА

Кўз

Ҳожиакбар
Шайхов

Расми Б. ХОЛМИРЗАЕВ чизган.

Худҳуд: «Кимда қандай мушкул бўлса, сўрасин», дегандан сўнг бир савол берувчи қуш шундай деди:

— Эй, қушлар ичида азиз бўлган! Сен ва биз барчамиз бир жинсданмиз. Ҳаммамизнинг қаноту патимиз бир-биримизникига тенгдир. Аммо айт-чи, сен нима учун яширин сирлардан хабардорсан, биз эса беҳабар қолганмиз. Уртамиздаги бу тафовутни бошдан оёқ шарҳ қилиб бер. Бунинг сабаби нимадан иборат эканлигини бизга тушунтир.

Ўз қаршида турганларга Ҳудҳуднинг жавоби шундай бўлди:

— Чунки менга Сулаймоннинг¹ кўзи тушган. Ҳақ таоло унга назар солиб, уни ҳам пайғамбар, ҳам тож эгаси этган, унга лутф кўрсатиб, оламдаги барча жинлар, инсонлар, ваҳший ҳайвонлар ва қушларга шоҳ этиб тайинлаган эди. Шунчалик даража соҳиби ва тахт эгасининг илтифотига мен каби бир ҳақиру фақир сазовор бўлган эдим. Мендаги бу қадар юксак иззат, бошим устидаги баланд мартабалилик тожи ана шу туфайлидир. Зероки, пок юракли кишилар кимгаким назар ташлар экан, бу назар тупроқни кимёга айлантиради.

(Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонидан)

Акмал одатдагидек барвақт уйғонди. Жамила ошхонада нонушта тайёрлаш билан банд эди. Йигит ўрнидан ирғиб турди, да, кўрпа-тўшакни апил-тапил йиғиштирди. Сўнгра югургилаб болалар хонасига ўтди.

— Подъём! Йигитлар!— деб бақирди у хонанинг икки чеккасига қўйилган ёғоч қаравотларда мириқиб ухлаётган Ҳасан билан Ҳусаннинг кўрпаларини очиб ташлар экан.— Қани, бошладик! Тезроқ!

Аввал Ҳасан уйғонди. Дадасини кўриши биланоқ ўйноқи бир қиёфада сакраб турдию муштчаларини олдинга чўзганча унга ташланди. Тўс-тўполондан Ҳусан ҳам уйғониб кетди. Кўзларини кафтининг орқаси билан ишқалаб бир оз ўтиргач, ўзини кураш тушаётганлар устига отди. Беш дақиқа ўғилчаларини гоҳ йиқитиб, гоҳ ўзи уларнинг остига тушиб, юмалоқ-ёстиқ бўлишгач, Акмал бирдан ўрнидан даст туриб:

— Стоп! Энди дэю-дога навбат!— деб бақирди.

Ҳасан-Ҳусан энди бир-бирларига юзма-юз бўлишдию японча кураш бошлаб юборишди. Улар ўртада маълум масофа сақлаганча гоҳ қўллари, гоҳ оёқлари билан ўзаро ҳужум қилиб бир-бирларини чалишар, бўйинларига чанг солиб, улоқтириб ташлашга интилишарди. Ора-сира: «Ийю, ҳайт!» — дея қийқириб ҳам қўйишарди. Акмал уларнинг атрофида гирдикапалак бўлиб, «Ҳасан, бўйнидан торт! Сен, Ҳусан, оёгингни ишга сол! Ана шундай! Энди чап бер! Аграйма, Ҳасан, энди сен чал! Мудофаани унутиб қўйяпсан, Ҳусан, бўш келма!— дея кўрсатмалар берарди.

Жамила ошхона эшигини очиб, жилмайганча уларга тикиларкан:

— Нонушта тайёр, йигитлар!— деди.

— Стоп!— деди Акмал қизишиб кетган болаларнинг қўлларидан ушлаб.— Утган гал ким ютган эди?

— Ҳасан,— деди Ҳусан шошиб-пишиб.

— Унда бу гал Ҳусан ютди!— дея Акмал унинг ўнг қўлини юқори кўтарди.— Энди ваннага марш!

Ювиниб чиқишдию нонуштага ўтиришди. Бир бурдадан нон, сариёғ, икра... бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Чой тўла пиёлалар ҳам бўшади.

— Бўлди! Энди нонуштани боғчада давом эттирасизлар! Ҳамма — гаражга марш!

Орадан пича вақт ўтгач, улар усти очиқ люкс машинада қадимий Навоий кўчасидан ўқдай учиб боришарди.

¹ Сулаймон — Исроил ҳукмдорларидан бўлиб, милoddан аввалги 962 (баъзи ривоятларда — 976) йилда вафот этган. Афсоналарга кўра ўз даврининг фозил кишиси бўлган ва шаҳарлар бунёд этишда катта шухрат қозонган. Бундан ташқари у оламдаги барча ҳайвонлар ва қушлар тилини билган эмиш.

Эксперт-психолог Акмал Ганихонов жиноий-қидирув ишлар бўлими бошлиғи Анвар Саидович ҳузурига кириб келганида хонада яна икки нотаниш одам ҳам бор эди.

— Келинг, Акмалбек,— деди бошлиқ пешонасини тириштирганча аллақандай қоғоздан кўз узмай.

Орага жимлик чўкди. Анвар Саидовичнинг пешонасидаги тарам-тарам излар йўқолиб, чеҳрасини қандайдир мужмал ифода қоплади. «Иш жиддий шекилли», хаёлидан ўтказди Акмал. Одатда бирор сирли чигал воқеа содир бўлганда ва буни қўл остидаги ходимларга айтишга жазм этганда Анвар Саидовичнинг юзи доимо шундай мужмал қиёфага кирар эди.

— «Трест» операциясидан кейин сизга бир-икки кун дам бермоқчи эдик, Акмалбек,— деди бошлиқ унга юзланиб,— бироқ, афсус, яна иложимиз йўқ... Дарвоқе, танишинг: булар — Физикавий тадқиқотлар институтининг директори Рустам Фозилович Фозиллов бўладилар.

Анвар Саидовичнинг ўнг томонида ўтирган эллик беш ёшлар профдаги қорамгағиз, кумушдай оқарган жингалак сочлари пешонасини беркитган қотма одам мулойим жилмайиб бош ирғаб қўйди.

— Бу киши — илмий котиб ўртоқ Тўраев.

Паханароқ, ўсиқ кошлари тутайиб кеган йигит ҳам гавдасини оҳиста эгиб, «Тўраев — ўзи» эканини тасдиқлади.

— Гап шундаки, Акмалбек; Физикавий тадқиқотлар институтида жиноят содир бўлган... дейиш мумкин.

— Кечирасиз,— деди профессор Фозиллов ўзига хос назокат билан бошини эгиб, суҳбатдошига кўзойнаги оша тикиларкан,— жиноят содир бўлгани ҳақида гумон бор дейилса, менимча, тўғрироқ бўлади.

— Ҳм, шундай тахмин бор.

— Маъзур тутасиз,— яна унинг гапини бўлди профессор,— буни тахмин дейишга ҳам етарли асос йўқ. Бизда фақат жичка гумон бор, холос.

— Домла тўғри айтптилар,— деди гоҳ бўлим бошлиғига, гоҳ Фозиловга тикилиб ўтирган илмий котиб бирдан жонланиб,— балки бу ерда жиноят умуман содир бўлмагандир. Қатъий бир нима дейиш қийин.

— Тушунарли,— дея вазим оҳангда гапида давом этди Анвар Саидович,— ўйлайманки, бу гаплар сизга ҳам тушунарли бўлди, Акмалбек, тўғрими?

— Ҳа, албатта,— деб бош ирғади психолог.

— Гап шундаки, институт маъмурияти қидирув ишлари олиб боришимизни илтимос қиляпти. Вазифа мураккаб. Иккита олим ўртасида гап қочиб қолганми, хуллас, бири иккинчисини қандайдир нурланиш... — Анвар Саидович олдидаги қоғозга бирров кўз югуртириб олди, — ҳа, мана бу ерда ёзилишича, юқори частотали гамма нурланиши... тўғри айтдимми, ўртоқ профессор?

— Тўғри айтдингиз-у,— дея яна кўзойнаги оша тикилди Фозилов,— фақат у гамма-нурланишигина эмас, электромагнит тўлқинлари ёки оддий электронлар оқими бўлиши ҳам мумкин. Ҳаммаси шу хатда ёзилган.

— Очигини айтсак, гумон тўғрилишига врачлар сабабчи бўлиши,— деди илмий котиб.— Улар тиббий текшириш натижаларини расмий равишда бизга йўллаб, нурланиш билан боғлиқ масалага аниқлик киритишни илтимос қилишди. Биз эса, криминал йўлни маъқул кўрдик.

— Хуллас, ўйлашимча, вазифа сизга ям тушунарли бўлди, Акмалбек, шундайми?

Акмал Ганихонов ўрнидан турди.

— Худди шундай, ўртоқ подполковник! Ишни бошлайверайми?

Анвар Саидович хотиржам қиёфада ўтирган жойида қаддини ростлади.

— Бошлайверинг. Фақат шошилманг. Ишга киришишдан аввал ўша нурланишларнинг жонли организмга таъсири, умуман, физик моҳиятини билиб олсангиз чакки бўлмасди.

— Тушундим, ўртоқ подполковник!

Физикавий тадқиқотлар институтининг «Юқори частотали синовлар» лабораториясида рақиблар — бўлим мудир билан етакчи илмий ходимдан ташқари яна беш нафар инженер-техник ишлар эди. Акмал дастлаб кадрлар бўлимида мутахассисларнинг шахсий делоларини ўрганиб чиқди. Сўнг лабораторияни бориб кўрди. Бу жой эшиклари ёнма-ён қурилган учта хонадан иборат бўлиб, бир хонада мудир билан

етакчи илмий ходим, қолган икки хонада инженер-техниклар ишлашар экан. Психологнинг эътиборини куни кеча лаборатория синовидан ўтган, тожли разряд асосида ишловчи электрон асбоб қўйилган иккинчи хона тортди. Етакчи илмий ходим асосий ишларини мана шу ерда бажарар, ёзиш-чиизи ёки нозикроқ тажрибаларни мудирнинг хонасида амалга оширарди.

Акмал кўлида қора дипломат кўтариб хонага кириб келганида икки йигит схемаси чала-ярим йирилган аллақандай асбоб ёнида куймаланиб юришган экан. Психолог улар билан саломлашиб, зимдан назар солди. Бири ўрта бўйли, оқиш лўппи юзи жилмайишга мойил Мухтор исмли етакчи инженер, иккинчиси — малла сочли, қалин ва сарғиш тақа мўйловли хийла дароз йигит — кичик илмий ходим Юрий Харитонов эканини Акмал дарров пайқади. У кадрлар бўлимида вақтини беҳуда ўтказмаган эди.

— Мен Жамшид аканинг наманганлик жияни бўламан,— деди психолог ўз ролини бажаришга киришаркан.— Вокзалдан уйларига телефон қилсам, ҳеч ким жавоб бермади. Ишда бўлсалар керак, деб, тўғри шу ёққа келавердим. У кишининг хоналарини кўрсатиб юбора олмайсизларми?

— Кўрсатишга кўрсатамиз,— деди Мухтор унга бошдан-оёқ қараб қўйгач, тагин ўз ишига шўнғиб,— лекин бунга эҳтиёж йўқми, деб кўрқаман.

— Нега ундай деяпсиз?

— Жамшид ака ҳозир касалхонадалар.

— Ие, нима бўлди? Тинчликми ишқилиб?

Мухтор энди меҳмонга синовчан тикилди.

— Тинчлик. Сал товлари йўқ.

— Қайси касалхонадалар?

— Биринчида.

Орага жимлик чўкди.

— Жин урсин, магнит кучайтиргичнинг қуввати етмаяпти,— деди ҳамон схемадан бош кўтармай имирсилаётган Юрий афсус оҳангида,— яна биттасини топиш керакка ўхшайди. Кетма-кет улаш учун...

Бирдан у меҳмонга юзланди.

— Ичкарига ўтинг, оғайни, ўтиринг.

Акмал йигитларнинг қаршисидаги бўш стулга ўтириб, дипломатини ёнига қўйди.

— Мен ҳам худди шундан хавотирда эдим,— деди Мухтор,— иккита магнит кучайтиргични кетма-кет улайдиган бўлсак, асбобнинг корпусини бошқатдан ясаш керак.

— Нима қилардик, ясаймиз-да...

Йигитлар яна ўйланиб қолишди.

— Меҳмонхонага жойлашдингизми?— деб сўради Мухтор Акмалга ўгирилиб.

— Мен ҳам шунинг ташвишини қилиб тургандим— дея психолог чаккасини қашиб қўйди,— сизларда меҳмонхона масаласи жуда чатоқ дейишади. Пойтахт жой. Жамшид аканинг уйларига бораё деса, ноқулай. Шунча йилдан буён йўқламай, келиб-келиб касалхонага тушганларида кириб борсам, нима деб ўйларкинлар?..

— Ҳечқиси йўқ,— деди Мухтор,— меникида тунасангиз ҳам бўлаверарди. Кваттирам бор, бир хонали. Лекин йиғма каравотим иккита.

Акмал беихтиёр жилмайди. Воқеалар «сценарий»да белги-ланганидек йўналиш олаётган эди.

— Сизга оғирлигим туушмайдими, ишқилиб?

— Аксинча... Дарвоқе, Юра, сенам бизникига юра қол. Соат ҳам олти бўлибди. Бугун бари бир ишни тугатолмаймиз. Зигир ёғдан анжонча ош қилиб бераман, меҳмон баҳона дўппини ерга қўйиб бир гурунглашамиз. Маъқулми?

Юрий аввалига кутубхонадан китоб олишини баҳона қилиб, йўқ, деб турди-ю, Мухторнинг қистовларига дош беролмай, охири рози бўлди.

— Ҳарҳолда магнит кучайтиргични транзисторга алмаштиришни бир синаб кўриш лозим,— деди Юрий столда сочилиб ётган қаршилик, конденсатор ва диодларни тартибга келтираркан.

— Яна эски ғоямизга қайтарканмиз-да.

— Шундай қилсак, вақтдан ютамин. Йўқса...

— Тушундим. Асбобга янги жилд ясашнинг ўзи бўлмайди. Бирдан Мухтор психолога мурожаат қилди:

— Ҳўш, кетдикми бўлмаса, меҳмон?

— Кетдик,— деди Акмал дипломатини кўлига олиб.

Сал фурсат ўтмай улар Мухторларникига отландилар.

— Қани, ичкарига марҳамат!— деди пештоқига ромб ичида «85» деб ёзилган жигарранг эшик қулфини шарақлатиб очган Мухтор, меҳмонларига йўл бўшатиб.

Уй полига ҳаворанг ленолиум тўшалган, хийла кенг зал ва катта кўчага қараган иккино олти метрли балкон ҳамда ихчамгина ошхонадан иборат бўлиб, унда бўйдоқларга хос тартибсизлик ҳукмрон эди.

— Мен қирқ минутда ошни еш қиламан,— деди Мухтор ошхонага йўналаркан.— Сизлар унғача шахмат суришиб туринглар.

— Яхшиси сенга қарашворайлик,— деди Юрий.

— Ҳожати йўқ. Масаллиғлар тайёр, қозонга солиб дамласам бўлди.

Психолог ташаббусни қўлга олиш фурсати етганини пайқаб, дарров столдаги шахмат доналарини тера бошлади.

— Ҳеч қачон ўзимни чемпион деб ҳис қилмаган бўлсам-да, ўзларини чемпиондан ҳам устун тутадиган уфатлар устидан ғалаба нашидасини суриш шарафига эришганман,— деди у ҳазил-мустойбага мойил бир кайфиятда.

— Унда бугун ҳам омадингиз келибди,— деди Юрий кулимсираб.— Ўзимни чемпион деб аташ у ёқда турсин, шахмат ишқибози дейишга ҳам тилим бормайди. Негадир вақтни қизганаман. Очиғи, шахматни Жамшид ака билан Зокир Қудратовичга чиқарган.

Акмал сергак тортиди.

— Зокир Қудратович ким?

— Лабораториямизнинг етакчи илмий ходими.

— Нима, улар жуда зўр ўйнашадими?

— Секинроқ айтасизми. Зўр бўлганда қандоқ! Шахмат суришаётганларида тахтадан ўт чиқиб, яшин чақнагандек туюлади.

— Қизиқ... Ҳўш, бошладикми? Юриш сиздан.

— Яхши, мана,— дея Юрий шоҳ қаршидаги пиёдани сурди.

— Шахсий адовати бўлган одамгина шундай ўйнаши мумкин,— деди Акмал қора пиёдани рақибиникига юзма-юз қўйиб.

— Тўғри-и!

«Жиз-биз» этган товуш эшитилиб, хона димоғни қитиқловчи ҳид билан тўлди. Психологнинг кўз ўнгида қозонда қип-қизил бўлиб қовурилаётган гўшт бўлақлари гавдаланди.

— Жамшид амаким бундан неча йил аввал Наманганга борганларида бир илмий ходимнинг қилиқларидан нолиб гапиргандилар. Зокир Қудратовичми, бошқами,— ўшанда қизиқмабман.

— Худди ўша Зокир Қудратовични айтган бўлишлари керак. Ие, йўлни мана бундоқ тўсмасак, ишимиз чаккига ўхшайди.

— Одамларга ҳайронсан-да, бир-бирларига адоват қилмасдан тинчгина яшаша бўлмасмикми?

— Э, оғайни, исмингиз Акмалмиди?.. Ҳа, Акмалхон, бу адоватнинг илдизи узун, билмайсиз.

— Нима, болалиқдан бери шунақа демоқчимисиз? Мен юрдим, навбат сизга.

— Унчаликмас. Лекин... Ие, пот ҳолати, шекилли?..

— Шунақароқ. Бўлмаса гап нимада?

Юрий шахматдан бошини кўтарди.

— Э, бу тўғрида айтман десанг, гап кўп. Қўйинг, бошқа мавзуда сўзлашайлик. Шундоқ ҳам ҳар куни бошимиз ғийбатдан чиқмайди.

— Кишт бердим!

— Ие, сипоҳларимни «шол» қилиб қўйибсиз-ку! Йўқ, ҳали қочсак бўларкан... Мана!

— Кишига алам қиларкан...

— Нима?

— Туғишган амакинг ҳақида ҳеч нарса билмасанг... Унинг дўстлари киму душманлари ким?

— Инсон ўзи шунақа-да оғайни, ҳатто умр бўйи ёнма-ён яшаб билмаслигинг мумкин.

Салат солинган ликопчаларни кўтарганча Мухтор кириб келди.

— Ош дамланди ҳисоби. Энди у пишгунча яхши кайфият учун қиттак-қиттак отиб олсак, деган таклиф бор.

Мухтор ликопчаю шиша ва қадаҳларни столга қўйди-да, жойига ўтирди. Акмал шишага зимдан нигоҳ ташлаб, қимиз шекилли, деб ўйлади.

— Амаким ҳақида доимо ижобий фикрда эдим,— деди у Юрийга синовчан боқиб.

— Жамшид акани айтяпсизми?

— Ҳа... Шоҳ!

— Ие, мотми бу?

— Йўқ, ҳали йўлингиз бор.

— Менимча,— деди Мухтор,— фикрингизни ўзгартиришга ҳеч қандай асос йўқ.

— Ахир, айтяпсизлар-ку, қандайдир адоват, рақобат...

— Э, оғайни, дўст-душман ҳаммамизда ҳам бор,— дея гапга аралашди Юрий.— Умуман, мен ҳар бир одамнинг дўсти ва душмани бўлиши керак, деб ҳисоблайман. Душманинг бўлмаса дўстнинг қадрини билмайсан. Лекин гап бунда эмас. Гап дўст билан ҳам, душман билан ҳам тўғри ва мардона муносабатда бўла билишда.

— Оғайнилар, озгина ичиб олгач, фалсафа сўқилса ярашди,— деди Мухтор шишани очиб ва пиёлаларга сут қуя бошлади. Акмалнинг ажабланганча тикилиб турганини кўриб: Жамшид ака ишхонада сут-қатиққа ўтиб олганлар. Уйда ҳам шунга риоя қиламиз,— деб қўшиб қўйди.

— Зўр-ку!— Акмал беихтиёр жилмайди.— «Сухой» за кон»ни биламан. Лекин сут ичишнинг маънисини тушунмадим.

— Биласизми, гап бу ерда психологик дастурда. Инсон зарур ҳолатга кириш учун керакли шарт-шароитларни вужудга келтира олса, айти мудао. Бу, назаримда, кўпроқ машқ қилишга боғлиқ. Маълум психологик тайёргарликдан сўнг бирикки пиёла сут ичиб кайфиятни кўтариш мумкин.

Қадаҳларни бўшатишгач, Юрий яна тахтага энгашиб:

— Мен қочдим, сиздан юриш,— деди.

Акмал фарзин билан яна шоҳ берди-да, кулимсираб:

— Хуллас, амакимни душманга ҳам мардона муомала қилади, демоқчимисиз?— деб сўради.

— Э-э, кечирасиз, бу саволга устомон психологлар ҳам жавоб беролмаган бўлур эди.

— Нега энди?

— Шахсан мен Жамшид ака билан Зокир Қудратовичнинг муносабатларига тушуна олмайман. Бошқа бировнинг тушуна олишига ҳам ақлим етмайди.

— Мот бўлибсан-ку, оғайни,— деди Мухтор,— йиғиштиринглар энди ҳозир ош олиб келаман.

— Унчалик эмасдир-ов?— деди Акмал ўсмоқчилаб.

— Юра тўғри айтяпти,— деди Мухтор гапга аралашиб.— Айни пайтда саволингиз ҳам ўринли. Агар чуқурроқ мулоҳаза юритилса, ҳар қандай муаммонинг тагига етиш мумкин.

— Яшанг,— деди Акмал чеҳраси очилиб.

— Кечирасан, бу масалада...

— Бу масалада ҳам шундай! Аслида улар ўртасидаги низо нимадан бошланган эди, эсингдами?

— Ҳа, эсимда,— деди Юрий,— ўша кашфиёт туфайли-да.

— Аниқ айтавер, бу ерда бегона йўқ, нима ҳақда сўз бораётганини Акмалжон ҳам билиши керак,— деди Мухтор.

Юрий Акмалга юзланди.

— Биласизми, чамаси ўн йилча аввал Жамшид ака сунъий йўл билан олмос ишлаб чиқариш бўйича бир кашфиёт яратганлар...

— Э, гапни бир чеккадан бошламайсанми?— деди Мухтор норози оҳангда ва пиёлаларга тагин сут қуйди. — Тахминан ўн беш-ўн олти йил аввал Жамшид ака Москвадаги Бауман номли Олий техника ўқув юртини, Зокир Қудратович ўзимизнинг дорилфунундаги физфакни тамомлаб, домла Улуғбек Орипов раҳбарлиги остида иккиламчи эмиссия билан шуғуллана бошлашди. Ўша пайтлардаёқ Жамшид аканинг назариётчиликка, Зокир Қудратовичнинг эса, тажрибачиликка лаёқатлари борлиги маълум бўлиб қолган эди. Ушандаёқ улар жуда иноқлашиб турли ихтироларни биргаликда ярата бошлашган. Ўша пайтларда уларнинг сўхбатини бир тинглаганингизда эди!.. Одатда янги ғоя доимо Жамшид акадан чиқарди. Буни дастлаб Зокир Қудратовичга айтиб берарди. Зокир Қудратович аввалига унинг ғоясини танқид қилишга уринар, «Бу тариқча ҳам қимматга эга эмас»,— деб роса ерга урарди. Жамшид ака унга тиштирноғи билан қарши чиқар, хуллас, лабораторияни бошларига кўтариб тоза тортишар эдилар.

Орадан икки-уч кун ўтгач, Зокир Қудратович унинг олдига келиб:

— Биласанми, Жамшид, ҳалиги ғоянгда нима етишмайди,— дея гап бошлаб қоларди.— Сен монокристалл ҳосил қилишнинг янги усулини топишга урингансан-у, лекин технологик нуқтаи-назардан фалон-фалон деталларни унутгансан. Ме-

нимча, бу ишни бемалол амалга-ошириш мумкин, фақат қуйидаги шартлар асосида...— Шу тариқа етакчи илмий ходим ўзининг тажрибачиларга хос барча фикр-мулоҳазаларини тўкиб солгач:— Агар рози бўлсанг, буни шахсан ўзим уддалашим мумкин. Чунки сен практик эмассан-да. Мен эса, асосий куч схемасини икки-уч ойдаёқ йиғиб улгураман, қолган майда-чуйда ишларни йигитларга топширамиз. Маъқулми?— деб сўраб эди.

Жамшид ака дўппини ерга қўйиб бундоқ ўйлаб қараса, унинг гапларида жон бор. Шу тариқа беш-олти йил мобайнида ўндан ортиқ илмий ихтирони ҳамкорликда амалга жорий қилишди. Четдан қараган кишига— ҳаммаси жойида, тўғрими, ҳеч қандай ғайриқонуний иш йўқ. Лекин...

— Менга қара,— дея унинг гапини бўлди Юрий,— аввал манавиларни ичиб олайлик. Ошинг ҳам тагига олиб кетди чамаси-ёв!

— Йўқ, газни пасайтириб қўйганман, яхши дам ейди. Қани, эдик бўлмаса, танишганимиз учун! Сиз бизга жуда ёқиб кўлингиз, Акмалжон. Жуда қизиқувчан, дилкаш йигит экансиз.

Ичишди. Мухтор яна гапида давом этди.

— Чамамда, ўша кезлардаёқ Жамшид акада Зокир Қудратовичга нисбатан қандайдир ғайирликка ўхшаган бир ҳис туғила бошлаган. Ишонавер, Юра, буни мен уларга яқин одамлардан эшитганман. Ахир ўзинг ўйлаб кўр, ҳамма янги гоёлар Жамшид акадан чиқса, Зокир Қудратович уни амалга жорий қилиш нуқтаи-назаридан сал-пал ривожлантиради, уёқ-бўёғини «ямаб-ёпиштирган» бўладию қарабсизки, тайёр ошга баковул. Ҳа, Юра, масалани шундай талқин қилса ҳам бўлади. Ана ўндан кейин орқаворотдан гап тарқатишлар бошланади. Фисқи-фужур, иғво дегандай. Жамшид ака ҳаммаси ҳақида: «Умрини беҳуда ўтказиб юрган бечора бир тажрибачи-да, менинг гоёларимсиз қаёққа борарди, қўлдан иш келармиди»,— деса Зокир Қудратович: «Қим бўлибди у ўзи, қуруқ сафсата сотишдан бошқа нарсани билмайди, мен бўлмасам битта ҳам гоёсини амалга оширолмас эди»— дея гап тарқатарди. Кейинчалик Жамшид ака: «Зокир— гоё ўғриси, плагиат, менинг орқамда тирикчилигини ўтказиб юрибди»,— деса, энди ашаддий рақибига айланган етакчи илмий ходим: «Жамшиднинг гоёларида жичча янгилик йўқ, бари илгаридан маълум, кўн нарсалар, уларга мен «жон» киритганман. Жамшид авторлик шаходатномаларимга шерик бўлиб юрибди»,— дея фиғони фалакка чиқар эди.

Улар деярли ҳар кунни тушлик маҳалида шахмат ўйнашар эди. Ана ўшанда бир кўрсангиз!.. Гўё иккови ҳам бутун аламини тахтадан олишга қасд қилгандек туюларди. Зокир Қудратовичнинг совуқ, ғазабнок нигоҳига назари тушган одам... Айтмоқчи, сиз кўзикиш, яъни кўз тегди, деган гапга ишонасизми, Акмалжон?

— Менга қара, Мухтор, аввал ошни еб олсак бўлармиди. Худди гап қуриб қолгандай ҳозир шу ҳақда суҳбатлашиш шартми?— деди Юрий норози кайфиятда.

— Менимча, жуда қизиқарли гаплар бўляпти! Буни қаранг-а, амакимни ҳеч билмас эканман!— дея дарҳол эътироз билдирди Акмал.

— Майли, мен ошни сузиб келай-чи...

Бир оздан сўнг Мухтор гулли лаганда буғи чиқиб турган паловни кўтариб кирди. «Қани-қани, олинсин»,— дея ошга қистай кетишди.

— Ош қилишда водийликларга ҳеч ким тенглашолмайди, деб ўйлардим,— деди Акмал бош чайқаб.— Тошкентда ҳам жиддий рақибларимиз бор экан.

— Ҳа, ҳаёт ўзи шунақа,— деди Мухтор.— Ҳамма ёқда рақиблар... кураш... Аслида уларсиз ҳаётнинг қизиги ҳам бўлмаса керак.

— Ош тайёрлаш бўйича рақобат бўлса-ку...

— Дарвоқе,— деди Акмал гапни яна аввалги мавзуга буриб,— кўз тегишига ишонасизми, деб сўрадингиз, Мухторжон, шахсан мен бунга ишонаман.

Юрий истеҳзоли кулимсиради.

— Фантастикага ишқибозмисиз дейман-а, Акмалжон?

— Жудаям. Лекин реал асосга эга бўлган фантастикага.

— Мана бу бошқа гап. Лекин кўз тегиши...

— Юра бу масалага жуда скептик қарайди, Акмалжон. Шунинг учун икковимиз нуқул жиққа мушт бўлиб юрамиз.

— Ахир, Жамшид аканинг тоби қочиб қолганини Зокир Қудратовичнинг «кўзи» билан боғлаш ақлга сиғадими?

— Мен бундай воқеаларни кўп эшитганман, Юра. Сенга ҳам айтиб берганман.

— Масалан?— деб сўради Акмал.

— Масалан, маҳалламизда Дўстжон ота деган чол бор эди.

Бир кунни катта поччамнинг участкасида ҳашар қилиб пахса ураётганимизда ердан чиқдим, осмондан тушмиди,— ўша чол олдимизда пайдо бўлиб қолди. Унинг кўзларига қарадимусексаниб тушдим. Нигоҳида бадани жунжиктирувчи алланима бор эди. Чол «Ҳорманглар! Жуда боллабсизлар-ку, бара-калла!»— дедию секин бурилиб йўлига кетди. Уша заҳотёқ ўйдан исирик кўтариб қудабуви югургилаб чиқдилар. «Ху, жувонмарг бўлгур, Дўстжон келдими, бир бало юз бермаса гўра эди...»— дея чолни қарғаб-қарғаб исирик тутунини ҳаммамизга бир-бир еллиб чиқди. Уша кунни, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, орадан ярим соат вақт ҳам ўтмай, беш метр узунликдаги янги урилган пахса девор гупиллаб ағдарилиб тушса бўладими!

Юрий яна истеҳзоли жилмайди.

— Эртагингни бориб ўша қудабувингга айт. Гап чолнинг кўзларида эмас, балки деворни қинғир-қийшиқ қилиб урганларингда.

— Яна ишонмайсан-а, қудабувининг айтишича, Дўстжон ота «кўзи» туйфайли маҳаллада илгаридан машҳур экан. Унинг «Ия, жуда зотли, олийсанаб эканми?»— дея битта отни мункитиб юборганини кўрганлар бор экан.

— Бу ҳам оддий тасодиф бўлиши мумкин.

— Менимча, Мухторнинг гапларида жон бор,— деди Акмал,— одамлар бекорга болаларнинг биллагига кўзунчоқ тақиб қўйишмаган. Ҳарҳолда бунинг қандайдир маънисини бўлиши керакми, ахир.

— Тўппа-тўғри!— дея жонланиб кетди Мухтор.— Худди ўша қудабувининг айтишича, Дўстжон ота... ошни совушманглар! Уша чол уч яшар болага қаттиқ текилиб: «Ҳай-ҳай-ҳай, жуда чиройли йигитча экан-ку!»— деган экан, яна ишонмайсизлар, боланинг биллагидеги кўзунчоқларнинг анчаси тарс-тарс ёрилиб дув тўкилиб кетибди.

— Ол-а!— Баралла кулиб юборди Юрий.— Кўзунчоқ асрабди-да! Яшавор-э!..

— Яқинда, қайсидир ҳикояда ўқиб қолдим, Қозоғистонда кўзиқтириш қобилиятига эга бўлган одамларнинг мусобақаси бўлиб ўтибди. Қаттиқ текилиб туриб тоғ тепасидаги харсангни қулатишга муваффақ бўлган бир одамни голиб деб топилди. Тагин биттаси узумзорга кириб, ҳил-ҳил пишиб, маржондай товланиб турган узумларга тикилган экан, ҳаммаси бир кечадаёқ қуриб-қовжираб қолибди.

— Яш-шавор-э! Буни ҳойна-ҳой фантастик ҳикояда ўқиган бўлсанг керак?

— Йўқ, англишмасам, ҳажвий ҳикоя эди.

— Ҳажвчилар ёлғонни кўпиртиришда лофчилардан қолишимайди... Лекин мен аминманки, Жамшид аканинг касалланишига Зокир Қудратовичдаги «илоҳий куч»нинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

— Билмадим, Юра, билмадим. Бу ерда масалага қай тарзда ёндошишда. Буни мен «илоҳий куч» дейтганим йўқ. Аммо сенинг тахминларингга ҳам ақл бовар қилмайди-да.

— Сиз қандай фикрдасиз?— деб Юрийдан сўради Акмал.

— Бақувват-бақувват олинг, меҳмон,— деди Мухтор.

— Биласизми, мен ўз гумонимни айти ҳақиқат деб даъво қилолмайман,— дея гап бошлади Юрий салфетка билан оғзини артиб.— Мухторнинг тахминига нисбатан анча реалроқ. Дарвоқе, Мухторвой, энди яхшилаб бир кўк чой дамласак, негаки гапнинг қизиги энди бошланыпти...

— Бажонидил. Лекин, меҳмон, сиз Юрага қараманг. У ўзи шунақа, камтаом,— деди Мухтор ўрнидан туриб ошхонага йўналаркан.

— Хўш, гапни яна бир бошдан бошлаймиз-да энди,— деди Юрий.

— Яшанг,— деди Акмал маъқуллаб.— Амакимни бошқатдан кашф этгандек бўляпман!

— Хуллас, Жамшид ака билан Зокир Қудратович ўртасидаги келишмовчилик сўнгги ойларда жуда авж олиб кетган эди. Негаки улар, тўғрироғи, Жамшид ака сўнгги ойларида металлургия комбинати учун электр ўлчов асбоби яратган, уни Зокир Қудратович маромига етказиб, сошлаш ишлари билан банд эди. Тан олиш керак, бу янги асбоб саноят учун жуда зарур, ҳатто уни металлургия санояти министрининг шахсан ўзи келиб кўрган, ишни жадаллатишни илтимос қилиб кетган эди.

Гап шундаки, илгари улар ҳамма авторлик шаҳодатномаларига баб-баравар ҳамкорликда муаллифлик қилишарди. Бу иш бўйича эса, Жамшид ака шаҳодатнома учун ёзилган заявкада Зокир Қудратовични атиги 10 фоизга ҳаммуаллиф сифатида кўрсатган эди, холос. У бундан хабар топгач, фиғони кўкка ўрлаб, дарров институт раҳбарлари номига арзнома ёзди. Жамшид ака ҳам унга қарши арзнома битиб, бу ва бошқа ишларга Зокир Қудратовичнинг алоқаси йўқлигини, оддий инженер бажариши мумкин бўлган «қора» ишларни қилиб барча тадқиқотларига тенг шерик бўлиб юрганини билдириб, уни лабораториядан четлатишни талаб этди. Бундан бешбаттар ғазабланган Зокир Қудратович институт партия бюросига мурожаат қилиб: «Лабораторияда ё ўша хаёлпараст ишласин, ё мен!»— дея масалани кўндаланг кўйди.

— Хонада бир-бирларига бақириб-чақириб баҳслашишларини ҳам айтгандирсан?— деб луқма ташлади пахта гулли чойнакда чой дамлаб кирган Мухтор.

— Ҳа, сўнги пайтларда улар бир-бирларига ўдағайлаб, арзимаган нарсага баҳслашиб кетадиган одат чиқаришди. Энди менинг гумоним ҳақида. Таъкидлайман, бу — гумон, холос. Буни фақат Мухтор икковимиз биламиз. Боя айтганимдай, уларнинг столлари қарама-қарши турибди. Одатда Жамшид аканинг столида физикага оид китоблару қоғоз-ручкадан бошқа нарса бўлмайди. Зокир Қудратовичникида эса, янги ўлчов асбоби, юқори частотали автоном электр манбаси, тестер каби аппаратлар бор. Бу ерда ҳамма гап автоном электр манбасида. Унинг нима учун зарурлиги сизга тушунарли, тўғрими?

— Илгари қандай эди? Буни ҳам айтиб ўтгин-да,— деди Мухтор Акмалга чой кўйиб узатаркан.

— Ҳа, аввалги пайтларда столида камроқ қувватли, кучланиши паст бўлган автоном электр манбаси тургувчи эди. 10 киловольт кучланиш берадиган бу қурилма янги асбоб учун бемалол етиб ортади. Кутилмаганда Зокир Қудратович уни 30 киловольтли манба билан алмаштириб қўйди. Тасаввур қилясизми, ўттиз минг вольт! Буни у, янги асбоб учун кучланиш камлик қиялти, деб изоҳлади.

— Ваҳоланки, бундай катта кучланишга зарурат йўқ эди,— деди Мухтор Юрийга чой узатиб.

— Лекин бир савол: ўша асбобга 10 эмас, балки 15 киловольт кучланиш бериш зарурати туғилган бўлса-чи?— деб сўради Акмал.

— Йўқ, мутлақо зарур эмас, дея қатъий эътироз билдирди Юрий,— бу ҳатто зарарли. 15 эмас, атиги 11—12 киловольт кучланиш берилса ҳам янги схемадаги ҳамма транзистор ва микросхемаларнинг кўйиб кетиш хавфи туғилади. Ишонаверинг, физик сифатида бунга ақлимиз етади.

— Тушунарли...

— Юқори частотада ишловчи бу манба кучланиш 25 киловольтдан ошган пайтда тирик организм учун зарарли бўлган электромагнит тўлқинлари тарқата бошлайди.

— Буни қаранг-а! Демак...

— Акмалжонга бир нарсани тушунтириб ўтиш керак,— деди Мухтор.— Одатда мудиримиз ишга бир шўнғиб кетса, ҳамма нарсани унутиб, ёзиб-чизиб ўтираверарди. Ҳатто олдига биров кириб қолгудай бўлса-да, пайқамасди. Зокир Қудратовичнинг эса ҳар ярим соатда чекиб келгани ташқарига чиқиб кетадиган одати бор эди.

— Тушунарли,— деди Акмал,— худди ана шу пайтда етакчи илмий ходим манбанинг кучланишини 30 киловольтга ошириб қўяверган, демоқчисиз-да?

— Ҳа, балли.

— Лекин транзистор ва микро... микросхемалар-чи? Улар ҳар гал куйиб кетаверган экан-да?

— Йўқ, Юранинг тахминича, бу вақтда Зокир ака манбани бошқа нагурузкага улаб, ўзи хонага қайтиб кирганда кучланиши пасайтирган ва манбани янги асбобга туташтирган.

— Қанақа бошқа нагурузкага?

— Худди шу ўринда Юранинг тахмини тупикка бориб тақалади. Уттиз киловольтга мўлжалланган нагурузкани, яъни бир неча юз мегаомли қаршиликни унинг столидан топа олмадик.

— Лекин мен бир марта иш билан уларнинг хонасига кирганимда, Зокир Қудратович столдан алланимани шоша-пиша олиб чўнтагига яширганини пайқаган эдим.

— Сиз айтган қаршиликнинг ҳажми қанча бўлади?

— Жимжилоқдек.

— Бундан бошқа далилларингиз йўқми?— деди Акмал азбаройи қизиқиб кетганидан ва эксперт-психолог эмаслигини эслаб тилини тишлади.— Булар жуда қизиқ-да, ахир, мен учун...

— Афсуски, бошқа далилларимиз йўқ! Сиз учун қизиқарли гаплар ҳам шу билан тугади ҳисоб.

Акмал пйёладаги чойни ичиб, соатига қаради. Вақт эндигина тўққиз бўлаётган экан.

— Хуллас, икковингизнинг ҳам тахминингизда жон бор. Лекин фақат жон бор, холос,— деди у ўрнидан тураркан.— Энди менга рухсат, йигитлар. Фаройиб суҳбатлар учун катта раҳмат!

— Ие, ётиб қолмайсизми?— деди Мухтор ажабланиб.

— Йўқ, раҳмат, амаким тўғрисидаги бу антиқа гапларни эшитиб, олдига бормасам бўлмас экан, деган хулосага келдим. Аввал касалхонага ўтай-чи, у ёғи бир гап бўлар. Ҳарҳолда кўнгилик — тошдан қаттиқ, лекин гулдан нозик, дейишади-ку. Бу дунёда ҳаммамиз ҳам ғаниматмиз.

— Умар Ҳайём бўлиб кетинг-э!— деди Юрий жилмайиб у ҳам ўрнидан кўзгалди.— Бўлмаса, Мухтор, яхши қол. Эртага барвақт ишга бориш керак. Сен ҳам ётиб дамнингни ол.

Мухтор, ихтиёр ўзларингизда, дегандай елка қисиб қўйди.

ҲИКОЯТ

Ҳаким Амир Шайхнинг соҳирлик каромати кўрсатгани

ҲАҚИДА

Кўхиқон деган бир мамлакатда Ҳаким Амир Шайх исмли донишманд бўлар эди. У одамзоду жами жонзодларга пирлик вазифасини ўтар, авлиё кишилар ва қавм етакчилари орасида пайғамбардек саховатли ўрин тутар эди.

У даврларда одамлар табиат ва ҳайвонот олами билан бир жон, бир тан бўлиб яшар, ов овлаш, дарахт кесиш, ер чопиб экин экиш каби ишлар меъёрида қилинарди. Лекин шунга қарамай, улар билан табиат ҳамда ҳайвонлар ўртасида турли фавқуллодда ҳодисалар ва тўқнашувлар содир бўлиб турарди.

Кўнларнинг бирида Ҳаким Амир Шайх истиқомат қиладиган мўъжазгина ҳужрага беш-олтита деҳқонлар кириб келишди. Ёз палласи эмасми, кун иссиқ, ғир этган шабада йўқ, Шайх салқин ҳужрада мутолаа билан банд эди.

— Эй, замона аҳлининг муршиди бўлмиш ҳазрати Шайх,— дея мурожаат қилишди унга деҳқонлар.— Мана уч ойдурки, ерларимиз қақраб ётибди. Бу балои офатдан фақат сен қўқаришинг мумкин. Шафқату қарғиматингдан биз оғизларни дарил тутма, ёрдам бер, эй, ваълинеъмат.

Ҳаким Амир Шайх деҳқонларнинг илтимосига жавобан сукутга ботди. У ўзидаги соҳирлик, яъни ёмғир ёғдириш қобилиятини кўп йиллардан бери ишга солмаган эди. Энди қурби етармикин? Акс ҳолда эл орасида шарманда бўлиши мумкин-ку!

— Эй, афтоҳол деҳқон фарзандларим!— деди у куюнчак бир қиёфада.— Агар чарх мадад берса, сизларнинг истакларингизни бажо келтириш йўлида жоним борича ёрдам берайин!..

Ҳаким Амир Шайх деҳқонларга жавоб бериб, далага чиқишга икки кун обдан тайёргарлик кўрди. Қандайдир китобларни қайта-қайта варақлаб кўздан кеңирди, ўзича кўф-суфлаб исми-аъзамни бот-бот ўқиди. Ниҳоят, учинчи кун ийни кун қизиган туш пайтида далага йўл олди.

Кўп ўтмай унинг кўз олдига ғоят аянчли манзара намоён бўлди. Ут-ўланлар сувсизлик ва офтобнинг аёвсиз тиғидан сарғайиб, қовжираган, буғдой, сули бошоқлари бўй қўзиб улгурмасиданоқ қуруқшаб қолган эди.

Ҳаким Амир Шайх буғдойзорда ерга тиз чўқди-да, фалакка фиғон қилиб, фарёд кўтарди. У шундай фарёд қилдики, кўзларидан бамисоли соч толаларидай нафис учқунлар сачраб, бошидан гўё дуд чиқиб кетди. Шу алфозда орадан анча вақт ўтди. Шайх қўққисдан ўрнидан сакраб турди, аммо гандираклар чалқанчасига йиқилди. У гоҳ хушсиз ва қарахт ҳолда қимирламай ётар, гоҳ ўзига келиб яна фарёд кўтарарди. Унинг истак-хоҳиши шу даражада кучли ва ҳад-худудсиз эдики, ҳар сафар кўзларидан учқунлар сачраб, ҳуши бошидан учарди. Охири Шайх ўзлигини буткул унутиб, тун ва кўннинг фарқига бормай қолди.

Бир пайт кутилмаганда юзларига урилаётган муздай томчилардан сесканиб кўзлари ярақлаб очилиб кетди. Қараса, осмонни қора булут қоплаб, ёмғир ёғаяпти. Ҳақим Амир Шайх кўзларини юмди. Беҳад жунбушга келган жисми энди мислсиз лаззат ва ошuftалик оғушида роҳатланар эди.

Эртасига Акмал тўғри Анвар Саидовичнинг ҳузурига кирди. Бўлим бошлиғи алланяманидир ёзиб ўтирган экан, боши билан «ўтир» ишорасини қилди. Сўнг ручкани столга ташлаб, Акмалга юзланди: «Хўш?»

Йигит кечаги суҳбат ҳақида қисқача ахборот берди.

— Энди гап бундай,— деди Анвар Саидович ўйланқираб,— сен ҳозироқ етакчи илмий ходим номига эртага кечқурунги соат олтига чақириқ қоғози юборгин. Кейин Вольф Мессингнинг антиқа тажрибаларига оид китобларни топиб, бир варақлаб чиқ. Сўнг институтнинг таъминот бўлимига бориб, айрим ҳужжатлар билан танишиб чиқишинг зарур. Тушунясанми, ўша ҳалиги бир неча юз...

— Мегаомли қаршилик...

— Ҳа, ўша қаршиликдан «Юқори частотали синовлар» лабораториясига қанча берилганию шундан нечтаси ишлатилганини билиш керак. Эртага эса бўлим мудури ётган касалхонага ўтиб, аввал шифокорлар, кейин Жамшид Темуровнинг ўзи билан гаплашишингга тўғри келади. Ниҳоят, соат олтида яхшилаб би-ир суҳбатлашамиз ўша шубҳа... Э... гумон остидаги «жиноятчи» билан.

— Келишдик, Анвар Саидович.

Акмал эшикка йўналган чоқда бўлим бошлиғи яна шундай деди:

— Дарвоқе, ҳалиги «кўз» масаласида. Фанда жиддий тортишувлар бўляпти экан бу ҳақда. Эшитганмисан, психодинамик энергия, парапсихология, телекинез — булар ҳозирги замон фанидаги ҳали теша тегмаган йўналишлар. Ана шулар ҳақида ҳам пича маълумот тўпласанг, менимча зарар қилмас эди.

1-шаҳар клиник касалхонасининг бош врач — сочларига оқ оралаган паст бўйли, миқти одам чаққонлик билан кўзойнагини бурнининг устига қўндирди-да, касаллик тарихига кўз югуртирди.

— Биласизми, бемор Жамшид Темуров фалати касалга чалинган. Кўққисдан унинг танасида оқ қон таначалари кескин равишда кўпайиб кетган. Сўнгга тез бўлинувчи ҳужайралар ишдан чиқа бошлаган.

— Хўш?— дея суҳбатдошига савол назари билан боқди психолог. (Бундай кезларда унинг Анвар Саидовичга тақлид қилиш одати бор эди).

— Биласизми, у гамма-нурланиш ёки юқори частотали электромангнит тўлқинларига кирган ёриб олиши мумкин.

— Уларнинг организмга қандай таъсири бор? Бу ҳол қаерда содир бўлган деб ўйлайсиз?

— Бу нурланишлар ўртача дозада узлуксиз бош оғриғи, қувватсизлик, иш ёқмаслик пайдо қилади, одамни ҳадеб уйқу босаверади. Темуровда ҳам худди шундай. Бунинг қаерда зоҳир бўлганига келсак, ўзи физик экан-ку! Тагин ядро реакторининг ичига бир неча марта кириб чиққан... Биз бу ҳақда институтга хабар берганмиз.

— Қизиқ...— дея Акмал бир дақиқа ўйланиб қолди. Бу кутилмаган янгилик эди. Сўнг ҳамсуҳбатига юзланиб деди:— Агар иложи бўлса бемор билан суҳбатлашсам, доктор?..

— Марҳамат,— деди у гавдасига ярашмаган чаққонлик билан ўрнидан туриб ва бемор ётган палата томон бошлади.

Улар узун йўлакдан бориб ўнгга бурилишди. Палатада Жамшид Темуровнинг ёлғиз ўзи экан. У қараватда ёнбошлаганча саҳифалари формулаю чизмаларга тўла аллақандай китобни варақлаб, ён дафтарига нималарнидир кўчириб ёзар эди.

Бош врач уларни таништириб, икковини холи қолдирди. Темуров уни ўтиришга таклиф этиб стул суриб қўйди. Акмал беморга синчиклаб разм солди. Темуров кўринишдан вазини ва хотиржам эди. Оқ оралаган сочлари анча сийраклашиб қолган, елкадор, чамаси, қирқ беш ёшларда.

Улар юзма-юз ўтиришди.

— Жинойи қидирув бўлимиданман денг?

— Шундай, лекин бундан чўчинқираб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Енимда магнитофон олиб юрмайман, протокол ёзиш ниятида ҳам эмасман. Ҳамма гап орамышда қолади!

— Жуда қизиқ-ку! Аммо, марҳамат, хизматингизга тайёрман. Агар ишингизга алоқадар хизмат бўлса, албатта.

— Хизмат бор. Сиз бизга кўрсатмалар беришингиз мумкин.

— Кўрсатмалар?

— Ҳа.

— Аниқроқ айтганда-чи?

— Очиғи, сизга суиқасд қилинганлиги ҳақида бизга айрим маълумотлар етиб келди. Бу — ҳозирча гумон, албатта.

— Йў-ғе...— Темуров бир зум саросимага тушиб, кўзлари пир-пир уча бошлади. Узини аранг босиб сўради:— Уша маълумотларни ким етказди. Билса бўладими?

— Бунинг аҳамияти йўқ.

— Лекин айтиб қўяй, шахсан менинг ҳеч қандай суиқасддан хабарим йўқ.

— Бу ўз-ўзидан тушунарли. Ахир, суиқасд қилишга жазм этган кимса сизни огоҳлантириб ўтирадиими?

— Жуда қизиқ-ку!..— деди бўлим мудури қафти билан иягини силаб.

— Хуллас, Жамшид Темурович, марҳамат қилиб бир неча саволимга жавоб берсангиз.

Бўлим мудури энди қандайдир паришонхотирлик ва ҳатто саросима аралаш бош ирғади:

— Ҳа, ҳа... Баҳолиқудрат...

— Етакчи илмий ходим Зокир Қудратович билан муносабатларингиз ҳақида батафсил гапириб беролмайсизми?

Кимдир фавқулодда Темуровнинг устидан совуқ сув пуркагандай бўлди. Қафти билан иягини ишқалаганча психологга ўйчан тикилди:

— Наҳотки... наҳотки, Зокир Қудратович? Йў-ғе...

— Келишмовчилик қачон бошланган ўзи?— деб сўради Акмал дабдурустан.

Жамшид Темурович бир нуқтага тикилганча шошилмай гапирди:

— Келишмовчилик... Биласизми, бу тўғрида айтаман десам гап кўп.

— Агар саломатлигингиз кўтарса, батафсил сўзлаб берсангиз.

— Майли. Бўлмаса, тингланг. Аслида ҳаммаси уч йил аввал, ўша жин ургур, илмий-техника кенгашида бошланган эди... Лекин унганча ҳам... Умуман, сўнги уч йил ичида Зокир таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди...

Ўша куни физикавий тадқиқотлар институтининг мажлислар залига раҳбарлардан тортиб, кичик илмий ходимларгача ҳамма йиғилди. Президиумда савлат тўкиб ўтирган институт директори — олтмиш ёшлар атрофидаги қорамағиз, қотма одам кўзойнаги оша залга бир сидра кўз югуртириб чқ.ққач, қирват билан гапира бошлади:

— Демак, барча йиғилди. Темуров ва Ҳақимовлар ҳам шу ердами? Бўлмаса, илмий-техника кенгашини очиқ деб эълон қиламан. Кун тартибдаги масала битта, яъни «Композиция» номли хўжалик битимининг бажарилиши ҳақида ҳисобот...

Гап шундаки, икки йил муқаддам ўртоқ Темуровнинг ташаббуси билан 300 минг сўмлик иш ҳажмига эга бўлган хўжалик битими тузган эдик. Бу битим космосни ўзлаштириш мақсадлари учун мўлжалланганлигини яхши биламиз. Шунингдек композит материалларга янги усулда — вакуумда буғлатиш йўли билан махсус металлларнинг юққа қатламни пуркаш проблемасига оидлиги ҳам кенгаш аъзоларига маълум. Хуллас, мана, орадан икки йил ўтди. Битим муддати тугашига яна бир йил вақт бор. Лекин иш ўлда-жўлда. Масалани илмий-техника кенгаши муҳокамасига қўйганлигимизнинг боиси ҳам шунда. Шахсан мен, институт директори сифатида «Композиция» хўжалик битимининг давлат аҳамиятига молик эканлиги, уни мўлжалланган муддатдан бир кун ҳам кечиктирмай ишлаб чиқаришга жорий қилиш зарурлиги масъулятини чуқур ҳис қиламан. Бироқ бунга бевосита жавобгар ўртоқларнинг масъулятсизлиги кишини таажжубга солади. Аҳвол мутлақо қониқарсиз. Ҳанузгача иш тартиби аниқланмаган, технология ўлда-жўлда. Электрон блоклар ҳақида гапирмасам ҳам бўлади.

Ўйлайманки, ижрочи ўртоқлар буларни объектив изоҳлаб, аҳволни тузатиш, ишда кескин бурилиш яшаш борасида қандай чоралар қўрилайётганини айтиб беришади. Марҳамат, сўз сизга, ўртоқ Темуров!

Жамшид Темурович шошилмай минбарга чиқди. Босиқ оҳангда гап бошлади:

— Нима ҳам дердим. Директоримиз Ҳосил Сафарбоевич ҳақ гапни айтдилар. Ишни чиндан ҳам пайсалга соляямиз. Бу ерда бирорта важ-карсон кўрсатишга, баҳонага ўрин йўқ. Тажрибалар кутилган натижани бермайпти, вассалом. Бор гап шу. Вакуумда у ёки бу материалга юпқа қатлам пуракш, ўзингизга маълум, мураккаб масала. Бу билан хорихда ҳам жиддий шуғулланаётганлар кўпу ижобий натижага эришаётганлар йўқ ҳисоби. Биз қўллаётган усул янги, келажаги бор. Фақат ҳисоб-китобларимизни практикага тўла жорий қилишда қийналяпмиз, вассалом. Мен илмий ғоянинг муаллифи сифатида қўйилган масаланинг назарий томонларига кўпроқ жавобгарман. Бунда бирор камчиликка йўл қўйилмагани аниқ — авторлик шаҳодатномаси қўлимизда. Ишнинг қолган қисми Зокир Қудратовичга боғлиқ!..

Етакчи илмий ходим югургилаб бориб минбарга чиқди. Юзи доқадай оқарган, ҳаяжонданми, ё жаҳлданми қалин лаблари билинар-билимас титрар эди.

— Мен ҳайронман, — деди у лаби-лабига тегмай, — мудиримизнинг гаплари мени мутлақо таажжубга соляпти! Битимнинг иш раҳбари — ўртоқ Темуров. Мен — маъсул ижроочи. Нега энди ишнинг сушт боришига биргина мен айбдор бўлиб чиқяпман. Ҳозир ҳаммаларинг эшитдинглар, асосий муаллиф ўртоқ Темуров экан. Бу — қанчалик тўғри, бир нима деёлмайман. Аммо авторлик шаҳодатномасида иккаламизга ҳам муаллифлик ҳуқуқи баравар белгиланган. Гап бунда эмас. Гап менинг айбдор бўлиб чиқаётганлигимда. Ўртоқ Темуров ишнинг тадбиқий масалаларида ўзининг уқувсизлигини хаспўшлаш учун бу тўғрида лом-мим демади. Лекин бугина эмас...

— Ўртоқ Ҳакимов, — дея унинг гапни бўлди институт директори, — бизни сизларнинг шахсий муносабатларингиз қизиқтирмайди. Иш юзасидан гапиринг! Бировнинг шахсиятга тегмасдан сўзлашни қачон ўрганасизлар, ахир?!

— Яхши, ўртоқ директор. Ишнинг тадбиқий жиҳати... ниҳоятда мураккаб эди. Шунинг учун ҳам ўртоқ Темуров таклиф қилган янги қурилманинг блок-схемаларини бутунлай бошқатдан қуриб чиқишга, қувват кучайтиргич ва микросхемаларнинг мўлжалдагидан бошқача типларини ишлатишга тўғри келди.

Олдинги қаторда ўтирган Темуровнинг энсаси қотиб асабий ҳолатда лўқма ташлади:

— Э, майда-чуйда ўзгаришлар...

— Жамшид Темурович, — деди директор, — сиз сўзлаётганнингизда ҳеч ким халақит бермаган эди.

— Майда-чуйда эмиш, — деб тўнғиллади етакчи илмий ходим. — Агар чиндан ҳам шундай бўлганида борми... Улғудай зиқналигингизни ҳамма билади-ку, ахир! Уйлаган нарсангизни биров охирига етказишга кўзингиз етмаса, ғоянгизни нариги дунёга олиб кетишга ҳам тайёрсизки, лекин ҳеч кимни асло шерик қилгингиз йўқ!

— Нима-нима?! — деди Жамшид Темурович ўзига ярашмаган ҳаракат билан ўрнидан ирғиб тураркан. Азбаройи аччиғи чиққаниданми, киприклари пирпирар эди. Зокир Қудратович унга шундай тикилдик, бамисоли кўзларидан ўт чақнагандай бўлди.

Институт директори кескин ҳаракат билан ўрнидан турди-да, столга мушт туширди:

— Тўхтатинглар масхарабозликни! Еш бола эмассизлар, ахир!..

— Хуллас, Зокир Қудратович билан орамизда келишимовчилик пайдо бўлди, — деди Жамшид Темурович Акмалга ўйчан боқиб. — Лекин бунинг илдири ўсмирлик йилларимизга бориб тақалади десам, янглишмайман.

Эзмаликка йўймайсиз, бу тўғрида батафсил айтиб бераман. Шундагина у билан муносабатларимиз анча ойдинлашади.

Уша кезларда Зокир билан бир синфда ўқир эдик. 8«Б»-синфда ўқийдиган чиройликкина қиз — Манзура билан кўз уриштириб юардим. Бунга Зокир пайқаб қолибди, шекилли, бир куни:

— Эҳ-ҳа, дидинг чакки эмас-ку, — дея лўқма ташлади. — Жа зўр қизни танлабсан! Биласанми, унга маниям ишқим тушган. Агар имтиҳонларда математика билан рус тилидан кўчиртираман деб ваъда берсанг, ишқимдан воз кечаман. Истасанг, ҳатто Манзура билан гаплашиб бершим мумкин.

— Нимани гаплашасан? — деб сўрадим энсам қотиб.

— Нимани бўларди, жинни, унга ишқинг тушиб қолганини-да! Юрмайсанми мазза қилиб...

— Қўшмачига ҳозирча муҳтожлик жойим йўқ! — дедим жаҳл билан.

Шу-шу бўлдию Зокир ғашимга тегил учунми, Манзурага шилқимлик қиладиган одат чиқарди. У ҳеч нарсдан тап тортмайдиган сурбет бола эди. Баъзан мактабдан қайтишда қизнинг йўлини тўсиб ҳар хил мазза-матрасиз гаплар айтар, атрофида гирдикапалак бўларди. Бир куни у Манзуранинг қўлларини эшикка босиб турганини кўриб қолдим уларга қараб юрдим. Қиз қўлларини тортиб олишга уриниб юлқинар, «Кўйиб юбор, уятсиз! Сурбет!» — дея сўкинарди. Мен етиб келганимда Манзура бир силтаниб қўлини тортиб олди-да, Зокирнинг юзига тарсаки қўйиб юборди. Сўнг менга гинали нигоҳ ташлаб:

— Синфдошингизни тартибга чақириб қўйсангиз бўлмайдими?! Ё директорга арз қилишим керакми? — деди.

Шу воқеадан кейин Зокир ўзини тутиб олди. Бироқ ўртаимиздаги «борди-келди» бу билан тугамади.

Тўққизинчини батирач, ёзги таътилда «Еш турист» тўғараги қатнашиқлари Тянь-Шань тоғларидаги Кумуш-Қаптар чўққисини забт этиш учун походга чиқадиган бўлди. Зокир, мен, Манзура ҳам икки йилдан бери ана шу тўғарак аъзоси эдик. Эрталаб йўлга тушдик. Мен озиқ-овқат солинган оғир қопчиқлардан бирини елкамда олиб бораётган эдим.

Бир пайт биз бораётган сўқмоқ йўл пастликка қараб кескин бурлиди. Қияликни катта-кичик буталар, бағрлари сарғайган наъматақлар, кўм-кўк арчаю адр буй чўлған аргувонлар қоплаган. Кутилмаганда қиз боланинг чинқирганини эшитиб беихтиёр тўхтадим-да, ўгирилиб қарадим. Не кўз билан кўрайки, қиялиқнинг нариги чеккасида... Манзура пастга думалаб боряпти. Ҳаммаимиз серрайганча қотиб қолдик. Ажабо, ўша пайтда чиндан ҳам мўъжиза рўй берди. Зокир катта-катта одим отиб, думалаб кетаётган Манзурага етиб олди-да, тагин бир «ҳамла» билан унинг устидан ошиб ўтди. Сўнг оёқларини пастга йўналтириб, ерга ўтириб олганича қизга елкасини тутди. Манзура зарб билан унга урилиб энди иккови ҳам пастга думалай бошлади. Лекин Зокир буталарга чанг солиб ушлаб олишга интилар, шохлар ё синиб, ё сирғалиб қўлидан чиқиб кетарди. Улар тагин ўн метрча сирпаниб, ниҳоят, қияликдаги бир оз дўппайган дўнглик устида тўхташди.

Нафсиларимизни айтганда, у Манзуранинг ҳаётини сақлаб қолди. Уша воқеадан сўнг қизнинг Зокирга муносабати ўзгарди. Мактабни тугатиб, синфдошлар тўзғиб кетишди. Мен ҳам ўқишга кирдим. Орадан анча фурсат ўтгач, тўртинчи курсдалигимизда чоғи Манзураларникига телефон қилиб, учрашувга таклиф этдим.

Космонавтлар ҳиббониди кутиб турганимда етиб келди. Гапни ҳол-аҳвол сўрашишдан бошламоқчи эдим-у лекин негадир:

— Зокирни кўриб турибсизми? — деб юборганимни ўзим ҳам пайқаймай қолдим. Қиз ялт этиб қаради-да:

— Ҳа, кўриб турибман! — деди.

— Нима, учрашиб турасизларми? — дедим азбаройи асабийлашганимдан бармоқларимни эзгилаб.

Манзура бир зум сукут сақлаб синовчан тикилди-да, бамайлихотир жавоб берди:

— Ҳа, учрашиб тураимиз!

Ўзимни кўярга жой тополмай қолдим. Учрашувга келаётиб, Манзурага анча-мунча гап айтишни ўйлаган эдим. Афсуски, биттаси ҳам эсимда йўқ. Кейинги саволим-ку, томдан тараша тушгандек беўхшов бўлди:

— Уйингизга... одам қўймоқчи эдим... Нима дейсиз?

Манзуранинг кўзларига кўрқа-писа тикиларканман, қошлари нафис чимирилиб, юзи лоларанг тус олганини пайқадим. Назаримда, у мени истеҳзо аралаш кулимсираб кузаётгандек, калака қилаётгандек эди. Жавоби ҳам бу фикримни тасдиқлагандай бўлди:

— Зокир акам нима дерканлар...

Ўзимни тутолмай қолдим.

— Ҳар гапнинг бирида Зокир акам — Зокир акам!.. — дедим бўғилиб. — Нима ундан бўлак дардимиз йўқми?.. Ахир, болалигимдан сизни севшимни биласиз-ку?!

Қиз ялт этиб менга қаради.

— Бунга ҳозир тилга оляспиз, — деди ва кўзлари намланди. — Агар билсангиз... агар билсангиз...

Унинг қўлини кафтларим орасига олдим. Иккаламиз ҳам ҳаяжонга тушган эдик, юракларимиз бир маромда, ҳамоҳанг ураётгандек туюларди.

- Демак, келишдик!..
- Нимага? Ҳа-а... Кечикмадикмиккин?
- Нега энди?
- Ваъдам-чи?... Зокир акага...
- Яна Зокир!— дедим бақирғудай бўлиб.
- Ҳарҳолда...

— Нима ҳардолда?.. Ахир, у инсонийлик, қолаверса, комсомоллик бурчини бажарди-ку! Буни ёнингизда бўлсам, мен ҳам, бошқалар ҳам — истаган одам қилиши мумкин эди!..

Манзура индамай, ерга қаради...

Уша куниёқ Зокирни излаб топдим. Манзура ҳақида гап очганимда, оғзининг таноби қочиб:

— У тентак мени ўлғудай яхши кўриб қолганга ўхшайди. Нима десам, ҳўп дейди. Узиям очилиб, жа жонон бўлиб кетганда! Бекорчиликда кўнгилхўшлик қилиб турамыз,— деди.

Кулоқларимга ишонмай қолдим.

— Сен уни севмайсан-ку, ахир?— дея қичқирдим бўғилиб.

У мамнун қиёфада тикилиб, ҳомийларча елкамга қўлини кўйди.

— Яхши йигитсан-да, Жамшид, сенга ишонса бўлади. Кўнглинг тоза. Дунёда севаги борлигига ҳам ишониб юрибсан.

— Саволимга жавоб бермадинг?— дедим ўжарлик билан.

— Севмасам нима бўпти! Зато, у севади!

— Бўлмаган гап!

— Гаров бойлашасанми?

— Катта ҳоланг билан гаров бойлаш!

— У сени...— деди Зокир кўрсаткич бармоғи билан кўрагимга нуқиб, — яхши кўради демоқчимсан? Менга қара, арзиманга нарса туфайли орамиздан ола мушук ўтишни истамайман. Ҳозирги замонда нима кўп — қиз кўп. Муддаони айт!

— Муддао шуки, Манзурани тинч кўй!

— Бор-йўғи шуми? Э, осон экан-ку! Мен ҳали унга уйланишим керак эканми, деб кўрқиб юрибман. Яхши, розиман... Фақат бир шартим бор. Боя айтдим, сендақа одамларга ишонса бўлади, деб. Мактабда ҳўп давр сурган эканмиз-да. Институтда аввал бошида қийин бўлди. Лекин қаловини топсанг, қор ҳам ёнаркан. Яхши оғайнилар орттирдим. Ҳозирча яшаса бўлади. Энди келажакни ўйлаш керак.

— Очиғи, нима демоқчисан?

— Айтмоқчиманки, сен билан менга ўхшаганлар бирга, ҳамкорликда ишлаши керак. Сен катта одам бўласан, бунга ишончим комил. Каминга камтарин эса... йўқ-йўқ, гапимни бўлишга шошилма, мен ҳам чакана одам бўлмайман! Қанақалигини яхши биласан-ку. Бир сўз билан айтганда, келгусида сен илмий-оғайний раҳбарлик ишлари билан шуғуллансанг, мен уларнинг ташкилий-таъминий томонларига жавобгарликни ўз зиммамга оламан! Қарабсанки, икковимизнинг ҳам ошиғимиз олчи!

Уша пайтда унинг таклифини чуқурроқ ўйлаб кўрадиган аҳволда эмасдим. Буни у икковимизнинг характер ва қобилиятларимиздан келиб чиқиб айтган эди. Устига-устак Зокирнинг Манзурадан осонликча воз кечаётгани кайфиятимни кўтариб юборган эди.

— Яхши, келишдик! Мен келгуси йили Физтехга йўлланма олмоқчиман. Сен ҳам таралдингни кўравер!

— Маъқул!— деди Зокир қўлимни қаттиқ қисиб.

Жамшид Темурович киприкларини пирпиратганча бир дақиқа сукут сақлади. Акмал уни ўз эркига қўйиб индамади. Бемор одамга ҳадеб савол бериб безовта қилавериш инсофдан эмас, деган хаёлга борди.

— Хуллас, — дея гап бошлади Жамшид Темурович, — ўша йили Манзура билан тўйимиз бўлиб ўтди. Зокир тўйда тўлиб-тошиб шеърхонлик қилди, ажойиб истаклар билдирди. Бироқ унинг ёнимда гул-гул очилиб ўтирган Манзурага очикдан-очик гап отиб, бот-бот қадахни уриштириб кетиши ўшандаёқ фашишни келтирган эди.

Биласизми, мен ҳеч қачон ўзимни Зокирга яқин олишга интилмаганман. Лекин у бошқача эди. Ҳатто институтни тамомлагач, йўлланмасини илмий-тадқиқот муассасасига тўғри-лаб, мен билан бир лабораторияда ишлаш бошлади.

Кейинчалик у турли совға-саломлар кўтариб уйимизга тез-

тез келиб турадиган бўлди. Уша кезларда мен Манзурага шубҳа билан қараб, уни Зокирдан рашк этар эдим. Бунинг устига аҳён-аҳён Москва, Ленинград ёки бошқа шаҳарларга хизмат юзасидан командировкаларга бориб турардим. Бироқ гумонсирашимни Манзурага очик-ойдин айтмас эдим. Чунки унинг айрим аёлларга ўхшаб зеб-зийнатга ихлоси кам, оиладиги етишмовчиликларни ҳам сира ўзимга солмас эди.

Дунёда рашк ва шубҳадан ёмон нарса йўқлигини ўшандаёқ ҳис қилганман. Кеча-кундуз шу ҳақда ўйлаб ишхонадан бот-бот хотинимга телефон қилиб, текшириб турадиган бўлдим. Зокир лабораторияда кўринмай қолса, жон-поним чиқиб кетар, дарҳол Манзурани йўқлаб, ишхонасига ёки уйга бориб келардим.

Орадан бир йил вақт ўтди. Фарзанд туғилгач, изтиробларим бешбаттар ортди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, гўдакнинг ёноғидаги холи аллакимникига ўхшар, фашишни кўзгар эди.

Борган сари асабий ва жирттаки бўлиб қолдим. Сал нарсага аччиғим чиқар, ҳадеб жанжал топишга уринар эдим. Бир кунги Манзуранинг отаси бошқа аёлга уйланиб кетганини юзига солиб, онанг яхши аёл бўлганида, бева қолмасди, деб ачиғиб олдим.

Бу изтироблардан қандай қутулганимни айтиб берсам, устимдан куласиз. Кунларнинг бирида отам келиб қолди. (Улар қишлоқда яшашарди). Уни кўриб кўнглим анча ёришди. Анча вақтдан буён қишлоққа боролмаган эдим, хавотирланиб, йўқлаб келибдилар.

— Бормасизлар? Тинчмисизлар, болам?— деди у ичкари хонага неварасини кўргани ўтаркан. — Ие-ие, катта йигит бўлиб қолибди-ку! Оббо азамат-ей! Холини қаранг, холини! Улмагур, худди бувиси-я!..

Отамнинг гапидан ирғиб ўрнимдан туриб кетдим. Азбаройи қувонганимдан рақс тушишга ҳам тайёр эдим. Ахир, оймнинг ёноғидаям шунақа хол бор-ку!? Уғлим қўйиб қўйгандек оймга ўхшар эди. Бурни, қошлари... Нега бу шу пайтгача калламга келмади экан-а?..

Севинчимни ичимга сиғдирилмай отамнинг елкасидан қучдим. Лекин унинг ўз дарди бор, гинахонлик қила бошлади.

— Унақа бўлмайди-да, болам. Онанг касал бўлиб ётди. Ака-укаларинг бари хабар олиб туришди. Битта сен йўқламадинг. Ёш болалигинг ҳеч қолмади-да!..

Мен ўзимда йўқ хурсанд, отамнинг гаплари у кулоғимдан кириб бунисидан чиқарди.

— Хафа бўлманг, дада!— дедим. — Бундан бу ёғига ҳар ҳафтада йўқлаб турамыз! Неварангиз билан бораверамиз! Тўғрим, Манзураҳон!

Менинг фавқулодда қувончимдан ажабланган ва ҳаяжонга тушган хотиним тасдиқ маъносидан шошиб-пишиб бош ирғар экан, беихтиёр кўзлари намланиб, овқатни баҳона қилганча ошхонага чиқиб кетди.

Бир нуқтага тикилганча ҳикоя қилаётган Жамшид Темурович хушқақчақ кайфиятда ҳамсуҳбатига юзланди.

— Бор гап шу, оғайни. Зокирнинг менга ёмонлик қилишига ишонимни қийин. Тўғри, у ўзига бино қўйган, худбин ва умуман галати одам. Биласизми, сўнгги пайтларда унинг кўзларига тик қарашдан кўрқаман. Нега? Билмайман!.. Айниқса, жаҳли чиқса, жуда ёмон қарайди одамга. Шунда бошдан-оёғингача музлаб кетгандай бўласан. Лекин бировга суниқасд қила олишига кўзим етмайди!

— Раҳмат сизга, Жамшид Темурович!— деди Акмал. — Безовта қилганим учун узр.

— Ҳечқиси йўқ.

Жамшид Темурович уни палата эшигигача кузатиб қўйди.

Акмал Анвар Саидовичнинг ҳузурда эллик ёшлардаги ажиндор, кўримсиз киши билан милиция лейтенанти Николай Сердюк ўтирганани кўриб, орқасига бурилиб қайтмоқчи эди, бўлим бошлиғи «киравер» ишорасини қилди. Йигит чеккадаги стулга омонггина ўтирди.

— Хуллас, гап шу, ўртоқ Эшбоев, — деди бошлиқ. — Бу ёғига қадамни ўйлаб босинг. Сиз билан ади-бади айтишиб ўтириш жонимизга теғди. Сўнгги бор оғоҳлантиряпман, уқдингизми? Агар лейтенант Сердюк ўша терроризияда юргангиз ҳақида яна гап топиб келса, тамом, ўзингиздан кўринг. Эшингиз ҳам бир жойга бориб қолди, энди одамларга ўхшаб тинчгина яшанг-да, ахир! Келишдикми?

Кўримсиз одам ўлганининг кунидан бош ирғаб:

— Келишдик, Анваржон ака! Раҳмат сизга! — деди.
 — Бизга тинч яшасанглр бўлди, бошқа ҳеч нарса талаб қилмаймиз. Хўп, хайр!
 Ҳалиги одам ўрнидан туриб, лейтенант кузатувида букчайганча ташқарига йўналди.
 — Хўш, ишлар қалай? — деб сўради Анвар Саидович психолога юзланиб. Акмал бўлим бошлиғининг қаршисидаги стулга бориб ўтиргач, Жамшид Темурович билан бўлиб ўтган сўхбатнинг қисқача мазмунини шошилмай гапириб берди.
 — Демак, унинг суққасд бўлганига шубҳаси йўқ, шундайми?
 — Худди шундай, ўртоқ подполковник...
 — Ҳалиги бир неча юз... мегаомли...
 — Ҳа, қаршилиқ... Бу иш юзасидан институтнинг техника таълимоти бўлимига бордим. Сўнгги икки йил мобайнида 500 мегаомли қаршилиқлардан 800 донга сотиб олишган экан. Элликтаси «Юқори частотали синовлар» лабораториясига берилган. Лекин «Композиция» хўжалиқ битими учун битта ҳам ишлатилмаган. Лойиҳа бўйича бунга зарурат йўқ экан.
 — Уша элликта қаршилиқ нималарга ишлатилибди?
 — Иккиламчи эмиссия ҳосил қилувчи янги электрон қурилмаларнинг синовида фойдаланишган.
 — Ҳаммасиними?
 — Худди шундай.
 — Демак, бу тахминимиз ҳам... Врачлар нима дейишпти?
 — Уша эски гап. Хасталиқ гамма-нурланиш ёки юқори частотали электромагнит тўлқинлари таъсирида юзага келган деб тахмин қилишпти, холос. Лекин бунга ҳам моддий далиллар йўқ.
 — Демак, унинг «кўзи»ни ўрганиш қолибди-да?
 — Чамамда, шундай.
 — Бу ишни олимлларга оширсак ҳам бўларди, лекин сен анча тер тўқдинг, ўзимиз охирига етказасакмикан, нима дейсан?
 — Мен ҳам шу фикрдаман.
 — Зокир Қудратович уйланганми?
 — Уйланган. Аммо беш йил аввал фарзандсизлик туфайли ажралишганлар. Ҳозир бўйдоқ. Икки хонали уйда ёлғиз ўзи туради.
 — Унга қақирқ қоғози юборганмисан?
 — Худди шундай.
 — Хўп, бўлмаса соат олтигача ота-бобоси, қариндош-руғлари ҳақида батафсил маълумот тўпла. Кейин Зокир Қудратовичнинг билан би-ир сўхбатлашамиз.
 — Тушундим, ўртоқ подполковник!

Роппа-роса уч соатдан сўнг Акмал яна Анвар Саидовичнинг хонасига қайтиб кирди. Бу сафар қўлида бир даста қоғоз солинган папка бор эди. Бўлим бошлиғи капитан Муҳамедова билан сўхбатлашаётган экан. Йигит чеккадаги стулга бориб ўтирди. Муҳамедова чиқиб кетгач:
 — Хўш? — деди Анвар Саидович.
 — Ҳақимовлар оиласига оид баъзи маълумотлар, — деди Акмал папкани очиб, — Зокир Қудратовичнинг катта бобокалони эски шахарлик бообрў шайхлардан бўлган. У халқ табобатчилигини мукамал билган. Кўпгина оғир беморларнинг ҳожатини чиқарган. Сўнгги маълумотларга қараганда, у гипнозчи ва телепат ҳам бўлган экан. Лекин у буни билмаган, ўзидаги кучни илоҳийдан деб ўйлаган. Ҳақим Амир Шайх исмли бу одам ҳақида турли ривоятлар ҳам бор экан. Зокир Қудратовичнинг отаси эса кўзга кўринган жарроҳ, Игна билан даволаш усулларини яхши билади!..
 — Жуда соз! — деди Анвар Саидович ўрнидан туриб, ўйчан қиёфада хонада у ёқдан бу ёққа юриб. — Давом этавер!
 — Зокир Қудратович беш йилдан буён биоэнергетикани ўрганипти. Шунақа янги фан тармоғи бор. Тирик организмнинг энергия таъминоти ҳақида. Айни пайтда хатха-йога машқлари билан ҳам шуғулланмоқда. Ҳатто ўтган йили беш кун очлик эълон қилиб, оғзига бир томчи сув олмаган.
 — Нега энди?
 — Бу ҳам йоғларнинг машқларидан.
 — Жуда соз!
 — Машҳур телепат Вольф Мессинг ҳам тўрт-беш кун оч қолиб кетгач, унда файроқддий хусусиятлар пайдо бўлган экан. Мана бу Зокир Қудратовичнинг шахсий делоси, — деди Акмал бошлиғига папкани узатиб.
 Анвар Саидович расмий қоғозларни паришонхотир ҳолда варақлар экан:
 — Булар, чамаси, маълум гаплар, — деб қўйди. Лекин ота-

боболари тўғрисидаги маълумотларни дуруст йиғибсан. Ҳали асқотади. Уларни қаердан топа қолдинг?
 — Уларнинг илгари яшаган маҳалласида Нурмат бобо деган тўқсон етти яшар бир оқсоқол бор экан. Уша айтди.
 — Ақлингга балли. Хўш, соатинг неча бўлди?
 — Олти бўляпти...
 — Зокир Қудратовичинг келдими?
 — Келган бўлиши керак. Чақирайми?
 — Чақир, кирсин!
 Ҳақимовнинг қиёфаси бир мунча саросимали эди. Анвар Саидович унга қўл бериб сўрашаркан:
 — Марҳамат! Утирсинлар! — деди кўтаринки кайфиятда.
 Етакчи илмий ходим Акмалнинг қаршисига ўтириб:
 — Раҳмат, — деди.
 — Уртоқ Ҳақимов, — деди бўлим бошлиғи, — бевовта қилганимиз учун узр. Битта масалада маслаҳатингиз зарур бўлиб қолди.
 — Қўлимдан келса, бош устига, — деди Зокир Қудратович ҳамон пинагини бузмай.
 — Жамшид Темуровичнинг касалхонада ётганидан хабарингиз бор!..
 — Ҳа, албатта.
 — У нурланиш ёки юқори частотали электромагнит тўлқинлари таъсирида хасталанган, деган тахмин... э, гумон бор. Сиз қандай фикрдасиз?
 Анвар Саидович ҳам, Акмал ҳам етакчи илмий ходимга тикилишди. Лекин унинг куюқ қошлари тутатиб кетган қорамағиз юзида қилт этган ўзгариш сезилмади. Кўзлари шишадек совуқ эди. Бундан Акмалнинг баданида чумоли ўрмалагандай бўлди.
 — Мен қаёқдан билай, буни Жамшиднинг ўзидан сўраш керак! — деди Зокир Қудратович қўрслик билан.
 Энди гапга боядан бери жим ўтирган Акмал аралашди.
 — Сиз созлаётган юқори вольтли электрон қурилма ўзидан ўшанақа тўлқинлар тарқатар экан? — деди Акмал савол оҳангида. — Айниқса 10 киловольтли манба 30 киловольтлисига алмаштириб қўйилган-да...
 Зокир Қудратович Акмалга очиқдан-очиқ нафрат билан тикилди. Психолог унинг юзида зигирча ҳам сохталик ёки фириб борлигини пайқамди.
 — Нима бало, Темуровнинг касалга чалиниш сабабини ҳали сизлар... менга тўнкамоқчисизлар шекилли? — деб сўради Зокир Қудратович важоҳат билан ҳамсўхбатларига тик қараб.
 — Йўқ, сиз қизишманг, ука. Биз фақат ҳақиқатни аниқламоқчимиз, холос, — деди Анвар Саидович бамайлихотир оҳангда.
 Етакчи илмий ходим бошини қуйи эгиб, чуқур нафас олди. Сўнг иккала муштани столга қўйиб, қоғоғини уйди.
 — Иш бунақа тус олган экан, шу пайтгача ҳаммадан яшириб юрган сирларимизни очишимга тўғри келади. Бари бир буни қачонлардир ошкор қилишим лозим. Аввало сизларда ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун қурилма ҳақида айтсам, ўн киловольтли электр манбасини ўттиз киловольтлисига алмаштирганим тўғри. Чунки менга микросхемаларни максимал иш тартибидега синаш учун ўн киловольту икки юз вольт кучланиш керак эди. Ўн киловольтли манба эса ана шу қўшимча 200 вольт кучланишни беролмайди. Техника таъминоти бўлимида бошқа кучланишдаги манбалар йўқлиги туфайли 30 киловольтлисини олишига мажбур бўлганман. Биласизларми, йўқми, ундан реостат ёрдамида ўттиз киловольтдан паст бўлган исталган кучланишни олиш мумкин. Тушунтиролдимми?
 — Албатта, — деди Акмал пича ўнғайсизланиб.
 Зокир Қудратович бир дақиқа сукут сақлаб ўтиргач, қаддини ростлаб яна гапида давом этди:
 — Очиғини айтсам, беш йилдан бери ўз устимда ғаройиб тадқиқот бошлаганман. Биоэнергетика соҳасида. Яъни одамдаги яширин психодинамик энергия имкониятларидан тўла фойдаланиш юзасидан.
 Инсон миясининг атиги 7—8 фоизи фаол ишлашдан, қолган қисмлари уйқу ёки мудроқ ҳолатида бўлишидан хабарларинг бўлса керак? Мазкур қисмлар қандай вазифаларни бажариши мумкин? Мени шу нарса қизиқтиради. Бу борада илк натижаларни қўлга киритгунча жоним халқумимга келди. Ҳар битта ғалабани қўлга киритганимда, инсон қудрати, унинг ижодий имкониятлари нақадар чексизлигига қайта-қайта ишонч ҳосил қилганман. Лекин бу менга жуда қимматга тушар, кўп куч-қувват йўқотганим туфайли неча соатлаб қамирламасдан ётар

эдим. Аслида ҳозир Жамшид эмас, мен касалхонада ётишим керак. Умуман, гап кўп, яхшиси, тажрибаларимдан айримларини намойиш қилақолай, — дея Зокир Қудратович ўрнидан турди-да, Акмалга юзланди. — Гугуртингиз борми?

Психолог чўнтагидан гугурт чиқариб узатди.

— Бунга кенгроқ жой зарур, — деди етакчи илмий ходим. — Анави столга ўтсам бўладими?

— Марҳамат, марҳамат, — деди Анвар Саидович ҳам ўрнидан туриб.

Хонанинг ўнг бурчагида каттагина журнал столи бўлиб, унинг икки чеккасига кўкимтир жилдди курси қўйилган эди. Зокир Қудратович курсилардан бирига ўтириб, стол устига гугуртни тикка қилиб қўйди. Сўнг худди сеҳрлаётгандек унга тикилиб қолди. Анвар Саидович билан Акмал нафасларини ичига ютиб, уни индамай кузатишар, бўлим бошлигининг юзида чучмал бир ифода пайдо бўлган эди. Хона анча салқин бўлса-да, етакчи илмий ходимнинг пешонасида майда тер томчилари йилтиллади. Кўзлари қинидан чиққудек катта очилган, гугуртга ҳамон еб қўйгудек тикилар эди. Тик турган гугурт бехосдан соат милидек секин-аста ёнига оға бошлади. Стол билан маълум даражада бурчак ҳосил қилгач, таппа ағдарилиб тушди. Акмал ҳайратдан қичқириб юбораёзди, Анвар Саидович эса ўз кўзларига ишонмасдан:

— Стол қимирлагани йўқми? — деб сўради.

Юзида қандайдир изтироб ва чарчоқ акс этган Зокир Қудратович унга хўмрайиб қараб қўйди-да, яна гугуртга тикилишда давом этди. Тагин ўртага сув сепгандек жимлик чўкди... Ажабо, кутилмаганда гугурт аста-секин кўтарилла бошлади. Орадан бир неча фурсат ўтгач, у яна тикка турарди.

Анвар Саидович етакчи илмий ходимнинг елкасига қўлини қўйди.

— Қойил, ука! — деди. — Бунақасини умримда биринчи кўришим! Чинакам мўъжиза-ку!

— Бирор иллюзия ёки фириб йўқми бу ерда? — деб сўради Акмал.

Анча-мунча ҳолдан тойган Зокир Қудратович энсаси қотиб унга тикиларкан, сув тўла пиёла ёки стакан келтиришни илтимос қилди.

— Ана, столимда турибди, — деб қўли билан имо қилди Анвар Саидович.

Акмал пахта гулли чойнақдан пиёлага чой куйди-да, Зокир Қудратовичнинг олдига келтириб қўйди. Етакчи илмий ходим жон-жаҳди билан энди пиёлага тикилишга тутинди.

Шу пайт бўлим бошлиғи билан психолог ҳайратдан яна қичқириб юбораёзишди: пиёла худди жон битгандек столда сирпаниб, жойидан жила бошлаган эди.

— Бу ерда бирор фириб йўқмикин? — деб сўради Акмал беихтиёр.

Зокир Қудратович унга очикдан-очик нафрат билан боқди. Бу совуқ нигоҳдан психологнинг аъзойи бадани жунжикиб кетди.

— Энди мен ҳам бир мўъжиза кўрсатсам, — деди бўлим бошлиғи негадир хушчақчақ кайфиятда Зокир Қудратовичнинг қаршисидаги курсига ўтираркан. — Қани, кафтингизни узатинг-чи.

Зокир Қудратович таажжубланиб қўлини чўзди. — Кўркмай узатаверинг. Хўп, яхши. Энди қулоқ солинг. Менда ҳеч қандай сеҳр-пеҳр йўқ. Фолни илмий асосда очаман. Кўрхасизми, кафтингиздаги мана бу чиқиз аввал эгрироқ, кейин тўғри кетган. Демак, ҳаёт йўлингиз мураккаб кетган. Дастлаб хатоларга йўл қўйгансиз. Энди анча-мунча равон йўлга тушиб олишсиз. Тўғри айтяпманми?

Зокир Қудратович ҳорғин жилмайганча бош ирғаб қўйди.

— Бир десамми ёки икки ёшингизда болалар боғчасига қатнагансиз, манави чиқиқчалар шундан далолат беради. Етти ёшингизда ўрта мактабга... кейин институт... ҳозир Физикавий тадқиқотлар институтининг етакчи илмий ходимсиз. Уйлангансиз. Айни чоқда бўйдоқсиз. Қалай, тўғри фол очяпманми? — Тўғри! — деди олим хушчақчақ кайфиятда.

Акмал хохлаб қулиб юборишдан ўзини зўрға тийиб турарди.

— Энди мана бу жимир-жимир чиқиқчаларга эътибор беринг. Сўнгги йилларда инсон миясидаги биологик жараёнлар муаммоси билан шуғулланышсиз. Дунёда ҳеч қандай илоҳий куч, мўъжиза ёки сеҳр-синоат йўқлигини исботлашга киришгансиз.

Анвар Саидович етакчи илмий ходимнинг кафтини қўйиб юборди-да, фақуллодда жиддийлашиб ўрнидан турди. Қўлларини орқасига қилганча ўйчан қиёфада у ёқдан-бу ёққа одимлай бошлади.

ҲИКОЯТ

Ҳаким Амир Шайхнинг ёвуз тарсо қизини инқирозга юзтубан этгани ҳақида

Олис Фаранг¹ "акатида гўзалликда тенгги йўқ бир тарсо² қизи бўларди. У шу юрт подшошининг яққаю ягона арзандаси бўлиб, худди куёв айвонидаги Исо қизи каби ажойиб бир қасрда истикомат қиларди. Бу кўҳна дунё шунча айлангани билан бундай ажиб қасрни ҳеч кўрмаган эди.

Унга яқин келган ҳар бир одамнинг жисмида ҳарорат кўтарилар, кўнгли изтиробдан бетоқатланар, кўз ўнгида ўз олам намоеън бўларди. Қасрнинг токи осмон гумбазига етар, меҳробларида кўлгина сирлар яширинган эди. Бу бинонинг тошлари ғам ва машаққат тоғидан келтирилган бўлиб, фишлари дарду бало тупроғидан куйилган эди. Қаср болохонасининг айвончасида фитналар бедор боқиб турар, кишилари чорасиз ҳолга ташлаб, бундан кутулишнинг сира иложи йўқ эди. Кунгуралари дилларга кутку солиб, ишқ доғини ошкор этарди. Уларга ҳар кун йўлаб кесилган бошлар териб қўйилар, улар кеч кириши биланоқ йўқ бўлиб қоларди.

Эрталаб юзига тўр парда тutilган тарсо қизи канизаклари билан жимжимали болохона айвонига чиқиб келар эди. Айни шу пайтда унга ошику беқарор бўлган ўнлаб бою гадо, шаҳзодаю фуқаро пастда тўпланар эди.

Бир маҳал шамол эсиб паризоднинг юзидаги парда пича кўтарилар ва шунда иккинчи био куёв пайдо бўлгандай, ошиқлар баравар «оҳ» тортиб юборишарди. Жонига ўт тушган айрим йигитлар оёқдан қолиб, эс-ҳушидан айриллар эди.

Шундан кейин халқаю занжирлари юз минг найрангдан иборат улкан дарвоза очилиб, йиғилганлар девоналик ва телбалик либосига ўралиш учун ичкарига шошиллар эдилар.

Дарвоза ёпилгач, ошиқлар алоҳида-алоҳида ҳужраларга киритиларди. Бундан мақсад — кимки шатранж ўйинида тарсо қизини ютса, унга уйланиши мумкин эди. Акс ҳолда калласи танидан жудо қилинарди.

Ҳужра эшиги очилиб, остонада тарсо қизи канизаги билан пайдо бўлганида, куёвликка даъвогар кимса девоналарча типирчилаб, ёш боладек ҳовлиқиб қоларди. Қиз ҳарифига ғамзали бир ўткир нигоҳ ташларди-да, ўйинни бошлаб, нариги ҳужрадаги бошқа шўрликнинг ҳузурига йўл оларди. Шу тариқа у бирварақайига эллик, ҳатто юзта одам билан шатранж ўйнар эди. Етти иқлимдан келган куёвликка даъвогарларнинг биронтаси уни енга олмади. Улар шатранж тахтаси қаршисида ўтирганлари ҳамон ўзларини йўқотиб, ҳушдан кетгудай аҳволга тушардилар.

Жаҳонга доврғи таралган шаҳаншоҳни бу ҳол беҳад ташвишлантирарди. Чунки қизи куёвга чиқишнинг шатранждан бошқа йўлини ўламансаттор тан олмай қўйган, қайда бўлмасин, шатранждан ўзга мавзуда гап очилса, тоқатсизланиб, дод-вой солишга тушар эди. Азбаройи шатранжга берилиб қизнинг мияси айний бошлаганини шаҳаншоҳ сезар, бундан ғам-қайғуси баттар ошарди. Унг қўл вазир кунларнинг бирида:

— Шохим, бир қошиқ қонимдан кечсангиз, фикримни айтсам, — деб қолди.

— Кечдим, айт! — деди шох қайғу тахтида бошини ҳам қилиб ўтирганча.

— Олис Қўҳиқоф мамлакатада Ҳаким Амир Шайх исмли бир авлиё яшар экан. У ҳар қандай мушкулотнинг ечимини топиш қудратига эга эмиш. Агар ижозат берсангиз, мен у улуг зотни излаб топсам-да, саройга бошлаб келсам. Зора, худо ёрлақаб, мушқуллимиз осон бўлса! — деди вазир таъзим бажо айлаб.

Шохнинг ғамнок кўзларида умид учкунлари йилтиллади.

— Яхши, — деди у жонланиб, — лашкарларимдан олиб, энг уққур отларга миниб, йўлга чиқинглар! Омад ёр бўлсин!

¹ Фаранг — бу сўз бутун Европани англатган, баъзан Франция маъносини ҳам билдиради.

² Тарсо — христиан динидаги киши.

Вазир роса йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, орадан тўқсон кун ўтгач, Ҳақим Амир Шайхни бошлаб сафардан қайтди.

Шайх ўжар тарсо қизи ҳақида аввал ҳам эшитган, мана-ман деган ўғлонларнинг гулдек умрига завол бўлаётгани ғазабини кўзгаган эди. Шу боис вазирнинг таклифига кўниб, олис сафарга отланишга розилик берган эди.

Ўз илтимосига биноан, Ҳақим Амир Шайхни ҳамма қатори малика истиқомат қиладиган қаср ичкарасидаги ҳужралардан бирига киритдилар. У зарбоф чопонни ечиб қозиққа илгач, «Бу қиз шатранж ўйинида дунёда тенги йўқ уста бўлиши керак ёки унда бошқа бир сир бор. Даставвал мана шуни аниқлаш даркор», — деб ўйлади.

Тарсо қизи канизага билан ҳужрага кириб келганида Шайх совуққон нигоҳини шатранж тахтасига қадаганча уларга парво қилмай ўтираверди. Бундан жаҳли чиққан париваш энсаси қотиб: «Фу!..» — деб қўйди-да, қора тўр пардани кескин бир ҳаракат билан юзидан кўтарди, ҳужра шу заҳотиёқ бамисоли Шайхнинг чақнагандек ёришиб кетди. Шайх бунга ҳам эътибор бермади. Баттар ғазабга минган паризод оқ кўлқоп кийган нафис кўлчасини чўзиб, пиёдалардан биттасини шартта олдинга жилдирди-да, ҳужрани тарк этди.

Ҳақим Амир Шайх ўйга толди. «Эътибор қилмаганим учун нега бунча ғазабланди? Е у одамни ўзига қаратиб руҳий таъсир ўтказармикин? Эҳуд гап қизнинг жоду кўзларидами? Агар шундай бўлса, унга қарши курашиш осон кўчарди. Чунки...»

Бу сафар ҳужра эшиги зарб билан очилди. Қиз энди тўр пардани бутунлай кўтарган, чиройли тилларанг сочлари турмаклар кўйилган эди. Эғнида кўкраклари очиқ антиқа кўйлак. Унга бир қараган ҳар қандай эркакнинг боши айланиб, ўзини йўқотиб қўйиши турган гап эди. Лекин Шайх бунга жиндек парво қилмади. У тарсо қизининг қаршида савлат тўқнакча ҳайкалдай қотиб ўтирар, бамисоли бутун ақлу ҳуши шатранж ўйини билан банддек эди. Бундан ғазаб бешбаттар алангаланган тарсо қизи шатранжга кўз югуртирди-да, нафрат билан:

— Яна тўрт юришдан сўнг каллангиздан умидингизни узаверишингиз мумкин, — деди башорат қилиб.

Малика Шайх ҳузурига бошқа келмай қўйди. У энди ўйинни шатранж тахтасига қарамасдан, хаёлан давом эттиришга қарор қилганини канизага орқали ҳарифига етказди. Канизак Шайхнинг сўнги юришини ёзиб олиб, маликани бундан хабардор этгани жўнади-да, кўп ўтмай яна қайтиб келди. Тарсо қизнинг номидан филни қоралар шохининг қаршига сурди.

Аччиқланган Ҳақим Амир Шайх вазмин ҳаракат ила шатранж тахтасини доналари билан улоқитири ташлади-да, ўзига кўрқал-писа бокиб турган канизакка қарата босиқ овозда:

— Маликангизга зудлик билан етказинг: шатранж ўйнаса, ҳалол ўйнасин! Агар фириб йўлига ўтадиган бўлса, мен уни ҳозирок мот қилиб ташлайман! — деди.

Канизак бош ирағаб, шатранж билан ва доналарини қайта жойига териб қўйди-да, индамай чиқиб кетди. Тарсо қизи бу гал кўп куттирмади. Ҳужрага бўрондай бостириб кирди, эзбаройи қаҳру ғазабининг зўрлигидан оғзидан кўпиклар сочиб ҳарифига бақирди:

— Сичқоннинг ажали етса, мушук билан ўйнашар экан. Кунинг битди сассиқ чол! Қани, юриш сендан, бўл тезроқ!

Ҳақим Амир Шайх «афсус» дегандек бошини сараклатиб қўйди. «Одамларга нисбатан бунчалик қаҳру ғазаб, ёвузлик бу кизда қаёқдан пайдо бўлди экан?»

— Жуда доно матал, — деди Шайх вазмин оҳангда, — фақат мушук киму сичқон ким — аввал шуни аниқлаб олсак, айни муддо бўлур эди. Алҳол, ўша мушук-сичқон фалакнинг гардиши ила эр-хотинга айланса не ажаб?..

Шайхнинг бу истеҳзоли гаплари қизнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Қутургандек жиғибийрон бўлиб:

— Бас қил, қари алласти! — дея қичқирди. — Сен билан ади-бади айтишиб ўтиришга вақтим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ! Юрсанг юр, йўқса мот бўлганингни тан ол! Жаллодларим кутиб қолишди.

— Эй, болам, — деди кўхиқофлик авлиё ҳамон хотиржам кайфиятда, — жаллодларинг бугун беиш қолмаслигига имонинг комилми?!.. Дарвоқе, бу саволи умрингиз, сенда имон нима қилсин!?

— Курумсоқ чол! Менинг битта нарсага имоним комил: сенинг анави қовоқ калланг шу бугуноқ сапчадай узлади!..

Ҳақим Амир Шайхнинг вужуди илк марта жунжиқиб, бармоқларида титроқ пайдо бўлди. Уни сесканишга мажбур

этган нарса — тарсо қизидаги одамзодга нисбатан бўлган нафратнинг ҳадсиз-ҳудудсизлигида эди. Бўри бари бир бўрилигича қолаверар экан-да...

Шайх дафъатан ўзида маликага нисбатан чексиз нафрат ҳиссини туйди-да, ниҳоят, аниқ бир қарорга келиб:

— Сен яна адашдинг, қизим! — деди ва унинг совуқ нигоҳига илк бор тик боқди.

Шу чоқ нафрат тўла нигоҳлар ўзаро туташдию гўё ерлар силкиниб, ўликлар тирилди, юлдузлар учиб, тоғу тошлар кулади, осмону фалак гир айланиб, дарёлар тескари оқди. Тарсо қизини яшин ургандек бўлди. Шайхнинг оёқлари остига гурсиллаб кулади...

— Йўлимиз бир экан, — деди психолог Зокир Қудратовичга мийғида кулиб, — хўп, десангиз ташлаб ўтаман.

Орадан сал фурсат ўтгач, улар усти очиқ енгил машинада ёнма-ён ўтириб ўйларига қайтишди.

— Тажрибаларингиз ажойиб, — деди Акмал машинани катта кўчага буриб, — сиз ҳали машҳур одам бўлиб кетсангиз керак!

— Гап от чиқаришда эмас, — деди Зокир Қудратович совуққонлик билан.

— Албатта, — деди Акмал. Улар энди чеккасидан метро йўли ўтувчи ва турли-туман машиналар билан гавжум кўчада елиб боришарди. — Айтмоқчи, тажрибаларни биринчи бор сизларга намойиш қиляпман, дедингиз. Жамшид Темуровичнинг хабари йўқми?

Етакчи илмий ходимнинг жаҳли чиққандай бўлди.

— Бу гапларга Жамшиднинг ҳеч қандай алоқаси йўқ! — деди ғижиниб.

— Тушунаман. Лекин...

Зокир Қудратовичнинг юзида савол аломати пайдо бўлди.

— Лекин, — дея давом этди Акмал, — биз унинг нима сабабдан касалга чалинганини бари бир аниқлай олмадик.

— Буни врачлардан сўрайсиз, — деди Зокир Қудратович истеҳзоли оҳангда.

— Айтинг-чи, мана сиз олим одамсиз, ғаройиб тажрибаларингиз ҳақида фан нуқтаи-назаридан нималар дея оласиз?

Етакчи илмий ходим саволга савол билан жавоб қайтарди:

— Сиздан атрофингизни ўраб турган нарсаларни, умуман, оламни нима учун кўрасиз, деб сўрасам, қандай жавоб берган бўлардингиз?

— Нима десам экан, мен бу соҳа бўйича мутахассис эмасман, мазкур саволга, эҳтимол, мутахассислар ҳам етарлик жавоб беролмас.

— Балли, камина ҳам шундай дейиши мумкин!

— Лекин сиз физиксиз-ку?

— Нима, физиклар ҳамма нарсани билаверади, деб ўйлайсизми?.. Ҳа, майли. Саволингизга юзаки тарзда бўлса-да, жавоб беришга уриниб кўраман. Биласизми, инсон мяснини юз қаватли бинога қиёс қилсак, одатда унинг етти-саккиз қаватидагина ҳаёт қайнаб туради. Қолган қаватларнинг эшиклари тафаккур учун тамбалаб ташланган дейиш мумкин. Аслида ҳар бир қаватнинг ўз вазифаси бор. Бинонинг эгаси баъзан юқориорққа кўтарилиб, ўн ёки ўн бешинчи қаватлардан фойдаланса ҳам бўлади. Бу бинода қанча баландласанг, янги-янги уфқларни кўраверасан, кашфиётларга дуч келаверасан. Бунга муваффақ бўлган одам назаримда чинакам сеҳргарга, жилла бўлмас, даҳога айланиши мумкин. Аммо гап ана шу юқори қават эшикларининг калитларини топа билишда.

— Сиз нечанчи қаватга кўтарилдингиз? — деб сўради Акмал кулимсираб.

— Мен ҳозир тўққизинчи қаватга кўтарилдим, деб айтишга ҳам тилим бормади. Эҳ-ҳе, инсон мяснининг имкониятлари нақадар чексиз!.. Дарвоқе, бизниқига етиб келдик, шу ерда тўхтатиб юборсангиз.

Акмал машинани ўнгга буриб, тормозни босди.

Психолог уйига кириб келгани ҳамон Ҳасан билан Ҳусан ўқдай отилиб истиқболига чиқишди.

— Шошманглар, шошманглар! Ҳозир туфлигимни ечиб олай, — деди у ва энгашиб туфлисининг ипларини бўшатди-да, икки ўғлини икки қўлига ўтказиб ичкарига ўтди. Хотини жилмайганча ошхона эшигининг рафига суялиб уларни кузатарди.

— Кураш тушамизми? — деб сўради Ҳасан тоқатсизланиб.

— Кейин дзю-до! — деди Хусан.

— Йўқ, ҳозир эмас, негадир бошим оғрияпти, — дея жавоб берди Акмал. — Лекин фокус кўрсатишим мумкин.

— Вой!

— Қанақа фокус? — Болаларга жон кирди.

— Қани, гугурт кутисини олиб келинглар-чи!

— Мен, ҳозир!

— Йўқ, мен! — дея ака-ука ўқдай ошхонага отилишди.

— Шошманглр! Гугуртни Хусан олиб келсин! — деди Акмал амирона оҳангда.

— Э-э... — деб Ҳасан орқасига қайтди. Хусан буйруқни кўз очиб юмгунча бажарди. Улар балкондаги стол атрофига ғуж бўлиб ўтиришди. Акмал гугуртни столнинг чеккасига тикка қилиб қўйди.

— Ҳозир мен қўлимни теккизмасдан нигоҳим ёрдамида гугуртни йиқитаман, — деди-да, унга жон-жаҳди билан тикила бошлади.

— Вой, дадам фокусчи! Дадам фокусчи! — деб қарсақ чалди Хусан ирғишлаб.

— Тек ўтир! — деди Акмал унга қовоғини уюб. — Йўқса сенга ҳам бир қаттиқ қарасам, жойингдан учиб кетасан-да!..

Акмал шундай дедию миясига фавқуллодда келган фикрдан ўзи ҳам ирғишлаб кетишига оз қолди. Ахир, мана айни пайтда бош оғрияпти. Жамшид Темуровичнинг касали ҳам бош оғриғи, қувватсизликдан бошланган. Булар Зокир Қудратовичнинг кўзлари билан боғлиқ эмасмикин? Бугун у Акмалдан нафратлангандек икки-уч марта қаттиқ тикилди-ку?! Лаборатория мудурига эса, ҳафталар, эҳтимол, неча ойлар давомида ана шундай қаҳру ғазаб билан тикилиб келган. Оқибатда... Демак, Зокир Қудратович ўзидан турли частотада психодинамик энергия тарқатар экан-да! Бунинг таъсир доираси ҳам турлича бўлиши турган гап. Масалан, бировга нафратланиб қараса, зарарли импульслар тарқалиши мумкинми?..

— Қани фокус? — деди Ҳасан отасининг елкасига осилиб. — Кўрсатинг фокус!..

— Кўрсатинг! Кўрсатинг!.. — деб талаб қилди Хусан ҳам унинг иккинчи елкасига ёпишиб.

— Жим бўлларинг! Фокус чиқмаяпти. Машқ қилиш керак.

— Қанча машқ қилиш керак? — деб сўради Ҳасан.

— Бир йилча...

— Бир йил қанча бўлади? — деди Хусан. — Неча марта ухлаб туришим керак?

— Уч юз олтимиш беш марта.

— Вой-бў-ў!.. — дея хитоб қилишди ака-ука бараварига. Косаларда шўрва олиб кирган хотини болаларга танбех берди.

— Бас қилинглар! Даданглр ишдан чарчаб келган...

Акмал ўрнидан турди-да, даҳлиздаги телефонга шошилди.

— Овқатланиб олмайсиэми, ахир? Яна қаёққа...

— Ҳозир, ҳозир азизам!..

Психолог Анвар Саидовичнинг уйига кўнғироқ қилиб, фикрларини айтди.

— Менимча, гапингда жон бор, — деди Анвар Саидович. — Ҳаммасини ёзма равишда баён этгин. Эҳтимол, ҳали био-логлар, шифокорлар билан маслаҳатлашармиз... — Бўлим бошлиғи бир дақиқа сукут сақлаб турди-да, тагин гапида давом этди. — Дунёнинг ишлари шунақа, Акмалбек. Етти ухлаб тушингга кирмаган ғаройиботларнинг гувоҳи бўлавераркансан. Бир-бирини кўролмаслик, ғайирлик, худбинлик каби ёмон хислатлар ҳамон мавжуд. Эҳтимол, Зокир Қудратович билан Жамшид Темуровичларнинг ўзаро муносабатларида ана шу нафрат тушунчасининг моддий тус олганини кўраётгандир-миз?.. Одам қаттиқ жанжаллашганда, биров билан уришиб қолганда асаби қанчалик қақшайди. Баъзилар ҳатто, инфаркт бўлиб қолишади. Менимча, бунда психодинамик энергиянинг роли кам бўлмаса керак? Бу суиқасд эмасми?!

Акмал одатдагидек барвақт уйғонди. Жамила ҳам аллақачон уйғонган, ошхонада нонушта тайёрлаш билан банд эди. Йигит ўрнидан ирғиб турди-да, кўрпа-тўшакни тез йиғиттирди. Сўнг шоша-пиша болалар хонасига ўтди.

— Подъём, йигитлар! — деб бақирди у мириқиб ухлаётган Ҳасан-Хусаннинг кўрпаларини очиб ташлар экан. — Қани, бошладик! Тезроқ!..

ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆ ҚАЛДИРҒОЧ ◆

Дилшод Шамсиев

Юрагида дунё эртаси

Ой тўлишди, битди дил доғи,
Нурли дарё оқди кўйнидан.
Кучиб олди ойдин ирмоғи,
Нозик қизнинг нафис бўйнидан.

Йироқлардан ардоқлаб келган
Меҳрин нисор этди шивирлаб.
Қиз қалбида кўнғироқ илган
Таранг иплар кетди қимирлаб.

Юрак узра ғамгин, лек ёруғ,
Сокин садо таралди майин.
Ширин шодлик уйғонар тонгдай,
Кўнғироқлар тебранган сайин.

Қиз кўксига сигмай кетди нур,
Жисми жони чўмди зиёга.
Юрак ичра пинҳон дард бўлиб
Бир муҳаббат келди дунёга.

Ширин ухлар осмон эркаси —
Заминдаги танҳо тирик ой.
Юрагида дунё эртаси,
Юрагида эртанги чирой.

* * *

Қоришганча қоқ тунда, тўлғин
Фалак кўзин тийрларига.
Лабларимни босаман, сўлгин
Сукунатнинг сийналарига.

Сийналарда висол оташи —
Меҳр сийналарга сигмайди.
Уша фурсат менга талпиниб,
Ўз-ўзига сўқмоқ излайди.

Айтай деса, бемажол лаби
Банди қисмат бигизларига.
Қуйилади, ирмоқлар каби,
Кўзларининг илдизларига.

Ёришади борлиқ,
Сукунат
Ортиқ дардин ичга йиғмайди.
Яширолмай муҳаббатини
Тонгда қуёш бўлиб йиғлайди.

* * *

Ой қўриқчи, юлдуз қўриқчи,
Ой ҳам гувоҳ, юлдуз ҳам гувоҳ.
Қучоғимдан қочмагин жоним,
Осмон бизга бўлганда паноҳ.

қоғоз қистирди. Бетлади. «Океандаги ороллар» романининг тўхтаб қолган жойидан давом этди. Икки қаторгина ёзди. Юрагига қил ҳам сиғмас эди, яна машинкани ортига итарди. Шу алфозда қарийб икки соат ўтиргач, ёзиш жонига теккани, тинкасини қуритгани, ортиқ иштиёқи қолмаганини чуқур ҳис қилди. Кўнгил ғашлиги лаҳза сари ортаётгани шундан далолат бериб турарди. Ниҳоят, у қоғозларни ғижимлаб бурчакка улоқтирди-да, шиддат билан ўрнидан турди. Пастга тушди.

— Дадаси, тинчликми? — Сўради Мэри эрининг бесаранжомлигидан безовталаниб ва унинг кўнглини овлаш мақсадида одатча билакларини силади.

— Болажоним, зерикдим. Робертга айт, машинани ўт олдирсин. Айланиб келамиз.

Мэри ҳовлига чиқди. Эрнест эса Африкадан олиб келган гулдор тўнини елкасига ташлаб, хотинининг қайтишини бетоқат кута бошлади.

— Роберт, болажоним, — деди у ташқарига чиққач ва узун бўйли сариқ шофёр йигитнинг елкасидан қучиб, эркалатди. — Қафасдаги шерваччани, бўри, тулки боласини, оҳучани машинага орт.

— Дадаси?... — Мэри ҳайрон бўлиб эрига қаради. Лекин Эрнест бу гал хотинига эътибор бермади. Айвондаги катак томон юрди, бориб унинг эшикчасини очди-да, севимли оқ тўтисини олиб, елкасига кўндирди, кейин машинага чиқиб ўтирди. Роберт орқа томонга шер, тулки, бўри ва оҳучани ортди.

— Ҳайда.

Машина майса қоплаган йўлдан ўқдек учиб кетди. Оғир сукутга толган Эрнест гоҳо-гоҳида ойнадан липиллаб ўтаётган дарахтларга назар ташларди. Мэри билан шофёр йигит ора-сира бир-бирларига қарашар, афтидан, улар Эрнестнинг нияти нега бирдан ўзгарганлигини тушунолмади ҳайрон, ўзидан сўрашга эса ботинишолмасди. Эрнестнинг қовоқлари уйилган, у оғир ўйга толиб бораётган эди. «Ҳиссиётли одамларнинг яшаши ҳеч қачон осон бўлмаган. Донолар учун ундан ҳам оғир. Умрлари тугаш арафасидан ҳаёт улар учун яна ҳам даҳшатли ва аянчли тус олади. Ҳиссиётсиз, эътиқодсиз, манфаатпарастлар турмуши доим осон кечган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади...»

— Манфаатпарастлар оҳуни ўртага олиб хомталаш қилаётган бўрилари эслатади, — дея овоз чиқариб ўй ўйлашда давом этди у, — манфаат йўлида аблаҳлик қилишади. Одил кишилар бундайларга қарши ҳамиша курашиб келишди, барибир, уларни тугатишолмади, тугатишолмайди ҳам. Табиатнинг синоати ҳам шунда: олижаноблардан кўра нокасларни у кўпроқ яратган. Нокаслар кам бўлса, курашнинг қизиғи қолмайди. Чунки, донолар бир-бирлари билан курашиши қийин. Нокаслар эса қўли бўшагач, ҳатто ўз-ўзларини ҳам чала бошлайдилар.

— Дадаси! Нима гап ўзи? — Эрнест хотинининг овозидан ҳушёр тортиб жимиди.

— Болажоним, — деди кейин у ғамгин тортиб. — Ҳаммаси кексалик туфайли.

— Дадаси, ўзинг қайта тиклатган ҳиндулар ибодатхонасини ҳам бир бориб кўрсак, яхши бўлармиди? Анчадан бери эсламай қўймай.

Эрнестнинг хаёли бошқа изга тушди. «Оҳ, бечора ҳиндулар, — дея беихтиёр кўнглидан кечирди у. Менинг бир томиримда ҳиндунинг қони оқади. Қа-чонлардир боёқиш ҳинду Ватанида таҳликасиз тинчгина яшаганди. Инглизу испанлар уларнинг ерини босиб олдию боёқишлар тентираб қолишди. Ватанидан ажралгани камдек отилдилар, қирилдилар. Мен бўлсам... Катта маблағ сарфлаб уларнинг ибодатхонасини тиклат-

дим. Мен бунинг бир томирим ҳиндуларга туташ бўлгани учун эмас, балки инсон тафаккури бунёд этган обидани яхши кўрганим учунгина қилдим».

— Мэри, сен қандай фикрдасан? — У елкаси оша хотинига юзланди. — Бир кун келиб ҳиндулар ҳам ватанларига эгалик қилишармикан? Испану инглизлар юртларига қайтиб кетишармикан?

— Дадаси, бу — болаларча соддадиллик, холос...

Эрнестнинг боши эгилди. Юз-кўзидеги қайғу ва ҳасрат аломатлари қуюқлашди. Табиат мутаносиблиги бузилиши хаёлидан кечди ва дилида ўзига нисбатан чидаб бўлмас бир нафрат туйди. Африкага сафар қилганида у кўнгилхушлик учун қанча жониворларни ўйламай-нетмай отиб ташлаган, шуларни эслаб юраги эзилди.

— Роберт, тўхта, — дея ғўлдиради у ва машина тўхташига ҳам сабри чидамай эшикни очди-да, тўти, ўриндиққа қўйиб пасга тушди. Орқа эшикни шўхд билан тортди. Оҳучани олиб ерга қўйди ва унинг бўйнидаги арқонни ечиб юборди. Оҳуча икки қадам юриб, ҳуркиб атрофга аланглади. «Ҳайт!» деган овоздан кейингина сой томон чопиб кетди. Сой бўйига етгач тўхтади-да, ортига ўгирилди, гангида, кейин яна югургилади ва дарахтлар орасига кириб, кўздан йўқолди. Эрнест машинага чиқди.

— Эрнест... ахир не азоб билан уни Африкадан келтирган эдинг-ку?!

— Боёқиш, бизни алқайдиган бўлди-да, — деди Эрнест мамнуният билан хотинига. — Биз уни узоқ вақт тутқунликда асрадик. Эътибор бердингми, эркига қўйгач, у шошиб қолди. Гўё уни тутқунликда сақлаган биз эмас, аксинча, тутқунликдан биз халос этгандай туюлди унга, шунинг учун ҳам бизга мамнун бўлиб термулди. Чиндан ҳам энди озод эканлигини пайқагач чопиб кетди.

— Бу ерда бирор йиртқичга ем бўлади. Биз эса ҳалокатдан асрадик.

— Бари бир, ҳеч нарса эркинликка тенг келмайди. Тутқунликда ўлганидан кўра эркинликда бўрига ем бўлгани маъқул. Шундай туғилган эди, шундай — эмин-эркин ўлсин.

— Қизик... Шу пайтгача нега унда уларни тутиб турдинг?

— Албатта, кўзимни қувонтириш ва фақат ўз манфаатим учун. Чамаси, гўзалликка эришолмаганидан кейин, уни тутқунликда сақлаб, ташналигини қондирасан, киши. Эътибор берсанг, табиатнинг мўъжизалари ичига энг чиройлиси шу — оҳулар. Уларнинг озорсизлигини ҳам кўзда тутяпман. Ҳой, Роберт, тўхта.

У машинадан тушиб бўри боласини занжирдан бўшатди. Бўри боласи ўзини дарҳол дарахтлар орасига урди.

— Қизик, — деди Мэри, — бу ярамас ақалли миннатдорчилик билдириб бизга қараб ҳам қўймади. Туз кўр қилгур...

— Бўри-да, бўрилигига борди. Бўриларда ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳисси ортиқроқ ривожланган.

Машина қўзғалди. Орага жимлик чўкди. Машина тоғ орасидан чиқди-да, кенглик оша ўқдай учиб кетди. Бийдай дала ўртасида Эрнест шофёрнинг қўлини ушлади. Бу гал у тулкини тутқунликдан халос этди.

— Қизик, — деди Мэри эрига ҳайрат билан боқиб, — бўри боласидан кейин тулкини бўшатдинг. Ҳойнаҳой, навбат — шерваччага. Ҳеч тушунолмаяман...

— Бу фирибгар тулкивачча бўри боласи билан шерваччани аҳмоқ қилади: тўқнашишларига йўл қўймайди. Йўқса, шервачча билан бўри бир-бирларига ҳамла қилавериб, азобда ўтишади.

Мэри билан Роберт мириқиб кулишди.

— Бўри ҳам охуга тинчлик бермайди-ку.

— Бўри уни қидириб топгунча, оху кўзлаган ерига етиб олади.

Эрнест учун шервачча билан хайрлашиш осон бўлмади. Силаб-сийпалади, узоқ муддат унга термулиб турди.

— Шервачча, — деди у ва овозида титроқ оҳанги сезилди, — сени Африкадан олиб келгандим. Асли ўз юртинга, ҳамжинсларинг орасига қўйиб юборишим керак эди. Сени бошқа жониворларга қараганда кўпроқ занжирда тутдим. Чунки қудратли жониворсан. Сени кўрганда доим мардлик ҳақида ўйладим. Сен тушунмайсан — одамзод қудратли, мард кишиларни занжирда тутишга уринади. Мен ҳам, ахир, одамман-да, мардликни шарафлай туриб, номардлик қиладиган...

Эрнест шерваччани бўшатди. Шервачча оғзини катта тиқиб эснади, бемалол керишди. Лекин қочишни хаёлига ҳам келтирмади. Назарида, гўё уни қисқа муддатли сэйрга олиб чиқишган-у, энди яна занжирга солишларини кутар эди. У кескин ўгирилиб, машина сари интилди.

— Дадаси, қара, ортимиздан чопяпти, — деди бир пайт Мэри. Лекин Эрнест қайрилиб ортига қарамади. Ёшланган кўзларини Мэри билан Робертдан яширди. — Нимага уларни қўйиб юбординг, а?

Жавоб бўлмади.

— Отажон, — деди Роберт, — нега шерни даштга қўйиб юбордингиз?

— Шер ҳайвонлар султони-ю, аслида гўл жонивор. Ўлжа мўлроқ жойга қўймасанг очидан ўлади. Бу ерда кийиклардан ташқари қашқилдоқ, чиябўрилар ҳам учрайди. Овчилар ҳам кам.

«Шер чиндан ҳам мард жонивор, — деб ўйлади Эрнест. — Мен умр бўйи уларга ҳавас қилиб яшадим. Шуларнинг йўлини тутдим. Баъзан зоти пастлар номардлик йўлини тутишга ундаганини айтмаганда...»

Бир гал Парижга боргани ва бокс тушгани хаёлидан кечди. Ўша куни рингда жаҳонга машҳур профессионал боксчилар Рошель билан Томсон куч синашди. Томсон ёш, тажрибасиз эди, у қирриқ Рошелдан енгилди. Рошель рақибини енгилди, кўзи етгач, секундантларнинг ҳуштагига ҳам қарамай, Томсонни бурчакка сиқиб телбаларча савалай кетди. У, «рингда рақибини уриб ўлдирди», деган шов-шув учунгина шундай қилаётган эди. Ҳеч қутилмаганда Эрнест... рингда пайдо бўлдию бало-қазодай Рошелга ташланди. Уриб, уни ерга йиқитди. Яхши ҳамки, одамлар рингга тушиб, уларни ажратишди, йўқса, у Рошелни уриб ўлдириши аниқ эди. Эрнестга ўшанда ўқлар узилди, ўзига ўхшаган одамлар унинг жонига оро киришди, атрофини ўраб ташқарига олиб чиқиб кетишди. Шу ҳаракатини у ўзича номардлик деб билар эди.

«Шер — мард жонивор, — яна хаёлан такрорлади у, — фақат мардликни ёқтиради».

— Роберт, орқага қайтамиз, — деди ниҳоят Эрнест ва елкасидаги тўтинни қўлига олди.

— Дадаси, ақалли шу тўтинни қўйиб юборма, — дея ёлворди Мэри машина тўхтаганда эрининг тирсагидан тутиб, — ахир, у ҳар куни «Эрнест» дея сени уйғотади.

— Қариди, — деди Эрнест тўтидан кўз узмай, — лоақал қариганида қондошлари орасида яшасин, улар орасида ўлиш бунинг учун ҳам шараф. Шу ердан тутиб олгандик уни, — у тўтинни учириб юборди-да, ўриндиққа ўтирди. Машина кўзгалдан ҳамоно нимадир ойнага урилди, Эрнест эшикни очган эди, тўти ичкарига учиб кирди ва унинг кифтига қўниб, қаттиқ чирқиради.

— Дадаси, сендан кўнгил узолмаяпти, — деди Мэри қувониб ва тўтининг қанотларини силади. — Ке, қўй, шугина уйда қолсин. Овунамиз.

— Оҳ... Қушлар ҳам тутқинликка кўникар экан... Биздан кўнгил узса ҳам, тутқунликдан кўнгил узолмаяпти...

— Сенга ўрганган.

— Йўқ, йўқ! Менга эмас, қафасга ўрганган, қафасга... Демак, қафасдан бўшалса сиқилади. Узоқ муддат қамоқда ўтирган одамлар озодликка чиққач, тез орада ўлиб қолганини кўп эшитганман. Майли, олиб кетамиз. Ўзидан кўрсин. Лекин уни тутқунликка кўниктирган — биз, табиат бизни қарғайди.

— Отажон... — Роберт унга юзланди-да, жиддий қиёфада маъюс бош чайқади. Эрнестнинг ғамгин чеҳрасига боқиб унинг юраги ачишди. — Сиз ҳам оддий одам экансиз-а, — деди у, — мен бўлсам, сизда илоҳий бир қудрат бор, деб ўйлар эдим...

— Болажоним, — тўнғиллади Эрнест, — ҳаммаси кексалик туфайли, — у ўзини беғам ва лоқайд кўрсатишга уринди ва зўрма-зўраки жилмайди. — Ёшлигида одам гўзалликка талпинади. Кексайгач, зерика бошлайди. Ҳа, майли... Яхшиси, бориб океанни томоша қилайлик. Унинг қудрати — абадий. Қани, болажоним, машинангни ўша томонга ҳайда.

Шофёр машина рулини Ғарб томонга бурди. Тоғ орасидаги эгри-бугри йўл бўйлаб узоқ юрилди. Улар соҳилга етиб келгунча гаплашишмади. Эрнест машинадан тушди. Оппоқ қумлоқ соҳил бўйлаб илгарилади. Паришон бир аҳволда океанни кузатди. Шиппаги қумга тўлиб қолаётганига ҳам эътибор бермай юраверди. Ниҳоят, у тиззасигача сувга ботди. Тўхтади. Бармоқларини бир-бирига ишқалаб сувга тикди-да, кафтини тўлдириб сув олди ва юзига сепди. Сўнг қўлларини белига тираб, чексиз-чегарасиз мовийликка термулди. Юрагида дардў алам, қайғу ва ҳасрат кўзгалди-да, океанга ҳаваси янаям ортиб кетди. Оппоқ кўпиклар сачратиб, соҳилга отилаётган қудратли тўлқинлар унинг қалбида чексиз-чегарасиз армон уйғотар, изтиробини оширганган оширар эди. Океан унинг учун, назарида, гўё шер, очикчасига, мардона жанг қиладиган, енгилш нима — билмайдиган, доим музаффар бир қудрат тимсоли эди.

«Океанга чиққан кезларим ўзимни доим эркин ҳис этардим, — деб шивирлади у ниҳоят, юзига урилаётган сув зарраларидан сергак тортиб. — Унинг телба ғалаёнини севардим, умр бўйи унга ичкиб яшадим. Эвоҳ, нега бугун мана шу ғалаён ҳам мени ҳаяжонга солмаётир?!»

Бир сафар океанга чиққанида катта балиқ қармоғига илинган, ўшанда довул туриб, борлиқни даҳшатга солган эди, ҳозир шуни хотирлади. Ўшанда океан билан юзма-юз туриб олишган, олишганда ҳам «ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди» қабилида телбаларча олишган. Охир-оқибат, қудратли ғалаён қайиғи билан қўшиб уни соҳилга итқитган эди. Балиғини эса бошқа балиқлар титпитини чиқарган экан. Ўша куни барибир ўзини у мағлуб ҳисоблаган, ҳатто бир вақтлар шерлар билан олишганида ҳам бунчалик завқ олмаган эди. Орадан уч ой ўтгач у «Чол ва денгиз»ни ёзди.

«Эсимни танибманки, ўз билгимча, эркин яшадим, кўнглим истаган ишни қилдим. Агар, бирор тузук асар яратган бўлсам, бу ҳам шунинг самараси».

— Инсон фикрлаш қобилиятига эга, — дея пичирлади у ўзига ўзи сув сатҳига сапчишаётган балиқларни кузатиб, — катта балиқлар кичигини ейди. Одам табиат эҳсонларини, одамни...»

— Дадаси, қайтайлик.

У бошини кўтариб хотинига қаради. «Бечора океан, назаримда, мен билан видолашапти. Ахир, умримнинг ярми унинг бағрида ўтди-да...»

— Эрнест! Яна мени кўрқитяпсан...
— Мэри, «Чол ва денгиз»да мана шу қудратни чиройли ифода этганман-а?!

— Буни, аҳли адабиёт тан олган. Сен на фақат океанни, инсон қудратини ҳам намоён қилгансан. Лекин негадир Сантьягодай собит сўзлар айтмаяпсан...

— Тўғри. Лекин океан самимиятни ёқтиради. Моҳият эътибори билан океан тамомила самимиятдир. Биз — одам болалари ҳаммиша ҳам бу хислатни хушлайвермаймиз. — У хотинига юзланди. — Мэри, Африкада юзлаб майда элатлар тугаб бораёттир, бунга сен нима дейсан?! Бечора хиндуларнинг қисмати не кечар экан?!
— Болаларга ўхшаб савол берасан, а, Эрнест, сирасини айтганда, бу ерда сену мен ҳам келгиндимизку...

— Ҳа, шунақа. — У хотинига паришон термулди. Кейин Африкадан Кубага қайтганию инқилоб ғалаба қилган лаҳзаларни эслади. Ўша куну у Кубанинг лоларанг байроғини тантанавор ўпган эди.

— Мэри, эслайсанми, Сантьяго, «Эркак зоти тўшакда ётиб ўлишга ҳаққи йўқ. У жангларда, ё пешонасидан ўқ еб ўлиши керак», дейди.

— Сен инқилобни деб бу юртга кўчиб келдинг. Шунинг ўзи ҳам кураш-ку! Кураш — ҳаёт. Улим эса — мағлубият, Эрнест!

— Сен Кубада қоласан...

— Дадаси...

У бошини эгди. Баногоҳ отаси Грейс Хемингуэйни кучли бир орзиқиш билан эслади. «Жонинг қийналса, йиғлагинг келса, хўштак чал, ўғлим!» деган эди у. Эрнест хўштак чала бошлади. Аммо тўлқинлар гув-гуй унинг хўштагини босиб кетди.

— Мэри, — деди у тўсатдан, — Бетховен бир пайтлар: «Харбий қонунларни билганимда аблаҳ Наполеоннинг пачағини чиқариб ташлардим», деган. Умрининг охирида эса: «Энди Наполеон ҳақида бошқача фикрдаман», дейди. У «Тўққизинчи симфония»сида табиат қудратинию инсон зотининг инқилобга интилишини каромат қилган.

— Юра қол, Роберт зерикиб қолди.

— Алвидо... — шивирлади у елкаси оша океанга юзланиб ва алам билан ортига ўгирилди. «Океан — абадий, — деган фикр кечди хаёлидан, — ёлғиз Эрнестгина ўткинчи...»

У кўзойнагини қаншарига кўтарди. Шу чоғ кўз очиб кўрган хотини Хэдли рўпарасида тургандек туюлди. Томоғи қақради. Леонардо да Винчининг «Мадонна»сини эслатадиган ўша Хэдли никоҳ маросимида Исо пайғамбарнинг суврати остида тиз чўкиб унсизгина йиғлаган, органнинг улўғвор садолари янграгач, унинг кўзёшлари кўксини ҳўл қилган эди. Эрнест Хэдлининг нега ҳадеб йиғлашига ҳеч тушунолмаган. Икки йил бирга яшашди, сўнг... Бечора Хэдли ажралишларини олдиндан сезган экан-да.

«Бу дунёда астойдил севганим — ёлғиз Хэдли, — дея хаёлидан кечирди у. — Қани энди узоқдан бўлса-да, уни яна бир марта кўрсам. Бэмбе билан Патрик* нимагадир келишмай қўйди...»

У машинага ўтиргач, тўтини қўлига олди-да, синчиклаб қаради.

— Эй, катакка ўрганган тентаквой!

Машина Хемингуэйнинг Кетчумдаги сўнги уйи «Айдахо» қаршисида тўхтади. Эрнест йўлакка тушар экан, Робертни эркалаган бўлди:

— Чарчамадингми, чол? Мендан хафа эмасмисан?

— Нега хафа бўларканман? Сиз билан гаплашишга унча ботинолмайман-да. Салобатингиз босади одамни!

— Майли, шуниси маъқул ўзи, — дея ҳазиллашди у.

у. — Аммо хотинининг ранжитма. Кўз очиб кўрганда гап кўп... Буни кейин тушунасан. Болаларни кўпайтир, қимирлаган жон ҳеч қачон очдан ўлмайди.

— Негадир уйга кетгим келмаяпти...

— Тентак бўлма, фақат мендан ранжима.

— Нега ранжишим керак экан?

— «Хўп» дегин!

— Хўп.

— Энди болаларининг ёнига жўна. Кўнглинг чопса, келарсан!

— Тунингиз хайрли бўлсин.

— Сенинг ҳам.

Роберт уйига қайтди.

— Дадаси, — деди Мэри, — мен овқатга уннай, сен ишингга ўтир.

Эрнест юқорига кўтарила бошлади. «Боёқиш Мэрига қийин бўлди, боласи йўқ...» У қадамларини санаб босаётгани минг хил ўй миясида ғужғон эди. Чидаб бўлмас бечора дард юрагини эзар, сиқилар эди, ниҳоят, бир тўхтамак келгандек бўлди. «Эркак зоти тўшакда ётиб ўлишга ҳаққи йўқ. У жангларда, ё пешонасидан ўқ еб ўлиши керак...» Кейин ўғиллари ва Хэдлини эслади у. Сўнг Испаниядаги буқа жанги, ўзи бўйинини қайириб ташлаган қора буқа; Африкага саёҳати, кўнгилетар дўстлари хаёлида жонланди. Отаси, онаси, укаси, опаси... кейин бир гал пиво ичиш мақсадида соҳилга чиққанида америкалик бойваччалар оёқлари остига шиша синдириб ирғитишгани, шиша синиқларини босиб, қумни қипқизил қонга бўяб, ўша бойваччаларни роса савалагани хотирасида жонланди.

Ниҳоят, иккинчи қаватга кўтарилди-да, чироқни ёқди. Хона ўртасида гангиб узоқ туриб қолди. Езув машинкаси ва машинка ёнида сочилиб ётган қўлёмаларга кўзи тушдию кўнгли гумириб терс ўгирилиб олди. Баногоҳ деворда осиглиқ кўшоғиз милтиққа кўзи тушди. Севимли милтиги... Африкага сафар қилганда у шернинг изидан тушиб уч кун юрган, уч кун! Ўша шер уч марта ўқ еганида ҳам ўлмаган, унга ташланган ва оёғини ғажиган. Яна икки ўқ узилгандан кейингина шер жон таслим қилган.

Эрнест пешонасини сиқди-да, кўзларини чирт юмди. Негадир хаёлида яқиндагина ўзи даволаниб чиққан асаб касаллик шер шифохонаси жонланди. Кейин яна отаси ва яна ўша сариқ шер...

У беихтиёр милтиққа қўл чўзди...

Устма-уст қарсиллаган ўқ овозидан Мэри даҳшатга тушиб, қичқириб юборди:

— Эрнест-т-т?!

* Бэмбе, Патрик — Хемингуэйнинг ўғиллари.

ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА ♦ ПУБЛИЦИСТИКА

Иристой Кўчқортоев

Тиллар оламига саёҳат

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси маъмурий биносининг мажлислар зали 1986 йил 15 сентябрь куни эрта билан тўп-тўп бўлиб ўзбек, рус, инглиз, немис, турк ва бошқа тилларда суҳбатлашаётган олимларга тўла бошлади. Соат ўндан ўтганда, ён эшиклардан президиумга СССР Фанлар академияси шарқшунослик ва тилшунослик институтлари, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси раҳбарлари, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети, республика ҳукумати вакиллари келиб ўтиришди.

СССР Фанлар академияси шарқшунослик институти директори, СССР Фанлар академияси мухбир-аъзоси профессор В. М. Солнцев чет эллик делегацияларнинг раҳбарларини, машҳур совет олтойшуносларидан бир гуруҳини президиумга таклиф этгач, Олтойшуносларнинг халқаро доимий конференциясининг 29-сессиясини очик деб эълон қилди. Совет Иттифокининг деярли барча илмий марказларидан, социалистик мамлакатлардан, АҚШ, ГФР, Швеция, Финляндия, Туркия, Япония ва бошқа мамлакатлардан келган олтойшуносларнинг мўтабар халқаро анжумани шундай қилиб Тошкентда ўз ишини бошлади.

Олтойшуносларнинг халқаро доимий конференцияси шарқшуносларнинг 1957 йилда Мюнхенда бўлиб ўтган 24-халқаро конгрессида таъсис этилган эди. Қисқача РІАС (ОХДК) деб юритиладиган бу ташкилот 1978 йилда ўзининг биринчи йиғилишини ўтказди. ОХДКнинг доимий штаби АҚШнинг Индиана университетиди (Блумингтон шаҳрида) жойлашган. Шу вақтгача дунёнинг турли шаҳарларида бу ташкилот 28 марта йиғилиш ўтказди. Ушбу анжуман — 29-сессия — ОХДК қатнашчиларининг Совет Иттифокида биринчи марта тўпланишидир.

Олтойшунослик терминининг ўзаги бўлган «олтой» сўзи бир неча маънода қўлланади. Бу сўз дастлаб Осиё китъасидаги қатор тоғ тизмаларини, тоғ ўрмонлари, чўллар, воҳалар, 3500 дан ортик кўлни қамраган улкан регионнинг номидир. Фарбий Сибир текислигидан бошланган ва СССР, МХР ҳамда ХХР территорияларида жойлашган бу улкан регион жанубда Гоби текислигига туташади. Олтой ўлкаси дунёнинг энг қадим замонлардан бери одамзод яшаб келаётган жойларидан биридир. Олимлар орасида қатор халқлар, шу жумладан туркий халқларнинг дастлабки маскани Олтой ўлкаси бўлган, деган илмий фаразлар бор.

Совет Олтойнинг РСФСР территориясида жойлашган қисми (унинг бошқа қисми Козоғистон ССР территориясида жойлашган) «Олтой ўлкаси» деб юритилади. Ушбу ўлкадаги Тоғли Олтой автоном областида яшовчи туркий халқлардан бири ҳам «олтой» деб аталади. Саян-Олтой районларида қадимдан яшаган туркий қабилалар билан бу ерларга XIII, XV—XVIII асрларда келган мўғул қабилалари аралашуви натижасида юзага келган бу халқ олдин «ойратлар» деб юритилган; 1948 йилдан кейин улар «олтойлар» деб номлана бошлади. Олтойларнинг умумий сони 62 мингдан ошади.

«Олтой» сўзи яна муайян бир оилга мансуб тилларда гаплашувчи халқлар ва элатларнинг умумий номи ҳисобланади. Олтой тиллари оиласи — дунёдаги йирик тил оилаларидан бири. Бу оилга мансуб тилларда гаплашувчи кишиларнинг умумий сони 116,5 миллиондан кўпдир. Шулардан 44 миллиони СССР территориясида яшайди.

«Олтойшунослик» дейилганда, мана шу тилларда гаплашувчи халқлар ва элатларнинг келиб чиқиши, уларнинг тиллари, маданияти, санъати, фольклори, адабиёти, этнографияси, тарихи билан шуғулланадиган комплекс фан кўзда тутилади. Шарқшуносликнинг ғоят муҳим тармоғи бўлган олтойшунослик турли миллатларга мансуб кўп сонли олимларнинг бир неча асрлик меҳнати, илмий изланишлари натижасида юзага келди.

Олтойшуносликнинг шаклланиш тарихи ғоят қизиқарли ва марокли.

1730 йилда Стокгольмда Филипп Иоханн Таббертнинг «Европа ва Осиёнинг шимолий ва шарқий қисмлари» номли асари босилиб чиқди. Тарихда Страленберг номи билан маълум бўлган бу олим аслида швед офицери бўлиб, Полтава жангида (1709 йилда) уни Петр I қўшини асир олган ва Сибирга сургун қилинган эди. Сибирда 12 йилча яшаб, бу ўлканинг тарихи, иклими, шаҳарлари, халқларини ўрганиш жараёнида Страленберг «ота», «она», «ер», «сув», «ўт» («олов»), «кўл», «кўз» каби муҳим тушунчаларнинг ёқут, татар, манжур, қалмоқ ва бошқа тилларда қандай номланишини аниқлар экан, мазкур тилларда бу тушунчалар деярли бир хил сўзлар билан ифодланишини пайқайди. Бундай

сўзларнинг анча қисми турк, ўзбек, қирғиз, ҳатто венгер, фин тилларида ҳам шакл ва мазмун жиҳатдан ўхшаш бўлиб чиқди. Шу сингари фактларга таяниб, Страленберг туркий, мўғул, тунгус-манжур, фин-угор тиллари узок ўтмишда бир манбадан, бир негиздан тарқалган бўлса керак, деган фаразни илгари сурди. Бу — урал-олтой тиллари бирлашмаси назариясининг дастлабки кўриниши эди.

Шуни айтиш керакки, олтой тилларининг, хусусан туркий тилларнинг ўзаро қариндошлиги Страленбергдан аввал ҳам фанга маълум эди. Бу соҳада яратилган энг жиддий тадқиқот туркий халқлар орасидан етишиб чиққан машҳур аллома Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк» асаридир. Бу асарда XI асрда яшаган туркий халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, яшаган жойлари, энг муҳими — уларнинг тиллари, бу тилларнинг ўзаро қариндош эканлиги атрофлича тавсифлаб берилган. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарий олимлар орасида туркийшунослик асосчи сифатида тан олинади.

Урал-олтой тилларининг, хусусан олтой тилларининг ўзаро қариндошлиги тўғрисида Страленберг ғоялари эълон қилингандан буён 250 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Шу вақт ичида олтой назарияси қиёсий-тарихий тилшуносликнинг алоҳида соҳасига — олтойшуносликка айланди. Бу фан таркибида махсус йўналиш ва тармоқлар вужудга келди, олтойшунослик ва унинг турли қисмлари билан шуғулланадиган илмий марказлар ташкил топди. Ҳозир олтойшунослик масалалари билан шуғулланувчи илмий марказлар ва олимлар дунёнинг кўпгина мамлакатларида мавжуд эканлиги бу соҳанинг нақадар тараққий қилганидан далолат беради.

Олтой тиллари оиласи уч йirik гуруҳни ўз ичига олади. Бу гуруҳлардан (оилалардан) бири туркий тиллардир. Туркий тиллар чуваш, гагауз, озарбойжон, турк, туркман, татар, бошқирд, қараим, қорачой-болқор, қумик, нўғой, крим-татар, қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек, уйғур, тува, тўфалар, ёқут, хакас, қамасин, шўр, чўлим, сарик уйғур, қирғиз, олтой тилларидан иборат бўлиб, бу тилларда гаплашувчи халқларнинг кўпчилиги СССРда яшайди. Мўғул тиллари гуруҳи 17, тунгус-манжур тиллари гуруҳи эса 14 тилдан иборат. Япон ва корейс тилларини олтой тиллари оиласига киритувчи олимлар ҳам бор. Олтой тилларида гаплашувчи халқлар дунёнинг деярли барча қитъаларида яшайди. Бу ҳол мазкур халқларнинг тилларини, адабиёти ва маданиятини, ўзаро ва бошқа халқлар аро муносабатларини ўрганиш ҳозирги давр учун ғоят катта аҳамиятга эга эканини кўрсатади. Турли халқлар ва миллатларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш ҳамжиҳатлик, тинчлик ғоялари тантанасига хизмат қилади.

Олтойшуносликнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланишига В. Шотт, В. Банг, И. Бенцинг, Д. Синоп, А. Дилчар, Ж. Дени, Ж. Клоусон, Ш. Хаттори, В. Л. Котвич, Г. И. Рамстедт, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, Н. А. Баскаков, О. П. Суник, В. И. Цинциус каби олимлар катта ҳисса қўшди.

Ўзбекистонда олтойшунослик, айниқса унинг ўзбек тили ва адабиёти билан боғлиқ бўлган соҳалари муайян тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Ўзбек филологияси масалалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида, Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида, Ўзбекистон маориф министрлиги Педагогика илмий-тадқиқот институтида, республика олий ўқув юртилари ва бошқа муассасаларда ўрганилмоқда. Ҳозирги ўзбек филологияси ўз тадқиқот объекти, илмий текшириш усуллари ва олий малакали тадқиқотчиларга эга бўлган қатор фанларнинг кўп тармоқли соҳасига айланди.

Кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек тилини, ўзбек халқи яратган бой ёзма адабиётни, ўзбек халқининг бебаҳо оғзаки ижодини ҳар томонлама ўрганиш натижасида ғоят катта илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган асарлар нашр этилди. Алишер Навоий ва бошқа қатор ўзбек классик ёзувчи-шоирлари асарларининг танқидий текстлари, Навоий ва қатор ўзбек совет адiblари асарларининг кўп жилдди тўпламлари, ўзбек халқ оғзаки ижодининг кўп жилдди нашрлари, адабиёт ва фольклор бўйича йирик умумлашма монографиялар, 60 минг сўз ва бирикмани қамраган икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» шулар жумласидандир.

Ўзбекистон университетлари ва педагогика институтлари республикада олий малакали филолог кадрлар етиштиришнинг, филологик тадқиқотлар олиб боришнинг йирик марказларига айланди. Бу жиҳатдан В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети босиб ўтган йўл ғоят ибратлидир. Университет

ташқил этилгандан кейинги дастлабки йиллардаёқ филология ва туркийшуносликни ўқитиш, бу соҳалар бўйича тадқиқотлар олиб бориш йўлга қўйилди. Олтойшуносликнинг энг йирик вақилларидан Е. Д. Поливанов йигирманчи йилларда университетда лекция ўқиди, олтойшунослик, туркийшунослик, ўзбек тилшунослиги бўйича бебаҳо илмий асарлар яратди. СССР Фанлар академиясининг мухбир-аъзоси С. Е. Маловнинг қадимги туркий ёзув ёдгорликларига бағишланган илмий тадқиқотлари «Қадимги туркий ёзув намуналари» номи билан дастлаб Тошкент университетиде нашр этилди. Улуғ Ватан уруши йилларида Тошкент университетиде Е. Э. Бертельс, В. М. Жирмунский, А. К. Боровков, А. Н. Кононов каби машҳур олимлар ишлади. Университетнинг ўзбек адабиёти ва ўзбек тилшунослиги кафедраларини узок йиллар давомида таниқли олимлар Ф. К. Каримов, А. Ф. Гуломов бошқарди. Университетнинг ўзбек филологияси факультетиде ҳозир ўндан ортик фан докторлари, қирқ нафарча фан кандидатлари хизмат қилмоқда. 1982 йилда махсус туркий филология кафедраси ташқил этилиб, студентларнинг умумтўрқологик тайёргарлиги савиясини янада ошириш, кенг қўламдаги филолог-туркийшунос кадрлар етиштириш бўйича амалий фаолият бошлаб қуборди.

Олтойшуносларнинг халқаро доимий конференцияси 29-сессиясининг Тошкентда қақрилиши совет олтойшунослари, шу жумладан, ўзбек олтойшунослари эришган ютуқларни эътирф этишнинг ёрқин далилидир. ОХДКнинг Бош секретари Д. Синор йиғилиш очилиши муносабати билан сўзлаган табрик нутқида буни алоҳида қайд қилиб ўтди. Танаффус пайтларда учрашувлар, дўстона суҳбатлар, қизгин илмий мулоқотлар билан янада мароқли руҳ касб этган бу улкан анжуман беш кун давом этди. Ялпи мажлисларда, тилшунослик секциясининг олтой тилшунослиги, туркий тилшунослик, мўғул ва тунгус-манжур тилшунослиги кичик секцияларида, фольклор, адабиёт ва санъат секциясида, тарих секциясида сермазмун, қизиқарли докладлар тингланди ва муҳокама қилинди.

СССР Фанлар академияси мухбир-аъзоси, туркийшунослар Совет комитети раисининг ўринбосари, профессор А. Р. Тенишев олтойшуносликнинг асосий йўналишлари ҳақидаги докладида, олтой тилларининг ўзаро қариндошлиги ғоясини қўллаб-қувватлади. Бу тилларнинг ўзаро қариндошлиги ғоясини рад қилувчи олимларга жавоб берар экан, А. Р. Тенишев улар келтирадиган далиллар ишонарли эмаслигига эътиборни жалб этди.

Немис олими Г. Дёрфернинг (ГФР) фикрига кўра, олтой тиллари ўзаро қариндош эмас, сабаби — бадан аъзоларининг номлари бу тилларда бир-бирига тўғри келмайди.

«Агар биз бундай далилга асосланадиган бўлсак, — деди А. Р. Тенишев, — ҳинд-европа тиллари ҳам ўзаро қариндош бўлолмайди, сабаби — бадан аъзоларининг номлари ҳинд-европа тилларида ҳам бир-бирига тўғри келвермаслигини кўрсатувчи мисоллар кўп».

Қозоқ олими А. Т. Қайдаров қадимги туркий қабилалар сўзни муқаддас ҳисоблаганини, уларнинг сўзга сифинганини кўрсатувчи қизиқ-қизиқ мисоллар келтирди. Олимнинг фикрича, қозоқ тилидаги «отилган ўқ бир кишини ўлдирди, айтилган сўз минг кишини ўлдирди», «илиқ-илиқ сўзласанг, илон инидан чиқади» (ўзбекча варианты: «ширин сўзга илон инидан чиқади») мақоллар сўз қудратига, сўз сеҳрига ишончнинг бевосита ифодасидир. А. Т. Қайдаров олиқш, қарғиш (қарғишига қолмоқ, қарғиши теғди), табу (сўзни тақиқлаш) қабиларни ҳам ибтидоий одамларнинг сўзга сифинганини билдирувчи далиллар сифатида талқин этди. Ўзбекча «оталар сўзи — ақнинг кўзи» сингари мақоллар ҳам аслда мана шу эътиқод билан боғлиқ эканини тушуниш қийин эмас.

Венгер олими А. Рона-Таш қадимги туркий-руник ёзувнинг келиб чиқиши тўғрисида қизиқарли доклад қилди. Ўтган асрда топишган ва даниялик тилшунос В. Томсен билан рус олими В. В. Радлов сирини очган — ўқиган бу нодир ёзувнинг қачон ва қандай пайдо бўлгани олимлар орасида турли баҳсларга сабаб бўлиб келди. А. Рона-Таш бу ёзувнинг яратилишида туркий қабилаларнинг шарқий тармоғи катта рол ўйнаганини исботлаб берди.

Улкан мрамар тошларга, қоғаларга, сопол идишларга, уй-рўзғор буюмларига ўйиб битилган ва Муғулистоннинг Ўрхун дарёси теварагидан, СССРдаги Енисей ва Талас дарёлари атрофидан, Тува АССР, Хакас автоном области, Красноярск ўлкаси ва Фарғона водийсидан, Дон дарёси ёнидаги Новочеркасск шаҳари яқинидан, XXРнинг Синцзяп автоном райони территориясидан,

СИБИРЬ РУНИК ЁЗУВИНИНГ УЧ ЁДГОРЛИГИ

Венгриядаги Надсентмиклош қишлоғи теварагидан топилган бу ёзув ёдгорликлари хали тўла-тўқис рўйхатга олинмаган, ёдгорликларнинг баъзилари эса хали ўқилмаган ҳам. Сўнгги йилларда бу соҳада жиддий ишлар амалга оширилди. Енисей дарёси теварагида сақланиб қолган ёдгорликлардан 85 таси, Тоғли Олтойда сақланиб қолган ёдгорликлардан эса 14 таси фанга маълум эди. Туркийшунослар совет комитети 1973 йилда қабул қилган махсус қарор асосида олиб борилган тадқиқотлар натижасида Енисей буйларидан яна 76 ёдгорлик, Тоғли Олтойдан эса 38 янги ёдгорлик топилди. Олтойшунослик учун гоё катта аҳамиятга эга бўлган бу кашфиёт тўғрисида москвалик олим Д. Д. Васильев доклад қилди.

Таниқли совет олимлардан Н. А. Баскаков, С. К. Кеңесбоев, А. М. Шчербак, Ф. А. Абдурахмонов, И. В. Кормушин, Д. М. Насилов ва қатор чет эллик олимларнинг докладларида ҳам олтой тиллари ва уларнинг тараққиётига оид муҳим далиллар келтирилди, таҳлил этилди.

Олтой тиллари оиласига қирувчи халқлар яратган фольклор, адабиёт ва санъат асарлари жаҳоншумул аҳамиятга эга. «Ўрўғли», «Манас», «Китоби дадам Кўркуд» эпослари, тошларга ва рўзгор буюмларига ўйиб чизилган ҳайвон расмлари, каллиграфия, миниатюралар, дунёнинг барча йирик кутубхоналарида сақланаётган нодир ёзма манбаларини эслашнинг ўзинёқ бу фикрнинг қанчалик тўғри эканини билдиради. Фольклор, адабиёт ва санъат секциясида олтой халқларининг эпос, афсона, ёзма ёдгорликлари, халқ санъати намуналари ҳақида докладлар тингланди ва муҳокама қилинди.

Москвалик олим Х. Г. Қўрўғлининг ўғиз халқлари эпоси «Китоби дадам Кўркуд» ёзилган вақтни аниқлагани ўзининг соддалиги, пухталиги билан йиғилиш қатнашчиларига жуда маъқул бўлди. Баъзи олимлар бу эпос XV асрнинг биринчи ярмида яратилган деса, бошқалар XV асрнинг иккинчи ярмида яратилган деган; мазкур асар XVI асрда ёзилган деб исботлашга уринган олимлар ҳам бўлган. Х. Г. Қўрўғли асарнинг ёзилган вақтини унинг сарлавҳаси абжад ҳисобидан чиқари (1482 йил), бу масалага узил-кесил аниқлик киритди. Москвалик олима Л. В. Стеблева, ўзбек олими Т. М. Мирзаев, турк олими Ф. Туркман ва бошқаларнинг докладларида ҳам олтой халқлари фольклори, адабиёти ва санъатининг муҳим масалалари ёритилди.

Олтой халқлари ва элатлари тарихи — дунё халқлари тарихининг ажралмас таркибий қисми. Конференциянинг тарих секциясида олтой халқларининг пайдо бўлиши, уларнинг ўзаро ва бошқа халқлар аро алоқалари, олтой халқлари ташкил этган давлатлар, олтой халқлари ва элатларининг этник-маданий тараққиёти, олтой халқларидан баъзиларининг шаклланиши, хунлар, қадимги туркий қабилалар, қорлуқлар, уйғурлар, ўғизлар, кипчоқлар, булғорлар, мўғуллар ва бошқа халқ ҳамда қабилаларнинг тарихига оид қизиқarli докладлар муҳокама қилинди.

Ўзбекистон телевидениеси уюштирган кўрсатувда Олтойшуносларнинг халқаро доимий конференцияси Бош секретари Д. Синор, конференциянинг 29-сессияси СССР ташкилий комитети раиси В. М. Солнцев ва Ўзбекистон ташкилий комитети раиси Э. Ю. Юсупов яқдиллик билан таъкидлаганларидек, доимий конференциянинг 29-сессияси юқори илмий савияда катта уюшқоқлик билан ўтди; сессияда тингланган ва муҳокама қилинган докладлар, маърузалар, олимларнинг тақлиф ва тавсиялари олтойшунослик фанига жиддий ҳисса бўлиб қўшилди.

Конференциянинг 29-сессияси якунига бағишланган ялпи мажлисда АҚШдан келган олима И. Л. Циртаутас сўзга чиқиб, олтойшуносларнинг Тошкент йиғилишида қатнашганидан, меҳмондўст совет кишилари билан яна бир бор мулоқотда бўлганидан мамнун эканини билдирар экан, ўзбек тилида гапириб: «Бундан кейин ҳам осмонимиз мусаффо, ҳаётимиз бахатар, тинч-тотув бўлсин», деди.

Йиғилиш қатнашчиларининг гулдурос қарсақларига сабаб бўлган бу сўзлар Тошкентда, ЎзССР Фанлар академиясида, унинг турли институтларида беш кун давом этган илмий мунозаралар, суҳбат ва баҳсларнинг руҳини жуда тўғри ифода этди. Дунёнинг деярли барча китъаларидан келган олтойшуносларнинг Тошкент сессияси фан тараққиёти йўлида, тинчлик учун кураш йўлида бирдамликка, ҳамкорликка чорлаган анжуман сифатида сессия қатнашчилари хотирасида бир умр сақланиб қолади.

Туркий руник ёзувининг Осиёдан топилган ёдномалари ичида икки ёдгорлик таниқли туркийшунос С. Е. Маловнинг диққатини ўзига тортган эди. Булардан бири Талас водийсидан топилган руник ёзуви таёқча бўлса, иккинчиси Минусин пастлигидан топилган руник ёзуви тош тўсин (икки устун ораллигига қўйиладиган чўзинчоқ тош) эди.

С. Е. Маловнинг эътиборини тортган нарса мазкур ёзувларнинг ёғочга ва оддий тош тўсинга битилганлиги эмас. Улкан мрамор тошларга ҳам битилган руник ёзувининг ёғочга, оддий тошга туширилиши табиий ва ҳеч қандай таажжубга сабаб бўлиши мумкин эмас.

Талас водийсидан топилган таёқчалар тўрт томони текисланиб, тўрт қатордан иборат ёзув битилган. Ёдгорлик 1932 йилда таниқли археолог М. Е. Массон томонидан топилган. Ўша вақтда М. Е. Массон Ўрта Осиё геология разведка трести составида Киргизистонда кидирув-қазимша ишларини олиб борар эди. Топилдик Давлат эрмитажга топширилади. С. Е. Малов дастлаб ёдгорликнинг фотонусхаси билан танишади. Таёқчадаги ёзув Ўрхун ва Енисей теварагидан топилган ёдгорликлардан шу қадар кескин фарқ қилар эдики, С. Е. Малов дафъатан бу ёзув туркий руник ёзув эмас, бошқа бир номаълум ёзув бўлса керак деб ўйлаб қолади. Лекин таёқчадаги кўп белгилар туркий руник ёзувга, тўғрисида туркий руник ёзувининг Шимолий Кавказдан ва Дунай дарёси буйларидан топилган ёдгорликларига ўхшар эди. Туркий руник ёзувининг бу тармоғи (тури) фанда печенег ёзуви деб юритилади. С. Е. Малов таёқчадаги ёзувни ўқиб, рус тилига таржима қилади. Кейинчалик туркиялик олим Н. К. Ўркун ёзувни бирмунча бошқача талқин этиб, турк тилига таржима қилади. Бу ва бошқа талқин ҳамда таржималар мазкур ёдгорлик туркий руник ёзуви ёдгорлиги эканлигини узил-кесил ойдинлаштирди. Лекин бошқа бир масала олимларни ўйлантириб қўйди: печенег ёзувга ўхшаган бу ёдгорликнинг Талас водийсидан топилишини қандай изоҳлаш лозим? Бу ёдгорлик Шимолий Кавказ ва Дунай буйларидан яшаган туркий халқларига тегишлими ёки маҳаллий (Талас водийсида яшаган туркий халқларга тегишли) ёдгорликми? Агар у Шимолий Кавказ ва Дунай буйларидан яшаган туркий халқларга алоқадор бўлса, Талас водийсида қандай келиб қолди?

Минусин пастлигидан топилган ёдгорлик бу масалани қисман ойдинлаштиригандай бўлди. Бу ёдгорлик ҳам печенег ёзувга ўхшайди. У ҳам туркий руник ёзувининг ғарбий ареалидан узокда — Минусин пастлигида топилди. Минусин пастлигидан топилган ёдгорлик туркий руник ёзувининг ушбу варианты фақат Ғарбда эмас, балки Шарқда ҳам қўлланган бўлса керак деган тахминни бирмунча қувватласа ҳам, лекин печенег ёзуви ёдгорликлари шарқий ареалга ғарбдан олиб келинган деган дастлабки асосий фаразга рад этолмади. Таёқчани бир жойдан иккинчи жойга бемалол элтиш мумкин бўлган каби, тош тўсинни ҳам бир жойдан иккинчи жойга қийналмай олиб бориш мумкинлиги ўз-ўзидан равшан.

Бу масалани узил-кесил ҳал этишда 1986 йилда рўйхатга олинган бошқа бир ёдгорлик муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ёдгорлик Тува АССР территориясидан, Енисей дарёсининг ўнг қирғоғидаги Чинга дарёси бўйидан топилди. Ёзув бир қатордан иборат. Ёзувнинг узунлиги 24 сантиметр, белгиларининг баландлиги 2,5 сантиметр. Улкан қоянинг туртиб чиққан жойига ўйиб битилган. Ёзувдаги кўп белгилар Талас водийсидан топилган таёқчадаги ёзувга ҳам, Минусин пастлигидан топилган тошдаги ёзувга ҳам ўхшайди. Учала ёдгорлик туркий руник ёзувининг муайян бир турига мансуб эканлигига шубҳа қилмасе ҳам бўлади.

Туркий руник ёзувининг Марказий Осиё ва Шарқий Европага тегишли вариантлари турли манбадан келиб чиққан фарз эндиликда бошқача талқин этилиши лозим. Биз изоҳлаган ёдгорликлар туркий руник ёзувининг иккала варианты ягона бир манбадан келиб чиққанлиги ва улар Шарқий ареалда (эҳтимол Ғарбий ареалда ҳам) параллел қўлланганлиги ҳақида фикр юритишга асос бўла олади, деб ўйлаймиз. Туркий руник ёзувининг бу вариантыни узил-кесил расшифровка қилиш кўп жиҳатдан шу вариантнинг бундан кейин топиладиган ёдгорликларига боғлиқ.

Илхом Орипов

Аёлнинг аломатлигию эрнинг валломатлиги

Мухтарам журналхон! Редакцияга келган мана бу икки хатни сиз билан биргаликда ўқиб чиқайлик:
«Биз Ҳақима билан (албатта, асл исмини ёзмадим) жуда севишиб турмуш қурдик. Мен Тошкент корхоналаридан бирида инженер бўлиб ишлайман. Ҳақима эса ўрта мактабда дарс беради. Икки қизу бир ўғилчамиз бор. Турмушимиз моддий жиҳатдан қониқарли — бирдан олдин, бирдан кейин дегандек, ҳеч нарсадан камчилигимиз йўқ. Лекин...»

Ҳақима ўқишини битиргунча кечқурунлари бола боқиб ўтирдим. Қўлимдан келганча унинг дарсларига ҳам ёрдамлашдим. Шу залда Ҳақима институтни тасмоллаб олди.

Тўйдан кейин маълум бўлишича, Ҳақима уй-рўзгор ишларидан мутлақо хабарсиз экан — ҳатто тузукроқ бир овқат қилишга ҳам уқувви йўқ. Уни севганимдан дастлаб бу нарсаларга эътибор бермадим, ҳали ёш-да, булар ҳаммаси ўрганса бўладиган юмушлар-ку, деб ўйладим. Минг афсуски, ёшлигида ўрганмаган, суягига синмаган ишларни инсон катта бўлганда ўрганолмас экан. Бунинг устига, хотинимда ширинсўзлик, камтарлик, одоб деган хусусиятлар анқонинг уруғи — топилмайди.

Тўйдан сўнг кўп ўтмай, ҳовли супиришу ўтин ёришга вақтгем йўқ, дом олинг, секцияда яшаймиз, дея бошлади. Ишхонамдан уч хонали уй беришди. Мана, ўн бир йилдан бери кўп қаватли уйда яшаймиз, бироқ ҳеч нарса ўзгармади.

Уйимизда бирор буюмнинг турадиган аниқ жойи йўқ. Идиш-товоқми, бошқа рўзгор анжомларими, ҳаммаси ишлатилган хойида ётаверади. Кир бўлган кийим-кечак ваннахонага олиб кириб ташланаверади. Эҳтимол, вақти етишмас, деб ўйларсиз. Вақти бўлса ҳам қилмайди. Кўп вақтини сим қаровотда ағанаб ётиш билан ёки ойна олдида ўтириб пардоз-андоз қилиш билан (тан олиш керакки, ўзи шундоқ чиройли) ўтказилади.

Агар насиҳат қилгудек бўлсам, илгари мени севардингиз, энди севмайсиз, деб сочини юлади. Бир-икки марта ётиғи билан тушунтиришга уриниб, олдин иккимизда ҳам ҳеч қандай оилавий масъулият йўқ эди, энди биримиз эр, биримиз хотинимиз, шунга яраша оила олдидаги бурчимизни бажаришимиз керак десам: «Пластинкангизни ўғиринг, менга бурч-мурчларни ўргатманг, нима қилишни ўзим биламан!» — деб тўпалон қилади. — Мен билан туришни хоҳламасангиз, онамникига кетаман!», деб кўрқитади. Кейин албатта болалар йиғлашади.

Бир марта уч болани олиб онасиникига кетиб қолди. Мен беш кун кутиб-кутиб охири борсам, отаси: «Уйингиз тартибли бўлишини истасангиз хизматкор олиб бERING!», деди. Бу гап — балиқ бошидан сасиганининг далили эди.

Ўзи ўқитувчи бўлатуриб, кап-катта бўлиб қолган болаларини арзиманган гуноҳлари учун дўппослайверади. Онаси эса: «Кўёё, сизнинг кўнглингиз бўшлиғига яраша болалар онасидан кўрқмас бўлмайди, уриб тургани яхши», деб қизининг ёнини олади.

Ачинарлиси шуки, қуш уясида кўрганини қилади дегандек, бизнинг болалар ҳам уй ишларига уқувсизроқ бўлиб ўсяпти. Ахир, кимдан ҳам ўргансин: мен ўзим дам олиш кунлари болаларни ёнимга олиб, эшик-деразаларни арттираман, газ-печка, холодильник ва бошқа буюмларни тозалаттираман.

Бўйдоқлик вақтимда, агар оила бузилса, албатта эракка киши айбдор бўлса керак, деб ўйлардим. Энди билсам, оиладаги тотувлик, тинчлик кўп жиҳатдан аёл кишига боғлиқ экан. Агар хотин киши ширинсўз, саранжом-саришта, эрига, болаларига меҳрибон бўлса, эракка қаерда бўлмасин ўз уйига ошиқар экан. Менинг эса кечқурун уйга қайтгим келмайди. Ўзим отадан етим қолганман, отамиз дийдорига тўймай ўсанман, шунинг учун фарзандларимнинг отасиз яшашларини тасаввур ҳам қилолмайман. Кечқурун ишдан келганимда фарзандларим: «Адам кевотилла», деб бирин-кетин бақириниб бўйнимдан ачомлашганда кўнглимдан барча гўбор чиқиб кетгандек туюлади. Ана шу севинчли дамларнинг ҳар кунни тақдорланиши учун ҳар нарсага тайёрман.

Албатта, оммабоп журнал дуч келган одам учун дил хасратини тўқадиган жой эмас. Бунга биламан, лекин кўнглингини кимгадир ёришни истаркансан киши. Қолаверса, бу гаплар муҳаббатни бир томонлама тушунадиган, ҳамма истаклари бажо келтириладиган аллақандай сирли олам деб биладиган бағзи қизларимизга оз бўлса ҳам сабоқ бўлармикан деган андишада ушбу хатни ёздим.

Салом билан, мухлисингиз Каримжон Қаҳҳоров.

Тошкент шаҳри.

Мана яна бир хат:

«Киши дунёга бир марта келаркан, у бахтли яшашга ҳақли. Бизларнинг оила қурганимизга беш йил бўлди, аммо ўзини бахтли деёлмайман... Иккимиз ҳам битта қишлоқданмиз. Тўйимиз жуда яхши ўтди. Бир ойдан сўнг йўлланма билан бошқа областга ишга кетдик. У ерда икки йил ишладик. Битта фарзандлик бўлди. Турмушимиз жуда тотув, бир-биримизни севаар, ҳурмат қилар эдик.

Қишлоққа қайтдик. Орадан уч йил ўтди. Энди бутунлай бошқа оила, бошқача муомала. Ҳар бир кун кўнгул хиралик билан ўтади.

Оила бахти биргина эр-хотинга эмас, қайнонага ҳам боғлиқ деб биламан. Аваллари узоқда эдик. Қишлоққа қайтганимиздан кейин қайнонам менга кун бермай қўйди. Сен боламнинг тенги эмассан, молсан, деб камситади. Ҳар доим хафа бўлиб юрганим учунми, жуда озиб, камқонлик касалига дучор бўлиб қолдим. Энди қайнонам: «Ўзинг эскидан касаловандсан, тирик мурасан», деб ҳақорат қиладиган бўлди. У эримни ҳам ўз гапларига қиқиртириб қўйган, онаси нима деб жанжал кўтарса, ўгли ҳам шунини такрорлаб мени хафа қилади. Шундай ширин турмушимизга кундан-кунга путур етиб бораётир...

Қайноналар ҳам бировнинг боласини ўз фарзандидек қадрла-салар, кўнгулига қарасалар, албатта оқибати бахайр бўлар эди.

Орзиқулова, Самарқанд области».

* * *

Редакцияга келадиган кўпгина хатларда оилавий бахт нима-ларга боғлиқ, эр-хотиннинг аҳилиги қандай юзага келади, нима учун севишиб турмуш қурганлар кўп ўтмай ажраб кетишади, сингари саволлар ўртага ташланиб, уларга жавоб йўллашимиз илтимос қилинади. Хўш, бу саволларга қандай жавоб бериш керак?

Юзак қараганда, турмуш қуриш унчалик қийин иш эмас: танишасан, синашасан, кейин севишасан, сўнг турмуш қурасан. Бироқ, турмуш деб аталмиш ана шу «ғалати дунё»нинг ичига гириб, «сир»ларига дуч келинган, унинг қанчалик мураккаб экани аён бўла бошлайди. Муҳаббатнинг маст қилувчи тўлқинларида жавлон уриб, келажакдаги мавжум бахтнинг учкур қанотларида парвоз қилиб юрган баъзи ёшлар бу қутилмаган «сир»лар ва ғайритабиий тўсиқлар қаршида дафъатан довлдираб қолишади.

Оилавий турмуш деганда, аввало, муҳаббат масаласи кўнда-ланг келади, албатта. Муҳаббат асосига қурилган турмуш ширин бўлиши рост. Лекин шу ўринда андак мулоҳазага ҳожаат бор. Фикримизча, муҳаббат, албатта ҳавас ёки юзак ишқивозлик эмас, чин муҳаббатни икки босқичдан иборат деб билмоқ тўғри бўлса керак. Биринчи босқич никоҳгача бўлган вақтни ўз ичига олса, иккинчи босқич никоҳдан кейин бошланади.

Икки сеувчи ёш никоҳгача ўз индивидуал муҳаббати билан яшайди. Улар эр-хотин сифатида бир ёстқика бош қўйишгандан кейин эса муҳаббат ҳам индивидуалликдан чиқиб, оила доирасида ўзига хос умумийлик касб этади. Эндиликда эр-хотин ўзларининг ана шу ягона муҳаббатлари оқимида бир-бирларини суяб, манфаат тақозо этганда бир-бирларига ён бериб жавлон урадилар.

Муҳаббатнинг чинлиги ҳам ана шу иккинчи босқичда намоён бўлади. Муҳаббатнинг бу босқичи оилавий бурч, севгининг камоли учун кураш, ўзаро масъуллиқ сингари нуқталар билан характерланади. Бундай «муҳаббат ҳеч қачон талаб қилмайди ва ҳаммаша бахшида этади» (М. Ганди).

Биз бу ерда муҳаббат ҳақида муфассал сўзламоқчи эмасмиз, муддаомиз оилавий турмуш ҳақида баҳс. Лекин ўрни келгани учун бу ажабтовур туйғунинг айрим нуқталари устида тўхталдик, холос. Аслида, бу мўъжизанинг теран мундарижаси, адалсиз шакл-шамойиллари, офтобдек нур сочувчи минг бир кирралари, ошифта дилларни ларзага солувчи тўфону зилзилалари борки, уларнинг баъзи жилд-жилд китобларга ҳам сифмайди. Шунга кўра, бу хусусдаги гапимизни буюк немис файласуфи Гегелнинг қуйидаги сўзлари билан мухтасар қиламиз: «Муҳаббатнинг ҳақиқий моҳияти ўз-ўзини англашдан воз кечиш, ўзга «мен» шахсиятида ўзини нутиши ва ана шу «нутиши»да илк бор ўз-ўзини топидан иборат».

Юқорида оилавий турмушнинг ниҳоятда мураккаблигини

тилга оларканмиз, журналхонларнинг бу муаммо ҳақида йўллаган саволларини очиқ қолдирган эдик.

Ҳаммага маълумки, турмушдаги носозликлар жуда ҳам турли-туман бўлганидек, эр-хотин аҳилиги, оила бахти ҳам жуда кўп ва хилма-хил омилларга боғлиқ. Бу омиллар орасида ҳаммабоп умумий нухсалар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Лекин эр-хотиннинг ўзаро муносабатларидаги маънавий яқдллик, қарашларидаги яқинлик айтиш мумкинки, алоҳида ажралиб туради. Худди шу «алоҳида» омилда бизнингча, муайян даражада умумий характерга эга бўларли бир жиҳат борки, биз ана шу ҳақда фикр юритишни истардик. Бу — эрнинг валло-матлигио хотиннинг аломатлигидир.

Биздан бир ҳовли нарида яшовчи жуда кадрдон қўшнимиз бор: ёш эр-хотини иккита жужук. Ўқтамжон институтда дарс беради. Маҳбуба шифохонада ҳамшира. Бир ҳовли нарида бўлса ҳам, Маҳбуба бизникига тез-тез кириб кеннойиси билан дилкашлиқ қилиб туради. Ўтган ҳафтада у тўлиб-тошиб эрини мактабди. Маҳбубанинг онаси бетон бўлиб қолганидан гап чиқибди. Мен бу дилбар жувоннинг ўша гапларини бир оз қискартириб эътибо-рингизга ҳавола қиламан.

...Ўқтам ишдан қайтди. Кун иссиқ ва дим. Ҳовли серсоя бўлса ҳам, сув сепилмагани учун дўзахдек қизиган, Маҳбуба ҳовли юзида кўринмайди. Уй ичидан кенжатоий — Муроджоннинг йиғиси эшитилмоқда.

Ўқтам ечингани уйга кирди. Чапдаги кичик хонада дарс тайёрлаб ўтирган ўгли Бахтиёрни кўриб:

— Уканг йиғляпти-ку, ойинг қани? — деди.

— Шўттала, ҳозир қақираман, — деб ҳовлига тушаркан, овоз қилди: — Ойи, адам келдила, Мурод уйғонди!

— Ҳозир бораман, сен овутиб тур-чи.

Ўқтам ювиниш учун ваннахонага яқинлашаркан, у ердан чиқиб келадиган хотинини кўрди. Маҳбуба қўлларини фартуғига арғиб эрига табассум қилди:

— Келдингизми, ҳорманг! Қир чайқаётган эдим.

— Шу тобда кир нимаси? — деди Ўқтам ҳайрон бўлиб.

— Тахта — ўқлоғи орасида нима зарур, дастэринг бўлмаса?!

Маҳбуба гуноҳкорларча ерга қаради, чунки эри бугунга манти қилишни буюрган эди.

— Ҳали овқатга уннаганим йўқ эди...

— Тинчликми? — Бир оз ташвиш, бир оз меҳрибонлик маънолари томиб турган бу мулоийм сўроқ далдасида Маҳбуба бошини кўтарди.

— Ҳали Дилшод келувди, ойим бетон бўп қолибдилар. «Тез ёрдам» чақириб, касалхонага ётқизиб келдик. Нуқул қусдилар, нимадир ёқмаганга ўхшайди... Ишеа қиядиган тоза қўйлагингиз қолмабди, шунга... ҳозир беш минутда бўлиб, кейин дарров ҳамир ёяман.

— Қайси касалхонага ётқиздинглар, ҳозир аҳволлари қалай?

— Шукр тузуқлар, ўзимизникига олиб бордик.

— Ҳа, хавотирланма, ошқозончи чайишса керак, икки-уч кундан сўнг тузалиб қоладилар. Нечанчи палата?.. Эртага кириб ўтарман.

— Вой, овора бўлиб нима қиласиз! — деди Маҳбуба ҳамон овунамаётган боласи ёнига шошиб кетаётиб.

Ўқтам унинг орқасидан қараб:

— Менга қара Маҳбуба, хамирингни қўй, ўзингнинг бўларинг бўпти, осонроқ бир нарса қилармиз энди. Сен ишингни қила-вер, — деди.

— Вой, ўзим қиламан, сиз ишдан чарчаб келиб ош қиласизми? Қўйинг, — деди хотин. — Ҳозир сиз бир пиёла чой ича туринг.

— Йўқ, чойнинг ҳожати йўқ, ҳовли жуда қизиб кетибди, бир сув сеип юборай, — деди эри.

Мен қўшнимнинг шу химмати учун ҳам уни валломат дегим келади. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ишдан қорни очиб, манти ейиш умидида, чарчок ҳолда келган эр шахт устида хотинига икки оғиз нордон сўз қилиши мумкин эмасми? Бироқ Ўқтамжон ундай қилмади, аввал хонадонда содир бўлган воқеани сўраб-суриштирди, ҳатто хотинининг қўнглини кўтарди, бунинг устига, овқатга ўзи уннашга шайланди.

«Валломат» сўзининг «Ўзбек тилининг изохли луғати»да бир нечта вариант кўрсатилган: «оқсоқол», «бошлиқ», «ийгит» ва ҳоказо. Бу ибора аслида арабча «валинеъмат» («неъмат ато қилувчи») деган сўздан ясалиб, кейинчалик сўзлашув тилида «валламат», «валломат» шаклларига кириб кетган. Башарти оилавий бахтни маънавий неъмат деб тасаввур қилсак, «валло-

мат» сўзи замирида «бахт ато қилувчи» деган пинҳоний маъно ҳам борлигини англаш мумкин.

«Валломат» деган атама назаримизда, мардлик, фидойилик деган олиймаком фазилатларни ҳам ўзида мужассам этгандек кўринади. Нечукким, валломат эркак ҳар вақт, ҳар қандай вазиятда ўзгалар иши учун камарбаста, бировлар манфаати йўлида жон қуйдирувчи, арзимаган гуноҳ, хато ва айбларни (ўз хотинига нисбатан айниқса) кечириб юбуровчи киши бўлади.

Каримжоннинг мактубини эсланг. У хотинини ҳозир ҳам севади; ана шу пок севгиси ҳаққи, оилавий бурчи ҳаққи, қолаверса, фарзандлари ҳаққи ўша — маълум «гуноҳлари бор» хотиндан ажралишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди. Аксинча, валломатлик қилиб, чин оталик ва эрлик меҳрини кўрсатаётир.

Бизнингча, Ҳакима ҳам эрини ёмон кўрмайди. Фақат...

Бир замонлар бувиларимиз: «Қиз бола келин бўлиб борган жойида ўз уйидаги эркаликларини тарк этиб, аста-секин ўша уйнинг домига тушади», дейишарди. Эҳтимол, бу жараён ҳар кимда ҳар хил бошланар: бировда эртарок, бошқад кечроқ...

Қадим немисларда, эркак юрагига тушадиган қалит — қорин орқали ўтиб боради, деган нақл бўларкан. Ҳикматли сўз! Ойимкизларимизнинг ҳурматли оналари ўз фарзандларини уй-рўзғор илмининг ҳамма жабҳаларидан хабардор қилиб тарбияласалар, ўзалари учун ҳам, кизларининг келажаги учун ҳам, бинобарин, жамият учун ҳам жуда хайрли иш қилган бўлур эдилар.

*
*

Қарс икки кўлдан дегандек, оилавий турмушнинг бахтли кечишида Каримжон айтмоқчи, хотин зотига боғлиқ омиллар ҳам кўп. Қани энди эр валломатлик қилганда хотин ҳам аломатлик кўрсатса!

Хўш, хотиннинг аломатлиги қанақа бўлади?

Бир вақтлар отам сўйлаб берган ибратли ҳикоят ёдимга тушди ҳозир.

Маҳалламизда Мирсоат деган бир етим йигит бўлар эди, — деб ҳикоя қиларди отам. — Зодимнинг замонида нима кўп — камбағал, ночор кўп эди. Ҳалиги йигитимизнинг касби — мардикорлик. У қотма бўлгани учун ҳазилкашлар унга «тараша» деб лақаб қўйишган эди.

Мирсоат қариндош-уруғларнинг кўмагида бир амаллаб уйланиб олди. Хотинини, кўп оқила аёл, дейишарди. Бироқ бояқшининг бахти узоққа бормади, тўйнинг тўртинчи йили бошига оғир кун тушди: хотини икки яшар боласини унга ташлаб, қазо қилди.

Иддаси битгач, маҳалла оқсоқоллари Мирсоатни яна хотинлик қилиб қўйишди. Камбағалнинг хотиндан толеи бор экан, бу аёлни ҳам мақташарди. Ушанда маҳалла ҳазилкашларига бир баҳона топилди. Андоғки, Мирсоат ҳар кеч чойхонага тоза оқ сурп кўйлакда тушиб келарди. Ҳамма хайрон эди.

— Ҳа куёвтўра, тим урдингизми, ҳар кунни янги кўйлак? — деб ҳазиллашди бир кунни улфатлардан бири.

— Бераман деса шунақа экан — деб илжайди Мирсоат.

Кейинчалик орқаворатдан эшитдик: аёли уни жуда иззат қиларкан. Эр ҳар кеч мардикорликдан қайтганда ҳовли рўйида уни очиқ чеҳра билан кутиб оларкан. «Ҳорманг, бор бўлинг»дан кейин елиб-югуриб эрининг жомакорларини ечдириб, ювинишга илиқ сув ҳозирлаб, оқ сочиқ тутаркан. Сўнг тоза кўйлак тайёр қиларкан. Ҳар кунни шу таомил такрор экан.

— Тўғриси айт, куёвтўра, шу гаплар ростми? — дейишди баъзи «ичи қора»лар.

— Рост, — деди бир оз ийманиб Мирсоат, кейин бўйинини эгиб давом этди. — Биласизлар, мен бир мардикорман, унинг эса тагзоти мандан анча баланд. Мен шундайман деб асло ҳаволанмайди. Ҳали бирор нарса олиб берганим йўқ. Бунинг устига, бир етимим бор. У мени ҳар кунни гўшангадан чиққан янги куёвдек ардоқлайди, эшикдан кириб келган меҳмондек иззат қилади. Баъзи кунлари ишим бароридан келмай, уйга хомуш қайтсам, ширин сўз билан, шунга хафа бўласизми, оч қолаётганимиз йўқ-ку, тан-жонингиз соғ бўлса, бугун бермагани эртага насиб қилар, деб кўнглимни кўтаради.

— Ҳа-ҳа, аломат хотин учрабди-да, сенга, куёвтўра.

Бу гаплар қўдоғига кирган юқори сўридаги кексалардан бири ҳазилкашларни қойиб беради:

— Қўйинглар, бир мўминнинг ҳалолли тўғрисида бунақа

гапларни ошкор гапириш айб. Қўшгани билан қўша қарисин. Шу билан ҳамма жим бўларди.

Ушбу ҳикоядан ўша Мирсоат аканинг аёли, ҳақиқатан ҳам, аломат хотин бўлган экан, деб айта оламиз. Ҳозир ҳам қўшнимиз Маҳбубахон сингари, «эрни эр қиладиган» аломат аёлларимиз жуда кўп.

Очигини айтганда, хотиннинг сулув бўлиши, албатта яхши. Уйланиш дардида юрган ҳар қандай йигит ҳам бўлажак рафиқасини, аввало, сулув бўлишини орзу қилади. Лекин ҳар қандай гўзал ҳам «аломат» дейдиган даражада оқила бўлавермайди.

«Аломат»лик таркибида фидойилик, назокат, меҳрибонлик, оккўнгиллик сингари ажойиб хислатлар жамулжам бўлади. Аломат хотиннинг ёқимли юриш-туришлари, ширин суҳбатлари эр кўнглига ҳузур бағишлайди. У эрнинг нафақат тилидаги, ҳатто дилидагини пайқаб олади, табиатида ҳазил-мутойибага мойиллик, андак шоиртаъблик жилваланиб туради. Бир сўз билан айтганда, аломат хотин ҳар доим ўз эрига чин аёллик «қарамат»ини кўрсатиб туради.

Юқорида келтирилган хат муаллифларининг ва қўшнимиз Ўқтамжонларнинг ҳаётларини кўз олдимга келтирарканман, оила бахти ҳақида ҳаёл суриб кетдим...

Эгамберди Имомов

ГЎЗАЛЛИККА ИНТИЛИБ

Антон Павлович Чехов номини ўзбек ўқувчиларига таништириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган улў рус ёзувчиси ўзининг ўлмас асарлари билан рус ва жаҳон адабиётининг энг юксак ўринларидан бирини эгаллаган адибдир. Асримизнинг дастлабки чорагидаёқ ўзбек ўқувчилари ҳам Чехов асарларини ўз она тилларида ўқий бошладилар. Адибнинг дастлабки ҳикояси ўзбек тилида чоп этилганига декабрь ойида, мана 60 йил тўлди. Мазкур мақола ана шу қутлуғ санага бағишланади.

Р ус халқининг улў фарзанди Антон Павлович Чехов ҳикоя жанрини юксак чўққига қўтарган, драматургия соҳасида ҳам янги сўз айтган тенгсиз санъаткордир. У ўз асарларида лоқайдлик ва мансабпарастликни, мешчанлик ва разилликни аёвсиз фош қилди. XIX асрнинг сўнгги ўн йилликлари давомидаги рус ҳаётининг бутун кирдикорларини майда-чуйдасигача объектив равишда тасвирлади.

«Тоабод сўз санъати мавжуд экан, А. П. Чехов жаҳоннинг энг буюк ёзувчиларидан бири бўлиб қолаверади. Унинг яратган асарлари муаллиф даҳосига қўйилган мангу ҳайкалдири»¹, деб ёзган эди Эрскин Колдуэлл.

Чехов асарларининг Ўрта Осиёга ёйилиши рус халқининг адабиёти ва санъатининг тарқалиш тарихи билан узвий боғлиқдир.

Ўрта Осиё ва рус халқларининг савдо-сотик, сиёсий ва маданий алоқалари тарихи асрларга бориб тақалса-да, бу икки халқнинг бир-бирига жипсрок яқинлашуви, асосан, Россияга Ўрта Осиёнинг қўшиб олинishi давридан бошланади. XIX асрнинг иккинчи ярмидан — 1870-йиллардан бошлаб Ўрта Осиёда рус ва ўзбек тилларида газеталар чиқарила бошланди. Мазкур газеталар ўз саҳифаларида рус ва жаҳон халқларининг фан-техника соҳасидаги янгиликларидан ташқари, классик ёзувчилар асарларидан намуналардан ҳар икки тилда мунтазам равишда бериб бордилар. Бу ҳол ўзбек халқининг рус адабиёти билан танишувининг дастлабки омили бўлса, иккинчиси — Туркистонда қўлаб очилган рус-тузем мактаблари эди. Уларда ўқитила бошлаган дарслик ва ўқий китобларида рус ёзувчилари асарларидан парчалар, ҳикоялар, масал ва ҳикоятлар бўлардики, уларни талабалар ўқиб, ёд олишиб, ўз маҳалла ва қишлоқларида олиб киришар эди.

Учинчи омили — «Халқ ўқишлари» деб ном олган ўқий эди. Халқ ўқишлари (марказдан узок бўлган қишлоқларда, ҳатто Улў Ватан уруши давридан сўнг ҳам давом этган) ўз даврида меҳнаткаш халққа жуда катта фойда келтирган. Тўртинчиси — XIX аср охири, XX аср бошларида Ўрта Осиёга илғор рус драматик гуруппалари келиб, рус ва жаҳон ёзувчи, драматургларининг асарларини саҳналаштириб, Туркистон ўлкасига ёйишда жуда катта жонбозлик кўрсатдилар.

Улў рус ёзувчиси А. П. Чехов номи билан ўзбек халқининг дастлаб танишуви XIX асрнинг охирига тўғри келади. Юкорида айтганимиздек, 1900 йилдан бошлаб В. И. Янов, Э. А. Малиновская, М. М. Петер, В. Ф. Комиссаржевская кабилардан иборат гуруппалар рус адиблари Л. Толстой, Н. Гоголь, Ф. Достоевский, А. Островский, А. Чехов, М. Горький пьеса ва инсценировкалари билан таништирдилар.

XX асрнинг бошларидаёқ Чехов Туркистон ўқувчисининг энг сеvimли ёзувчиларидан бирига айланади. Масалан, «Закспийское обозрение» (Ашхобод) газетаси 1904 йилнинг 11 апрелида: «Область кутубхонасининг аҳборотиға кўра, 1903 йил мобайнида Авенариус 98 марта, Бальзак — 88, Гоголь — 79, Горький — 112, Достоевский — 102, Короленко — 126, Мопассан — 96, Салтиков-Шчедрин — 61, Л. Толстой — 148, Чехов — 322, Шекспир — 77 марта ўқувчилар томонидан олиб ўқилган», деб ёзган эди.

Бирок, прогрессив рус ва жаҳон санъаткорларининг адабий мероси Ўрта Осиё халқларининг маданий ва маънавий мулкига чинакам маънода Октябрь инқилобидан сўнггина айлана бошлади.

Жумладан, ўзбек ўқувчиси Чехов асарларини ўз она тилида Улў Октябрдан кейингина ўқий бошлади.

20-йилларнинг бошларидаёқ нашр этила бошлаган «Муштум», «Инқилоб», «Маориф ва ўқитғувчи», «Ер юзи», «Аланга», «Ёш ленинчи», «Қизил Ўзбекистон» каби газета ва журналлар ўқувчиларни рус ва жаҳон адабиёти намуналари билан яқиндан таништиришда жуда катта ишлар қилди. Рус тилидан бевосита таржима қилиш билан баробар рус адиблари асарларининг сюжетларини олиб, ўзбек тилида оригинал асарлар ҳам ярата бошладилар. Масалан, «Амалихоним», «Хит», «Ҳазилкаш» тахаллуслари билан (уларнинг ҳақиқий номлари ҳанузгача маълум эмас) вақтли матбуот органларида қатнашиб турган шоирлар ўз асарларига сюжетни рус адабиётидан, рус ёзувчиларидан олганликлари ҳамда уларнинг ижодиётларидан ўзбек

¹ Колдуэлл Эрскин. «Иностранная литература», 1960, 1-сон, 187 — 188-бетлар.

тилига эркин таржима қилганликлари учун ҳам асарларининг остига «Сюжет русчадан», «Сюжет крокодилдан», «Эркин таржима», «Чеховга тақдир» сўзларини ёзиб, «Муштур», «Ер юзи» журналларининг саҳифаларига чоп эта бошладилар. Бу журналлар рус адиблари асарларининг таржималарини чоп этиш билан бирга, уларнинг бой тажрибаларидан ўрганишга ҳам даъват этарди.

«Ер юзи» журнали 1926 йил 12-сонидан шундай деб ёзган эди: «Рус адиби Антон Чехов рус адабиётидан катта ўрин тутди. Умуман, рус адибларининг асарларида ижтимоий масалага биринчи ўрин берилгани каби Чехов ҳам шунга катта аҳамият беради... Чехов кўпроқ рус зиёлилари ва уларнинг халққа муносабати ҳамда чор ҳукуматининг кўпол ва шаллақа амалдорлари (чиновниклари) тўғрисида ёзади, «Ер юзи» ўз ўқувчиларини Чехов билан ошно қилмок учун унинг хикояларидан «Букаламун» («Хамелеон») деганини босади».

Улуғ Октябрь инқилобининг самараси бўлмиш социалистик жамият инсоният тарихида бошланган буюк давр бўлиб, асрлар давомида асоратда, қоронғулик ва жаҳолатда азоб чеккан меҳнаткаш халқларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиётлари учун кенг йўл очиб берди. Натижада совет Ўзбекистонидан ҳам бошқа қардош ўлкалар каби чинакам халқчил маданият ҳамда адабиётни шакллантириш ва ривожлантириш учун мустақкам замин пайдо бўлди. Янги типдаги ўзбек совет маданияти ва адабиёти ҳам ана шу инқилобининг мевасидир.

Ўзбек совет адабиётига уйғун ҳолда таржима адабиёти ҳам кескин ривожлана борди. Таржима адабиётининг ривожланиши натижасида ўзбек мумтози адабиётда ўзининг етарли анъаналарига эга бўлмаган реалистик проза, драматургия каби жанрлар ҳам тезлик билан шакллана борди.

20-йилларда ҳали ўзбек тилида рус тилидан таржима қилишга оид бирор илмий қўлланма ёки назарий китоб, ҳатто мақолалар ёзилмаган бир даврда Саидгани Валиев томонидан биринчи бор ўзбек тилига ағдарилган Чеховнинг бу («Букаламун») асари таржимоннинг катта ютуғи ва жасоратидан дарак бериб туради. Таржима асл нусханинг мазмунини ўзида тўла акс эттирибгина қолмасдан, асар қаҳрамонларининг ўзига хос гапириш усули, халқ ибораларидан унумли фойдаланиши жиҳатидан анча етуқ эди.

30—40-йилларда Чеховнинг асарларини ўзбек тилига ағдарилган ҳаракат қилмаган ўша давр зиёлиларидан камдан-кам киши қолган. Бунга, эҳтимол, асарларнинг ҳажм жиҳатидан ихчамлиги ёки, юзакироқ қараганда, жуда содда ҳамда раво кўриниши билан кўплар эътиборини тортганми, қолаверса, рус тилида кучини синаб кўришга бу майда хикоялар қўлай бўлганми, ҳарҳолда, 30—40-йилларда Чехов таржимонлари анча кўпайиб кетган эди. Бу таржималарнинг сифати қандай бўлмасин, барибир унинг муаллифларига таҳсин айтаме: ўзбек халқини Чехов мероси билан таништирадилар, қолаверса, уларнинг журъатлари учун!

Эндиликда марҳум ёзувчи, моҳир таржимон Мирзақалон Исмоилий бир суҳбатда: «Тўғри, мен Чехов асарларидан бир нечасини ўзбек тилига таржима қилганим, сўнг тушундим: Чехов асарларини Чеховнинг ўзи таржима қилиши керак — менинг журъатим етмади», деган эдилар камтарлик билан.

Чехов хикояларини таржима этишдаги мураккабликларни хис қилиш учун бир-иккита мисоллар келтирамеиз.

«Архиерей» хикоясидан кичик бир парчани кўриб чиқайлик: «Руки и ноги у него поламывало, болел затылок. Было жарко и неудобно. (...) Слышно было, как уходил келейник и как за стеной покашливал отец Сисой, перомонах» — «Унинг қўл ва оёқлари циркираб, бўйни оғир эди. Ҳаво иссиқ ва нафас олиш оғир эди. (...) Келейникнинг кетиши ва деворнинг нариёғида перомонах Сисой ҳазратининг йўталган товуши эшитилди». (С. Иброҳимов таржимаси.) Парчанинг қарийб ҳаммаси шахси топилмас гаплардан тузилган. Асл нусхада хикоя шакли кишининг ички ҳолати, унинг руҳий-қийсий гидрокини ҳам очишга хизмат этади. «Было жарко» ибораси «ҳаво иссиқ» деб таржима қилинган. Ҳолбуки, иссиқ умуман иссиқ эмас, фақат бемор архиерейга иссиқ эди. Гап мазмуни асл нусхадагидек киши ҳолатини эмас, балки табиат ҳолатини тасвирлашга айланиб қолган. «Неудобно» ҳам ўша беморга қаратилган, таржимада эса

бу ибора «нафас олиш оғир эди» («дышать было трудно») қабилда ағдарилган. Кейинги гапнинг бош бўлаги «Слышно было» — «эшитилди» деб таржима қилинган. Маълумки, «слышно было» («эшитилиб турди», «эшитилар эди») феълида ҳаракат кўп марта такрорланиб туради, «эшитилди» феълида эса ҳаракат фақат бир қарра бўлиб ўтади. Ёки яна бир мисол: «И уже томилло сильное желание поделиться с кемнибудь своими воспоминаниями. Но дома нельзя было говорить о своей любви, а вне дома — не с кем. Не с жильцами же и не в банке. И о чем говорить? Разве он любил тогда? (...) И приходилось говорить неопределенно о любви, о женщинах, и никто не догадывался, в чем дело...» — «Ўз хотираларини бирор кишига айтиб, юрагини бўшатгиси келар эди. Уйдагиларга ўзининг ишқ муҳаббатини гапириб бўлмас, кўчада эса, кимга айтишни билмас эди. Кўшнларга ҳам, бандагиларга ҳам айтиб бўлмас эди. Нима тўғрисида ҳам гапирсин! У вақтда севиб қолганми? (...) Ниҳоят, у қандайдир муҳаббат тўғрисида, хотинлар тўғрисида гапириб кетди ва ҳеч ким бунинг фаҳмига етмади...» (С. Иброҳимов таржимаси).

Бу текстда гап филология факультетини битирса-да, банкга ишлаётган, барвақт уйланиб, дарҳол хотинига хиёнат қилган, аёллар орасида катта шуҳрат қозонган бир олифтанга қаҳида борапти. Яқин-яқинларгача барча хотинларни «пастки табақалар — зоти пастлар» деб баралла айтиб юрган бу олифта — ўзига жуда бино қўйган, кеккайган худбин Гуров Ялтада ёш бир аёлни ёқтириб қолади ва уйига, Москвага келиб ўша аёлни эсламаслик, унуттиш учун ўзини нима қўйларга солмайди! Вақт, ҳақиқий сеvgи жиҳронини уни ўз ёғига аёвсиз қовуради. Ана шундай сеvgи ўтида ўртаниб, азобланиб юрган девонасифат бир кишининг ички кечинмалари бу.

«Уже томилло сильное желание поделиться...», «нельзя было говорить...», «приходилось говорить...» каби иборалар буюк санъаткор қаламида гапга ранго-ранг маъно жилоларини бахш этади: бир ёқдан ҳаётда сеvgи деган нарсани борлигидан мутлақо беҳабар, ёши қирқларга бориб қолган бир кишининг мусаффо сеvgиси, сеvgи ўтида ўртаниб, ўз дардини бирор кишига айтиб бир оз енгил тортишга тайёр, истаги зўр, лекин атрофдаги кишиларни назарга илмайдиган ўша киши ўз ички хиссиёти ва кечинмаларини бирор кишига айти олмай баттар қийнаётганини биз сезиб турамеиз. Контекстуал тўлиқсиз гап таржимада шахси аниқ гап сифатида ағдарилган: «вне дома — не с кем» — «кўчада эса, кимга айтишни билмас эди». Ваҳоланки, оригиналдаги тўлиқсизлигини сақлаб қолса бўларди: «Уйдан бўлак жойда эса, кимга ҳам айтсин».

«Кўшнларга ҳам, бандагиларга ҳам айтиб бўлмас эди» деган жумла шунинг учун нотўғри тузилган, аввало, кўшнлар қаҳида асл нусхада бирорта ҳам сўз йўқ. Маълумки, Гуровнинг Москвада иккита уйи бор, асарда шу уйлارнинг бирида яшовчи ижарадорлар («жильцы») қаҳида гап борапти. Чехов даврида «квартирасъёмщик» сўзи кўп ишлатилмай, ўрнига «жилец» сўзи қўлланиларди, ўзбек тилида ҳар иккала сўз ҳам «ижарадор» шаклида ишлатилаверса бўлади. Асл нусхадаги гапнинг маъносини сақлаб қолиш учун уни бизнингча, қуйидагидек кўринишида ағдарса бўларди: «Ижарадорларга ё бандагиларга дилини ёрмайди-ку, ахир».

Келтирилган парчадаги сўнгги жумланинг биринчи ярми шахси топилмас гап: «И приходилось говорить неопределенно о любви, о женщинах...» Бу гапда бош бўлак шахсиз феъл — кесим «-ся» суффикси билан «приходилось» ва инфинитив «говорить» ихтиёрида равиш холи «неопределенно» сўзи бор. Бу бирикма таржимада анча ўзгарган: «У...гапириб кетди» («он заговорил, принялся говорить, начал говорить») дейилган. Мазкур шахси топилмас гап асл нусхада қаҳрамоннинг ички кечинмаларини ифода этишга қаратилган. (Гуров ҳақиқатдан ҳам ўз хотираларини, кечинмаларини кимгадир айтгиси келади, лекин мавжуд шароитда бу мумкин бўлмайди, шунинг учун у мужмал гап қилишга мажбур бўлади).

Бу гапнинг биринчи бўлагини ҳам (шахси топилмас гап) таржимон ўзбек тилида икки бош бўлакга гапга айлантириб ағдарган. Натижада қаҳрамоннинг руҳий ҳолати тўла очилмай қолиб, аслидаги маънога путур етган.

Шахси топилмас гапнинг бош бўлагига тобе бўлган равиш холи («неопределенно») таржимада тўлдирувчига тобе бўлган аниқловчи вазифасида қўлланган. («Қандайдир муҳаббат тўғрисида, хотинлар тўғрисида...» — «О какой-то любви, о женщинах...»). Бундай ўрин алмашлаш асл нусхадаги гап маъносининг ўзгаришига олиб қилган.

¹ Чехов А. П. «Букаламун» «Ер юзи» журнали, 1926 йил 12-сон. Саидгани Валиев таржимаси.

А. П. Чехов ўзининг «Қисқалик — талант эгизагидир» деган юксак ақидасига умрининг охиригача содиқ қолган буюк санъаткордир. Мана шу қисқаликка у анъанавий «тасвир»ни персонаж ички «нутқи» билан алмашлаш тажрибасидан борди. Бунга эришиш учун Чехов шахси ноаниқ гап, тўлиқсиз гап ва эгасиз кўчирма гап бирикмаларидан усталик билан файдаланди ва шунинг эвасига фақатгина ўзига хос бўлган кўповозли тасвирга муюссар бўлди. Бадий асарда кўповозли тасвирни рус адабиётида биринчи бўлиб А. С. Пушкин бошлаб, Н. Гоголь, Ф. Достоевский, Л. Толстой ва бошқалар ривожлантирган эдилар.

Достоевский, Толстойлар ҳам персонаж нутқини эгасиз кўчирма гап ҳолида муаллиф номидан беришга ҳаракат қилишган. Бироқ улар бу нутқнинг кимдан эканини аниқ айтиб туришар, уларнинг текстларида муаллифнинг гапи қайсию қахрамонники қайсиллиги сезилиб туради. Достоевский билан Толстойда ўзлаштирма муаллиф нутқи қахрамон нутқи ё овози тилида келиб, нутқдаги ҳиссий маънони асосан муаллифнинг ўзи тасвирлайди. Чеховда эса, ўзлаштирма автор нутқида қахрамон нутқи белгилари ҳатто тилга олинмаган ўринларда ҳам сингган бўлади. Бир сўз билан айтганда, Чеховда ўзгаларнинг нутқи ҳамда фикрларини ифодалаш усуллари кенг ва нафис. Қахрамоннинг дардли ўй-кечинмалари изхори сифатидаги узиб-узиб ҳикоялаш мароми шундай воситалардан биридир.

Фақат Чеховга хос бўлган мана шундай нозик ҳамда мураккаб кўповозликда ўқувчи нафақат ёзувчи ва қахрамон овозини сезади, балки шу кватретага ўзининг овози ҳам қўшилиб кетганини туяди. Чунки Чехов ўз асарларидаги етишмай турган кўпгина элементларни ўқувчига «атай қолдириб» кетади. Худди шу йўл билан у ўқувчини асар персонажга айлантира олиш даражасига эришган.

Шахсиз, шахси ноаниқ ўзлаштирма гаплар муаллиф, персонаж ва ўқувчи ўртасидаги чегарани бузиб ташлагандек, асардаги кечинма ва идрок ҳам вазифаси маълум субъект зиммасига тушмасдан, бу вазифа қандайдир бир учбурчак — ҳикоячи, қахрамон ва ўқувчига тушади.

Чеховгача ҳеч ким — на рус ва на жаҳон санъаткорлари билан ўқувчи орасида бунчалик яқинлик, сирдошлик ва самимий муносабат бўлган эмас. Гоголь, Достоевский, Толстой ва бошқалар ҳам ўзларини ўқувчига яқин олишга ҳаракат қилганлар, лекин улар, бир томондан, юқорида — «хаёт муаллимлари» позициясида туриб ижод қилган бўлсалар, иккинчи томондан, улар яратган қахрамонлар атрофдаги аксарият кишилардан кескин фарқ қилганлар. Чехов ижодига эса кундалик, одатдаги воқеа-ҳодисалар тасвири кўпроқ, бинобарин унинг қахрамонлари орасида Бельтов, Базаров, Раскольников, Болконский сингари қахрамонларни учратмаймиз. Ёзувчи учун қахрамон танлай билиш энг асосий ва муҳим ишдир. «Қахрамон — новаторликнинг бош мезони, адабиёт ҳаракатининг биринчи кўрсаткичидир»¹.

Адабиётнинг бош объекти ўртаҳол ё оддий кишилар бўлиши кераклиги ҳақида Чехов бир неча бор таъкидлаган эди.

Юқорида келтирилган таржима намуналари, улар ҳақидаги ўй-мулоҳазалар бир қарашда текстни нуқул грамматик нуқтаи назардан таҳлил қилиб, таржимада грамматик бирикмаларга биринчи эътиборни беришга талаб бордек туюлади. Бироқ, ҳаммамиз Чехов жуда уста ёзувчи деймиз, ундаги сиқиқлик, оддийлик, холисона тасвир ҳақида гапирамиз — бу маҳорат айнан шу юксак грамматик савод эвасига эришилмаганмикин? Назаримизда, ҳар қандай таржимада грамматик жиҳат ҳам эътиборга олинмаган элемент бўлиши шартдек.

Ўзининг узок тарихига эга бўлган ўзбек тили ғоят катта сўз бойлигига, керагича ўзгара, бурила оладиган грамматик бирикмаларига эга. Ҳозирги замон ўзбек тили жуда ҳам хилма-хил тушунча ва фикрларнинг нозик ҳамда мураккаб турларини тасвирлаш қудратига эга бўлган забардаст тилдир. Шундай экан, таржима, айниқса, таржимон-ёзувчиларимиз Чехов асарларини ўта синчковлик билан таржима қилиб, биз — китобхонларга иложи борица кўпроқ етказиб берсалар. Дарҳақиқат, бугун Чехов асарларининг тўлақонли таржималари керак, чунки «Чеховни ўқиб бўлиш, тугаллаш мутлақо мумкин эмас. У абадий замонавийдир»². Чехов асарларини бардош билан асл нусхага яқинлаштириб таржима қилиш лозим. «Таржимада асл нусханинг борлиги, уни санъат асари сифатида характерлайдиган барча асосий белгилар — муаллифни бошқа адиблардан яққол ажратиб турадиган ўзига хос овози, услуби, «қаламининг изи» акс этмоғи даркор, — деб ёзади Ф. Саломов. — Ёзувчининг асарида ҳар бир

сўз «отар» экан, демак, мутлақо ҳар бир калимани таржима қилиш лозим, акс ҳолда таржима «отмайди»³.

Таржимон нафақат зукко адабиётшунос, балки етук, синчков тилшунос ҳам бўлиши керак деган фикрдამиз. «Ҳар бир таржимон шундай асар танласинки, бу асар авторига унинг ўзининг ижодий манераси, бадий тасвир маҳорати жуда яқин бўлмоғи лозим»⁴, деб уқтирган эди М. Горький. Горькийнинг нақадар ҳақ эканини биз бир-бирларига «юлдузлари тўғри келган» икки буюк адиб А. Чехов ҳамда Абдулла Қаҳҳор тимсолида кўрамиз. Чехов асарларининг энг яхши таржималари ҳам А. Қаҳҳор қаламига мансуб десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин ундай таржималар умуман олганда жуда кам.

Жаҳон адабиёти тарихида Чехов ижодига бўлган ноҳақлик, салбий баҳо ҳеч бир ёзувчига нисбатан бўлмаган. Чехов ҳатто умрининг охиригача адабиётда ҳақиқий Чехов бўлиб танилмади ва замондош танқидчилари назарида, «лоқайд», ҳеч қайқа ундамайдиган, ғоясиз нарсалар ёзган киши» сифатида вафот этди.

Чехов танқидчиликнинг бу қадар ношудлиги адабиёт тараққиётига тўғаноқ бўлишидан, унга катта зарар етказишидан ғоят қайғурар эди, бироқ у ўзига қўйилаётган ноҳақ айб ва баҳоларга унча парво қилмасди, чунки у меҳнатининг зое кетмаслигига қатъий ишонарди: «Мен солган йўлларга ҳеч қачон путур етмайди, улар сақланиб қолади».

Чехов ўз асарларини ўша замон танқидчиларининг ҳукмига топшираркан, бунини у «тумов кишига ҳидлашга гул берганлик» билан таққослайди.

А. П. Чеховнинг 30 жилдлик асарлар мажмуаси 70-йиллар охири 80-йиллар бошлари оралиғида чоп этилган бўлса ҳам, ҳеч қачна вақт ўтмасдан икки жилдлик танланган асарлари, «Школьная библиотека» сирасидаги китоби, «Кисса ва ҳикоялари», «Переписка А. П. Чехова» деган икки жилдлик китоб ва шу каби кўпгина асарлари тез-тез чоп этилмоқда. Айтмоқчимизки, Чехов асарлари узлуқсиз равишда рус тилида нашрдан чиқарилмоқда, шунга қарамадан китоб магазинларида уларни топиш мушкул. Чехов — дунёда энг кўп ўқиладиган ёзувчи. Хўш, Чехов асарларининг ўзбек тилидаги наشري-чи? Кичик бир мисол (атай эмас, жуда керак бўлганда изладик): Сирдарё шаҳар болалар кутубхонасида катта-кичик ҳаммаси бўлиб 67 та рус тилида Чехов китоблари бор экан, ўзбек тилида эса бирорта ҳам йўқ. Катталар кутубхонасида ҳам аҳвол шунақа. Албатта, ҳаммани бирданнига Чехов асарларини таржима қилишга даъват этмоқчимасан, пала-партиш таржимага мен ҳам қаршиман. Лекин юқорида айтиб ўтганимиздек, «юлдузи юлдузига яқин» ёзувчиларимиз унинг таржимасига эътибор бериб турсалар зиён бўлмасди. А. Қаҳҳорга ўхшаган ёзувчи қачон етишиб чиқиб, Чехов асарларини қачон ўзбекчага ағдариб беради, деб қўл қовуштириб ўтираверган билан иш битмайди. Қолаверса, давр ўзгаряпти, адабиётнинг қиёфаси ўзгаряпти, ўзбек тили қонун-қоидалари такомиллашяпти, шунга боғлиқ равишда Чехов асарлари таржималарининг кўплари ҳам ҳозирги нуқтаи назардан қараганда, бирмунча эскирган. Уларни қайтадан таржима қилишдан чўчимаслик лозим. Бунга энг аввало, ўқувчиларнинг эҳтиёжлари даъват этиб турибди.

Ўз миллий тилини бойитишга, ранг-баранглигини, жонлигини оширишга, унинг тасвир имкониятларини кенгайтиришга ҳамда ўз услубини такомиллаштиришга қайғурган ҳар бир ижодкор бошқа тилларнинг, жумладан, рус тилининг кенг имкониятларидан фойдаланиши зарур деб ҳисоблаймиз. «Агар мен услубда бирор муваффақиятга эришган бўлсам, бунинг учун устоз Антон Павловичга таъзим қиламан», деб ёзган эди А. Қаҳҳор. Яна бошқа бир жойда у: «...классиклардан фойдаланиш уларни классик қилган гўзал асарларининг гўзаллик сирларини эгаллашдан иборат бўлиши керак»⁵ деган эди.

¹ Брид Янка. «Литературная газета», 28 январь, 1960 год.

² Марков Д. Проблемы теории соц. реализма. М., «Худлитра», 1975, стр. 18.

³ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1983, 105-бет.

⁴ Горький М. «Таржима санъати» китобига изоҳлар. Л., 1936, 223-бет.

⁵ А. Қаҳҳор. Чустий шеърлари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1941 й. 4-сон, 61-бет.

Гулом Акрамов

Янгича сифат— янгича рух

Қуйида эълон этилаётган мақола «Янгича сифат — янгича рух» деб бежиз аталмаган. Кўхна адабиётимиз тараққиёти шуни кўрсатадики, ижтимоий онгни ўстирувчи омиллардан бири бўлмиш сўз санъати ҳамиша яшариш ҳисобига бойиб, бойиш ҳисобига яшариб келган. Устозлар анъаналарига садоқат, шу анъаналарга суянган ҳолда ўзини ўзи ичдан янгилаб туриш — аксари ёшлар ижодига хос белгилардан. Мақола муаллифи ёшлар шеъриятидаги ана шундай янгиликлар хусусида фикр юритаркан, даврнинг ўзи ижодкорларни янгича қаҳрамон яратишга даъват этаётганини уқдиради. Албатта, мақоланинг мукамалликка даъвоси йўқ, бу ерда танланган шоирлар ижодидаги камчиликлар хусусида сўз кам, бироқ унинг асосий мақсадини назарда тутиб, ҳукмингизга ҳавола этаётирмиз.

Адабиёт жонли тарих бўлганидай, лирика — инсон ҳиссий-руҳий оламнинг тарихи, унинг тадқиқи ва таҳлили учун хосланган жанр.

Лирика образлари «мен», «сен», «у» даврлараро сифат ўзгаришларини бошдан кечиради, дейдилар. Тарихий тараққиёт, ижтимоий онг ривожини, конкрет тарихий шароит эҳтиёжларини унда шундай акс этади.

Ҳозирги лирикамиз ривожига катта ва ўрта бўлган санъаткорлар қатори ёш шоирлар ҳам катта ҳисса қўшмоқдалар. Ёшларнинг лирик «мен»лари, уларнинг онги, ҳиссий-руҳий олами, ўзларини ижтимоий англаш даражалари, яъни сифатлари қандай? Улар жамиятимиз эҳтиёжларини қандай ҳис қилмоқдалар?

Бир қатор ёш шоирларимиз китоблари билан танишар эканмиз, мана шу саволларга ижобий жавоб айтиш учун муносиб асарлар оз эмаслигини кўриб, беҳад қувонамиз.

Улар асарларида бош қаҳрамон янгича сифат ва янгича рух касб этиб бораётганлиги айниқса аҳамиятли. Бу ўринда қаҳрамон онгининг янгича сифатларини алоҳида таъкидлаш керак. Ёшлар лирикасидаги «мен» ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида ҳам, руҳий муносабатлар (психологик муҳит маҳсули) сифатида ҳам кенгрок планда намоён бўлмоқда. Ўз-ўзини англаш — қаҳрамон онгининг шаклланиши ўтмиш, бугун, келажак тасаввурлари детерминизмида, улар олдидаги юксак масъулият хис-туйғулари замирида рўёбга чиқарилмоқда.

Биз айрим пешқадам ёш шоирлар ижодига назар ташлаш билан ҳам бу фикримизни тасдиқлай оламиз.

Бир қанча яхши шеърлар билан ўқувчилар эътиборига тушган Хуршид Даврон лирик қаҳрамони халқ ва ватан ўтмиши — тарихга алоқадорликни ёрқин англаши билан ажралиб туради. Унда бугун оркали тарих, тарих оркали бугун ва истикболни тасаввур этиш кучли. Шоир лирик қаҳрамони шу тарихи интеллектуал, маданий Онг билан воқеликка, тараққиётга ва ўтмишга ўз муносабатини ифодалайди. Ўтмишнинг диалектик тараққиёти — эзгулик ва ёвузликнинг, яхшилик ва ёмонликнинг, синфий муносабатларнинг аёвсиз курашлари натижаси. Х. Давроннинг «мен»и бу билимни эгаллаган, халқи ва ватани ўтмишидаги барча эзгулик ва яхшиликнинг меросхўри эканини тушунган қаҳрамон.

Боболарнинг ерга қўйилган хоки
Кўксимизда тирик яшаши керак.

Х. Даврон «Ватан» шеърида шундай дейди. Қаҳрамон ўз ёшлик эҳтироси, интилиш идеалини ўтмиш эзгулигини юраклар қатида асрашда ҳам кўради. Ҳаммамизга аён ҳақиқат шу тарихи янги кирралар касб этади, Онгнинг янгича сифати тарзида кўзга ташланади. Унинг «Бобур», «Пайрови дор...» «Ойбекнома», «Усмон Носир», «Верешчагин» каби шеърларида тарихни янгича англаш руҳи равшан намоён бўлади. Тарих — бугун учун сабоқ. Шоир ана шу ҳақиқатга амал қилган ҳолда ўз қаҳрамони руҳида, хотирасида халқи ўтмишини тиклайди, унинг бу борадаги Онг сифати-даражасини тафтиш қилади, кемтик ўринларини тўлдиришга интилади. Шоирнинг бу каби шеърларида «мен» руҳий ҳолатлардаги драматик-фожей эҳтирослар тарих ва бугуннинг қиёсларидан юзага келади. Х. Даврон лирик шеърга хос руҳий ҳолат ифодасининг тавсифий ва тасвирий йўналишларига кўпроқ мурожаат қилади. Унинг аксари шеърларида учинчи шахс — ҳикоячи образи фаол ҳаракат қилади.

Шоирнинг «Тўмариснинг кўзлари» (1984) китобида ҳам тарих, тарихий тасаввурлар, фактлар асосида замон билан, замондоши билан мулоқотга киришиш анънаси давом этади. Китобни тарихий поэтикамиз замирида (4 фасл) тартиб берилишидан то ундаги халқ, ватан ўтмиши, халқ қаҳрамонлари образларига мурожаатгача ана шу интилишнинг самараси сифатида кўринади. Шоир ватанининг бугунги кунини баҳор фаслида — ёрқин нурларда тасвирлайди. Лекин унинг ўтмиши ҳам лирик қаҳрамон руҳида доим ёнма-ён яшайди:

Сен боболар битган байтдирсан,
Муҳаббатим кўшиб айтурман.
Ўтмишингга йўл солиб гоҳо,
Келажакнинг билиб қайтурман.
Эй, қалбимнинг онаси — Ватан!

Х. Даврон шеърида тавсифий лирика — патетик, кўтаринки, васфий бадиий сўз имкониятидан оқилона фойдалана олган. У «Дохий сурати қаршисида» шеърида Ленин образини оригинал тарзда ифодалайди. Ленинни англаш — ижтимоий онгининг олий мезони; шоир ижтимоий онг сифатини ана шу юксак мезон билан белгилайди:

Кани, дохий, ўйга чўмиб англайлик бирга,
Қандай маъно англатади Ленин дегани?!

Бу саволга шоирнинг ўз жавоби бор:

Англамоқни истар эдим мен, ахир, дилдан,
Турмоқ бўлдим ҳақиқат деб муқаддас сафда.

Ленинни англаш — ҳақиқатни англаш. Шоир шундай ишонч-этиқодга келган. Давроннинг илғор ижтимоий онги даражаси шундай. Лекин бу даражага кўтарилмаганлар ҳам оз эмас.

Ҳақиқат деб ёлгон сўзлаб юрганлар озми,
Ўз халқини алдамакни айлаб шум ният?!
Бирок, улар алдаёлмас ҳеч қачон бизни,
Токи тирик сенинг сўзинг, тирик шеърият!

Лирик қаҳрамон ижтимоий фаоллиги — ана шундай анланган ҳақиқатлар замиридан қувват олади.

Х. Даврон бошқа тенгдошлари каби ҳам реал, ҳам мажозий тафаккур имкониятларидан тенг фойдаланади. Бунда тағмаъно ёки тағдор фикр-ғоя айтишга интилиш ҳам, талқиний воситаларни кенгайтиришга иштиёқ ҳам бор. Шоирнинг айрим мажозлари (масалан, «Уйғон қишнинг хира тонгида» шеъри) меъёрига етмай, мавҳум тус олади. Буни изланишнинг етишмовчиликлари, деса бўлади.

Истеъдоднинг ўзини англаши мураккаб жараён. Агар Х. Даврон истеъдоди тарих ва бугуннинг қиёсий-таҳлилий мушоҳадалари замирида кўпроқ ўзлигини намоён этса, Шавкат Раҳмон замон билан, замондоши билан юзма-юз мунозара-баҳсда кўпроқ эркин қалам тевратлади. У конкрет давр ва инсон ҳақида очик-ошқора баҳсга киришади. Унинг илк китоби «Рангин лаҳзалар»даёқ куйидаги сатрларни ўқиган эдик:

Шоирман —
Бораман зулматга тикка.
Сира ҳам ҳақким йўқ бугун дунёда
Шоир бўлмасликка,
Яшамасликка!

Зулмат — ваҳшийлик, ёвузлик ҳукмрон дунё: шоир анлаган ҳақиқат — зулматга қарши курашиб яшаш маъноси эканлиги асрлар ўғити, маънавий соҳа захматқашларининг қасами. Ҳар бир давр ўз зулматини таниб олиши ва унга қарши курашмоғи керак. Йўқса, ёмонлик доим яшайверади. Бу ҳақиқатни ҳис қилган шоир қаҳрамони ижтимоий фаол ҳаётга, доимо очик кўз билан яшашга даъват этади:

Кўзингизни очинг, кўркманг.
Зиёдан қамашсин, оғрисин майли.
Майлига яшамак бўлсин кийинроқ,
Очиклиги туфайли.

Ш. Раҳмоннинг «Юрак қирралари» (1981) китобида эса ҳаётнинг турли кўринишларида суратланган лавҳалар, кишилар-аро муносабатлар, лирик қаҳрамоннинг «сен» билан мулоқот-баҳслари давом эттирилади. «Сен» гоҳ ижобий, гоҳ салбий, гоҳ лоқайд-турғун образ сифатида гавдаланади. Ш. Раҳмоннинг «Гулдаётган тош» (1985) китобидаги шеърларда тасаввурлар бойлиги эътиборни тортади. Шоир тиниққан руҳий ҳолатларни тасвирларкан, лирик қаҳрамон фикрида, ҳис-туйғусида аниқ йўналиш сезилиб туради. Бу — шеърдаги тасаввурларнинг мантиқий асосда яхлит оқим каби хулоса-ғояга ривожланишидан туғилганидан таассурот.

Руҳий таҳлилни мажозий талқин билан уйғунлаштириш Мухаммад Солиҳ лирик шеърларига айниқса хос. Унинг «Бешинчи фасл», «Оқ кўйлақлар», «Валфажр» китобларига кирган шеърлар «мен»нинг драматик руҳий антитезадаги лаҳзаларига ўхшайди. Шоир ана шундай лаҳзаларни зийраклик билан

илғаб олади, уларни айнан суратлайди. М. Солиҳ лирик қаҳрамоннинг руҳиятини, онгини ҳамма вақт теран таҳлил қилади. «Мен»нинг руҳий дунёсига киришда руҳий ҳолатни кўзгоччи характерли деталлар топа билади, моҳияти сари шу восита орқали йўл очади. Шоир руҳий ҳолатларни таҳлил қиларкан, ҳолатларнинг ташқи амали — қаҳрамон безовта ҳаракатларини ҳам айнан кўрсатишга интилади. Руҳий ҳолат ва унинг қаҳрамонда кечишини ҳам суратлаш шоирнинг ўзига хос ижодий услуби, шунинг учун унинг лирик «мен»ини ҳам ҳис қиласиз, ҳам кўриб турасиз.

Руҳий драма ва инкирозли ҳолатлардан унинг қаҳрамони кўп вақт оптимистик умид ва ишонч сари йўл топади. Бир шеърида «мен» ўз умрини халқ ва ватан хизмати учун шимарилган енг (қўл) каби тасаввур қилади. Ватаннинг, халқнинг энг кераги — «қўли» бўлиш унинг идеали; қўл — яратувчи моҳият, у химоячи, у асраб-ардоқловчи куч. М. Солиҳ лирик қаҳрамони ўзини кураш ва яратиш моҳиятларида ана шундай сергак англайди.

Шоирнинг «мен»и кўпроқ ижобий образ, воқеликдаги ижобий-ликни тасдиқловчи, салбийликни инкор этувчи, ҳукм чиқарувчи куч, бу қаҳрамоннинг тасавури бой, мушоҳадалари муқоясали, кескир, қатъий:

Фалак виждон каби тозадир шу пайт,
...Ҳозир сен дунёга бор гапингни айт.
...Ҳозир бир лаҳзалик марҳамати бор,
Ҳозир шафқати бор унинг бир тонглик.

Яшаш дунёга сўз айтиш демак, муддат эса кўп эмас, лекин умр бир тонглик нур элтиши — порлоқ кечиши билан боқий.

Абадий умуминсоний дидактика М. Солиҳ бадиий тафаккури орқали янги жозиба, янги ранг ва руҳий эҳтирос касб этади. М. Солиҳ шеърларида мажозлар ўзига хос занжирни ташкил қилади, фикр мажозлар занжирида теранлашиб, тўлишиб боради. Шоир лирик қаҳрамони воқеликни жўшқин қабул қилади, севади, поклик ва ёруғлик, эзгуликни ардоқлайди; нурсизликка қарши фаол кураш, ёниб севиш ва ёниб нафратланиш унинг шиори. Шоирнинг «мен»и кучли субъект. У воқеалар, кечинмалар орасида йўқолиб кетмайди. «Мен» уларнинг бошида туради, бор бўйи-баста билан.

М. Солиҳнинг янги шеърлари лирик «мен»ининг ўзлигини тарихий-конкрет англаш сари тез ривожланаётганини кўрсатмоқда. Шубҳасиз, ижтимоий воқелик, ижтимоий муносабатлар доирасида кенгрок фикрлаш ижодкорнинг фалсафий-ғоявий арсеналини бойитади. Бу эса лирик қаҳрамоннинг ижтимоий фаоллиги асосларидан бўлади.

Жамиятимиздаги бурилиш даври, ҳаётнинг барча соҳасини қайта қуришдек улкан ҳаракатнинг ҳаётбахш нафаси ёш шоирлар лирикасида ҳам ўз аксини топмоқда. Бу ўринда Сирождин Саидовнинг айрим шеърларига назар ташлайлик.

«Ёмонлик ёмондир — тўғонлари бор,
Ундан ҳам бетуғён омонлик ёмон»,

деб ёзади у бир шеърида.

Бу жуда ҳам янги гап эмас. Аммо жамиятимизнинг шу кунги эҳтиёжи нуқтаи назаридан, салбий ҳодисаларга кескин кураш очилган куларда асрий ҳақиқат янги руҳ ва маъно билан лирик қаҳрамон онгида туғён кўтарганини сезиб оламиз. Зероки, ёмонлик тўғонларига тоқат қилиб, бу туғён омон юрганларга, яъни на эзгулик, на ёмонлик тарафдаги қиёфасиз, лоқайд ё фурсат пойлар устомон, нотайин қимсаларга қаратилган бу сўзлар тарихий-конкрет ва ижтимоий ғояси билан фалондир. С. Саидов ана шундай типларга тараққиётнинг етакчиси бўлган лирик қаҳрамонни қарши қўяди:

Инсоний бир нигоҳ, бир қафт, бир қалом
билан Сиз ёлғонга бўлдингиз тўғон.

Ёмонликка тўғон бўла олиш инсонийликка қиради. Бу умуминсоний моҳият. Айни пайтда, конкрет-тарихий ғоя.

С. Саидов «Сувомбор қурилишидан репортаж» манзумасида лирик қаҳрамон ижтимоий моҳиятини, шеърнинг ижтимоий йўналишини кучайтиришда «тўғон, қоя, асрий турғунлик, қурилиш тўлкини» каби ташбеҳлардан фойдаланади. Унда туғёнсизликка тўғон, ёмонликка тўғон яхшилик ҳимояси учун тўғон кураётган илғор замондошимиз лирик образи ёркин

гавдаланади. Тўғон кўп маъноли мажозий образ сифатида қаҳрамон руҳий ҳолатлари ифодасига хизмат қилади. Турли, гоҳо зиддиятли тасаввур-ҳолатлар ассимиляциясидан образ кечинмалари таҳлили чуқурлашади.

Руҳий антитеза бачкана туйғулар асосига қурилса, лирика шаънига доғ тушади. Бунини тушуниш осон кечавермайди ижодкорда.

С. Саидовнинг «Хоразмга бораман» шеърининг тасаввур, фалсафа, ғоя системаси, талқиний йўналиши Х. Даврон, Ш. Раҳмон, М. Солиҳ ижодий тажрибалари билан уйғунлашган. Лирик қаҳрамон руҳий ҳолатлари ҳиссий антитезалардан яхлитлик сари ўсиб боради. Қаҳрамоннинг болалигида жаҳонгаштали орзулари бўлган. Дунёнинг номдор шаҳарлари, мўъжизалари унинг туйғуларини кўзготган. Лекин улғайган сари у бир ҳақиқатни англайди, унга интилади. У ҳақиқат — Хоразм. Хоразм — кўҳна она тарих; эндиликда улғайган қаҳрамон қалбидаги нурлар билан унга боғлиқлигини англаш даражасига кўтарилган. Ватанпарварлик туйғулари ва жаҳонгаштлик орзулари антитезаси унинг руҳий ҳаётида драматик алоқага киришади; онги уйғонган юртни англаш жаҳонгаштлик орзусидан улғуворлигини ҳис этади лирик қаҳрамон. Хоразм — қаҳрамон маънавияти ўлчови, мезони даражасига кўтарилади. Зеро, ватанпарварлик инсонни танҳоликдан қутқарувчи эътиқод, ўлимлардан сакловчи куч, ватан нафасини жонда ҳис этиш эса, бағир бутунлиги, унга интилиш инсон аъмоли:

Хоразм, мен сенга етмоғим учун
бутун абадиёт камлик қилади.

С. Саидов лирик қаҳрамони ҳам ўзини тарихга, бугунга ва эртага боғлиқлигини ҳис этган типлардан, улар олдида ўзининг масъуллигини сезади; унинг руҳиятидаги тебранишларда ана шу масъуллик лаҳзалари акс этади. Кўришиб турибдики, С. Саидов лирик қаҳрамони ҳам бошқа ҳамқаламлари каби, абадий тушунчаларни янгича, ўзича мушоҳада этадиган замондошимиз. Зотан, абадий тушунчалар умуминсоний, лекин догма эмас. Улар авлодлараро тўлишади, мазмунан бойийди, ҳар бир авлоддаги етук онглари уларни янгидан кашф этади, Вақт руҳини сингдиради.

Абадий ғоя ва тушунчаларнинг навқиронлиги манбаи ҳам шунда.

Вақт ва замонни ҳис қилиш, унинг эҳтиёжлари билан яшашга интилиш Муҳаммад Юсуф лирик қаҳрамонининг айрича сифати. Уни маиший иқир-чиқирлар эмас, даврнинг катта ижтимоий муаммолари устидаги мушоҳадалари билан қалбимизга яқин оламыз:

Кулол минг асрлик гумбазни тиклар,
Жарроҳ тирилтирар ўлган одамни.
Ўртоқ математиклар,
Ўртоқ физиклар,
Нима қилсак экан атомни?

Ҳозирги кун бош проблемаси — ҳаёт ва уруш зиддияти қаҳрамон онгида ҳам безовталик уйғотади. Ижтимоий фаоллик, гражданлик — даврнинг, жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, руҳий-маънавий, эстетик эҳтиёжларини ҳис этиш ва англашдан бошланади. Ва бу эҳтиёжларнинг рўёби учун яшамоқ ҳақиқий гражданликдир.

Ёш шоирларимизда гражданлик туйғулари кучга кириб бормоқда. Улар граждан қаҳрамонлар яратиш йўлида изланмоқдалар. Ўз ватанининг, халқининг, макон ва замоннинг ҳақиқий граждани — фарзанди ва ардоқловчиси бўлмоқ ёш шоирлар, улар яратаётган қаҳрамонлар онгу тафаккурларининг, руҳиятларининг эзгу аъмолларидир. Ёш шоирларнинг шеърларида муштарак бир жиҳат — уларда ҳаётни янгича руҳда ҳис қилаётган даврнинг илғор онги шаклланмоқда. Бу кенг ўқувчилар оммасини олға етаклаш, давр эҳтиёжларига мос яшаш ва курашиш учун тайёрлайди, демакдир.

Янги сифатдаги онг — жамиятда янги инсон, бадий сўзда эса янги қаҳрамон туғилишидир. Янги қаҳрамон адабиётнинг янги сифат кўрсаткичи.

Ёш шоирлар авлодлик бурчларига — ўзларининг бадий сўзларини айтишга дадил киришганликларига энди ишонсак бўлади. Узоқ ва яқин ўтмиш, бугун ва эрта — идеалнинг ўзи мансуб авлод Онги ва Руҳи кўзгусидан тасвирлаш уларнинг ғоявий-бадий потенциалига айланаётганлиги бу ишончининг тамал тошидир.

«Ёшлик»нинг 1986 йил 6-сонига ўзбек халқининг буюк фарзанди Фазулла Хўжаев таваллудининг 90 йиллигига унинг қизи Вилоят Хўжаева билан олим Маждид Ҳасановнинг суҳбати эълон қилинди.

Фикримизча, Файзулла Хўжаевнинг серқирра, сермазмун ҳаёти ва фаолиятини илмий асосда ўрганишни давом эттириш, ундан қолган бой илмий, публицистик меросни атрофлича таҳлил этиш лозим.

Бундан ташқари, қуйидаги бир неча масалаларни амалий равишда ҳал қилиш вақти келди, деб ўйлаймиз.

1. Матбуотда Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти, меҳнат фаолиятига доир мақолаларни, радио-телевидение орқали эса махсус эшиттириш ва кўрсатувларни янада кўпайтириш зарур. Токи, республикамизни ташкил этишда ва унинг социалистик бунёдкорлигида Файзулла Хўжаев каби буюк фидокорлар ҳиссаси катта бўлганлигини ҳозирги ёшлар билсинлар; уларнинг ибратли ҳаёти мисолида коммунистик эътиқод ҳақида, социализм ишига содиқлик ҳақида жонли тасаввурга эга бўлсинлар.

2. Тошкентнинг энг хушманзара хиёбонларидан бирида Файзулла Хўжаевга ҳайкал ўрнатиш керак, деб ҳисоблаймиз.

3. Файзулла Хўжаевни кўрган, билган, бирга ишлаган кишиларнинг у ҳақидаги хотираларини ёзиб олишни, уларни алоҳида тўплам қилиб чиқаришни ташкил этиш кечиктириб бўлмайдиган ишлардан биридир.

4. Бухоро шаҳрида Файзулла Хўжаев туғилган уйини таъмирлаш ва уй-музейга айлантириш мўтлақо зарурий ишдир.

Ф. ЖУМАБОВ,
тарих фанлари кандидати.

Кечки пайт бир тўда бўлиб бараварига қичқириш йўли билан пул ёки нарса олиш усули», деганмиш ўғли.

Ҳаммага кўшилиб, мен ҳам кулдим. Шу пайт, калхатдай қанот ёзган панжа пайдо бўлди:

— Ташанг, йигит!

Унг қўлимни беихтиёр тутган эканман, қарсиллатиб туширди. Зарбдан елкаларимгача зириллаб кетди. Боди курсин.

«Кўз чиқариш нима?», деб сўрабди.

«Ҳаким бобомларнинг, — деганмиш ўғли, — укам йиғлаганда, носқовоқлари билан ўқталиб, кўзингни чиқараман, деб қўрқитиб тиңчлантириш одатлари...»

Кулги аралаш яна «Ташанг!» деган хитоб янгради. Бу туришда унг қўлдан айриламани ов...

«Дам солиш-чи?»

«Қариб, суяк бўлиб қолган Ҳадича момомни яна семиртириш учун, велосипед насоси билан дам берадиган мулла Абдуқаҳорнинг уринишлари».

Гур-р кулги янгради. Мен тиржайиб қўлим «ташанг»нинг зарбига дуч келган эди.

Хайрият ош келди. Шоша-пиша қўлимни ошга тиқиб, олқиндидай қилиб қўлимда тутиб турдим...

«Тумор нима?», деб сўрабди.

«Қўшнимизнинг ўғли — марҳум Назиралининг кўйлаги чокига тиқиб қўйилган учбурчак тугунча. Мен эса, копток ўйнаётиб йўқотиб қўйган эдим...» дебди-я, занғар!

Кулги қулоғимга кирмай қўйган. Кўзим менга қараб ҳавони кесиб тушаётган «ташанг» қўлда. Бод қўлимда ош борлигини рўқач қилиб, апил-тапил чапини тутдим. Зарба сал ноқулай тушдими, бош бармоғимнинг бўғини жизиллаб кетди. Тушлик қилмаганимни биласиз, ош егим келяпти. Очлик устига оғриқ. Бир тасаввур қилиб кўринг-а! Охири чидай олмадим.

— Илтимос, полвон ака, мен озгина ош еб олай, агар ташагингиз келса, манов қўлим сизнинг ихтиёрингизда, — дедим-да, ёстиқни орамизга тортиб, устига чап қўлимни қўйдим...

«Фотиҳа нима, ўғлим?», деб сўрабди.

«Лобар холамнинг ҳар доим: «Кўрганларнинг қаламидан, обхсснинг қадамидан асрасин», деб юзларига қўлларини олиб бориш одатлари...»

Зарб билан тушган «ташанг»дан кафтим аввал оқариб, сўнг кўкара бошлади.

— Ташанг! — бир.

— Ташанг! — икки.

— Ташанг! — уч...

Тўрт... Беш... Сўзлари қулоғимга кирмай қолди... Фақат, тарс... тарс... тарс...

Кейин ҳисобни йўқотдим, чап қўлимдан ҳам жон қочди.

Ҳозир эсимда йўқ, алланарсаларни баҳона қилиб, жойимдан туриб, сўридан узоқлашдим. Водопровод жўмраги тагига ловиллаб ёнаётган қўлларимни тутиб турдим. Совуқ сув бирам мазак... Қулоғимга яна гулдурос кулги овози эшитилди:

Энди кимга «Ташанг» қиларкан, деб секин қўлтиғим тагидан сўрига кўз ташладим.

Энди менинг куним дўстим Мирҳайдарнинг бошига тушган эди. Қаҳ-қаҳага ҳамоҳанг бўлиб, «ташанг» ва «қарс»лар анчагача тинмади. Сўрига яқинлашишга юрагим дов бермасди...

Уйга қайтганимизда анча кеч тушиб қолган эди. Мирҳайдар забардаст қўлларини силаб-силаб қўяр, лекин сир бой бермасди.

Кечаси мен кўрган азобни кўппак ит ҳам кўрмасин. Тонгга бориб «Тез ёрдам» чақирдик. Врачлар унг қўлимни шипга осиб боғлашди. Ипнинг иккинчи учига

эса қадоқ тош осиб қўйишди. Чап қўлимга ҳам тухум сариғини суркаб, бинтлаб ташлашди. Каравотга михлангандай ўн кунча ётдим. Ҳамма ёру жўраларим хабар олиб туришди, лекин... Мирҳайдардан дарак йўқ. Чидаялмай, ўртоқларимдан суриштирдим. Унинг аҳволи меникидан бешбаттар эмиш.

Хотинининг айтишича, ўша кечаси унинг иситмаси кўтарилибди. Тонггача алаҳсираб, кимлар биландир «ташанг», «ташанг», «ташанг», деб алаҳлаб чиқибди. Иситма аралаш ҳадеб хотинининг қўлини тутиб олиб, қарсиллатиб ташлайверибди. Хотини бардош беролмагач, тўнғич ўғли билан, сўнгра қолган болалари билан роса ташашибди. Иситмаси кўтарилиб, эрталаб унга ҳам врач чақиритилган экан, дўхтирларга ҳамла қила кетганмиш «ташанг», «ташанг»лаб.

Мирҳайдар ҳозир ақли норасолар касалхонасида эмиш. Узига ўзи гапириб, нуқул қийқирармиш:

— Эртага комиссия келади, қани, уста, болғани четга қўйинг-да, қўлни ташланг!

Врачу беморлар, фаррошу қоровуллар билан эртадан кечгача ташашиб ётганмиш. Яна қанча вақт ташашишни ҳеч ким билмайди...

Абдураззоқ Обрўев

Пайровлар

ҲАЙРОНЛИК

Шоир чиқиб чўққига
Секингина гапирди.
Зум ўтмасдан овози
Даҳшат солиб бақирди:
**«Тоғлар берар акс садо,
Бировлар товушига.
Ҳайрон қоламан гоҳ
Тоғларнинг бу ишига»!**
Узоқларда бўрилар
Чўзиб-чўзиб увлади.

Унинг акс садосини
Итлар излаб қувлади.
Қўрқиб катта тошчани
Пастга қараб отди у.
Тоғнинг акс садосидан
Хўп ҳайратга ботди у.
Кайфияти йўқолди,
Қотиб қолди бир нафас.
Энди тоғ чўққисига
«Елғиз чиқмас бўлди, бас.

Сизга

**Сизга муҳаббатим, Сизга ҳурматим,
Сизга сийратиму Сизга суръатим.
Сизга ийманишим, Сизга журъатим,
Сизга холислигим, Сизга қудратим.**

Мели ФАРМОҶОВнинг «Сизга» шеърдан.

Ухламаган тунларим Сизга,
Ишламаган кунларим Сизга.

¹ Барот Исроилнинг «Акс садо» шеърдан.

Сизга барча даромадим ҳам,
Хатто андак камомадим ҳам.
Ковушимни кийиб кета қонг.
Товушимга тўйиб кета қонг.
Олиб кетинг этимни майли,
Суюгимни қўйиб кета қонг.
Ҳароратим ошиб кетган пайт,
Ва илҳомим тошиб кетган пайт,
Қора бўлган талай қоғозлар,
Донсиз қолган товуғу ғозлар,
Тушиб кетган оғиздан тишим,
Қолиб кетган асосий ишим,
Ҳайқирғим, хитобим Сизга,
Чоп этилган китобим Сизга!

Мазасиз-ку!

Тилиб-тилиб,
Маза қилиб.
Дадам еди
Коса қилиб.

Турсунбой АДАШБОЕВнинг
«Қовун едик» шеърдан

Олдин едик шафтоли,
Кейин ўтдик ўрикка.
Данакларни йиғишиб,
Олиб қўйдик кўрикка.

Ўша кун мевага
Эх, роса ҳам тўйдик биз.
Шоир акам Турсунбой
Қовун берди, сўйдик биз.

Тилим қилиб егандик,
Сал афтимиз буришди.
Таъмин кўриб дадамлар
Турсунбойни урушди.

пончадан отиш, совуқ сувда чўмилиш, шахмат ўйнаш унинг сеvimли машғулоти бўлган. Уз хатларидан бирида у рафиқаси Наталья Николаевнага шундай деб ёзган эди: «Шахмат ўйнашни ўрганаётганингдан миннатдорман, азизам». Мактубдаги бу сўзлар албатта бежиз эмас эди. Шоир шахмат билан жиддий шуғулланган, унинг назариясини ўрганган. Шахсий кутубхонасида машҳур француз шахматчиси А. Филидорнинг китоби бўлган. Узининг ўлими олдида «Алвидо, дўстлар» деб мурожаат қилган китоблари орасида эса шахмат бўйича биринчи рус дарслиги ҳам бор эди. Унда шундай дастхат битилганди: «Ҳурматли Александр Сергеевичга эҳтиром билан, Ноширдан». Китоб Россиянинг биринчи шахмат мастери Александр Петров қаламига мансуб эди. «Евгений Онегин»нинг тўртинчи бобида шундай сатрларни ўқиймиз:

Одамлардан олисда — унда
Гоҳ эгилиб шахмат узра жим,
Ўйга чўмиб ўлтирурларким,
Ул паришон Ленский шунда
Урар гоҳо, ўй суриб теран
Ўз руҳини пиёда билан!

Шоир бокс билан ҳам қизиққан. Кўпинча Вяземский билан машқ қилган. Сороть дарёсида сузишни севган. Михайловскоедаги ертўлада эса тўппончадан отишни машқ қилган. Унинг псковлик таниши А. Вульф 1866 йилда «Санкт-Петербургские новости» газетасида шундай ёзган эди: «Эҳтимол сиз Байрон ниҳоятда мерганлик билан отганлигини билсангиз керак. У 25 қадамдан туриб атиргулни ўқ ёмғири остида қолдирган. Пушкин, айниқса қишлоқда яшаган йиллари, Байрон «жининси» эди. У Байрон асарларини синчиклаб ўқир, ҳатто унинг айрим одатларини ҳам ўрганишга интиларди. Ўқ отишда Байронга тенглашиш учун Пушкин дарвозамиз тепасидаги юлдуз тасвирига мен билан бирга тўхтовсиз ўқ узар эди».

Пушкин яхши қиличбоз ҳам бўлган. Масалан у лицейда ўқиб юрган кезлари рус тили, француз тили ва қиличбозликдан энг аъло баҳога сазовор бўлган. Замондошларининг гувоҳлик беришича, қиличбозлик бўйича машқларда у ҳамisha қолиб чиққан.

Пушкин дам олиш соатларида отда сайр қилишни ҳам ёқтирган. Шоирнинг таржимаи ҳолини ёзган П. Анненков шундай дейди: «Пушкин кўпинча отда сайр қилар, аммо сайр чоғида ҳам шеърят унга ҳамisha ҳамроҳ эди. Масалан, бир кун қўшни қишлоқдан отда қайтиб келаётиб «Годунов»даги Дмитрий билан Марина учрашуви сахнасини хаёлан пишитиб келган».

Соғлом танда соғ ақл, деган нақл бежиз эмас. Александр Сергеевич Пушкиннинг жисмоний қудрати ҳам унинг ақлий даҳосига мос бўлган.

Пушкиннинг қизиқишлари

Александр Сергеевич Пушкин ижоддан бўш вақтларида нима билан шуғулланган! Дам олиш соатларида нималар билан қизиққан! Албатта, бу саволлар кўпчиликни қизиқтиради. Шоир замондошларининг хотираларида бу ҳақда анчагина маълумотлар бор. Уша маълумотларга кўра, шоир бўш вақтларида кўпгина спорт турлари билан шуғулланган. Қиличбозлик, тўп-

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

«Ёшлик» журнали редколлегияси 1986 йилда эълон қилинган энг сара асарлар ва мақолаларни кўриб чиқиб, журналнинг йиллик мукофотларини қуйидаги муаллифларга беришга қарор қилди.

БИРИНЧИ МУКОФОТ

Ёзувчи Тоҳир МАЛИКка — «Чархпалак» қиссаси учун (3—4—5-сонлар)

ИККИНЧИ МУКОФОТ

Шоир Ёқубжон АҲМАДЖОНОВга — «Сардоба шотутлари» достони учун (5-сон)

Ёзувчи Хайриддин СУЛТОНОВга — «Адабиёт нега ўқитилади!» мақоласи учун (2-сон)

УЧИНЧИ МУКОФОТ

Адабиётшунос Раҳмон ҚУЧҚОРОВга — «Уч сароб» мақоласи учун (6-сон)

Ёзувчи Мурод НИЗОНОВга — «Касалнинг иситмаси ва совутмаси» ҳажвий ҳикоялари учун (5—6-сонлар)

Публицист Юсуф ЛАТИПОВга — «Дунёни сув босса...» мақоласи учун. (6-сон).

Муқованинг биринчи ва тўртинчи саҳифаларини расмом Т. Саъдуллаев ишлаган.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

Абдусанд КУЧИМОВ. 1951 йили Ургут районида туғилган. Низомий номидаги ТДПнинг филология факультетида таҳсил кўрган. «Менинг юлдузим», «Тошбургут», «Чанок» каби китобларнинг муаллифи. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси. «Шарқ юлдузи» журналы редакциясида хизмат қилади.

Дилбар САИДОВА. Самарқанд шаҳрида туғилган. Самарқанд Давлат Университетининг тарих факультетини тугатган. «Лолақизғалдоқ» номли ҳикоялар тўпламининг, «Еру осмон ўртасида», «Овоз» каби қиссаларнинг муаллифи. «Саодат» журналы редакциясида хизмат қилади.

Уктам ҲАКИМАЛИ. Коммунистик районидagi Номданак қишлоғида туғилган. Н. Островский номидаги Тошкент театр ва рассомлик институтида сабоқ олган. «Ҳадемай баҳор келади», «Навбахор», «Қоғоз қуш» (рус тилида) каби қатор китоблар муаллифи. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Ҳожиақбар ШАЙХОВ. 1945 йили туғилган. Беруний номидаги Тошкент Политехника институтини битирган. «Ренэ жумбоғи», «Сирли юлдузлар» ва бошқа китоблар муаллифи. Ёш ёзувчиларнинг VII Бутуниттифоқ семинар-кенгаши қатнашчиси. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи аппаратида хизмат қилади.

Темур САЪДУЛЛАЕВ. Ғаллаорол районида туғилган. Низомий номидаги ТДПнинг бадий графика факультетида таҳсил кўрган. СССР Рассомлар Союзининг аъзоси. Бутуниттифоқ ва республика миқёсидаги тасвирий санъат асарлари кўргазмаларида иштирок этган. Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейида хизмат қилади.

Матназар АБДУЛҲАКИМОВ. Урганч районида туғилган. Таганрог Давлат педагогика институтини битирган. Ҳозир республика Ёзувчилар союзининг Хоразм область бўлимида адабий консультант. «Тиниқ тонглар» тўпламининг муаллифи. СССР Ёзувчилар союзи аъзоси.

Дилшод ШАМСИЕВ. 1964 йили Тошкент шаҳрида туғилган. ТошДУ филология факультетини тугатган. Шеърлари «Булоқ кўз очди» (1985) коллектив тўпламида эълон қилинган. Ўзбекистон радиосида ишлайди.

Эгамберди ИМОМОВ. 1944 йили Самарқанд область Пасдарғом районида туғилган. Самарқанд Давлат педагогика институтини 1973 йили тугаллаган. Филология фанлари кандидати. Ҳозир Ғафур Ғулом номидаги Сирдарё пединститутинида ишлайди.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆